

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 14 (1999)

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
Θεμέλιο

14

1999 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

U. VON ALEMANN: Σοσιαλδημοκρατία και πόλεμος στο Κοσσυφοπέδιο. ●
Κ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ - Ν. ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ: Μεταβολές στην εκλογική βάση του νέου ΠΑΣΟΚ. ●
Δ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ: Ανάλυση της νομότυπης διαφθοράς. ●
Θ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ: Ένας πρώιμος «εθνικιστής». ●
Μ. Κ. ΣΤΕΛΑΚΑΤΟΣ-ΛΟΒΕΡΔΟΣ: Η ελληνική υπόθεση στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο. ●

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

ελληνική ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

εκδόσεις
Θεμέλιο

14

U. VON ALEMANN: Σοσιαλδημοκρατία και πόλεμος στο Κοσσυφοπέδιο. ●

Κ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ - Ν. ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ: Μεταβολές στην εκλογική βάση του νέου ΠΑΣΟΚ. ●

Δ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ: Ανάλυση της νομότυπης διαφθοράς. ●

Θ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ: Ένας πρώιμος «εθνικιστής». ●

Μ. Κ. ΣΤΕΛΑΚΑΤΟΣ-ΛΟΒΕΡΔΟΣ: Η ελληνική υπόθεση στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο. ●

1999

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανώλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νίκος Δεμερτζής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος, Γιάννης Βούλγαρης, Νίκος Δεμερτζής, Γεράσιμος Μοσχονάς, Δημήτρης Σωτηρόπουλος

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Διονύσης Γράβαρης, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίμποβατς, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούρλας, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσουκάλης, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαρολάμπης, Θόδωρος Χατζηπαντελής, Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ομήρου 19, 10672 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*.
e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr.

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Μαρία Στεφανοπούλου — Εκτύπωση: «ΝΙΚΟΤΥΠ», Α. Γκούμας - Ν. Σφενδύλης — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος και Π. Ροδόπουλος

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές το χρόνο — Τιμή τεύχους 1.800 δρχ. — Συνδρομές: Εσωτερικού 3.500 δρχ. - Εξωτερικού 5.000 δρχ. - Οργανισμοί, Τράπεζες κτλ. 7.000 δρχ. - Φοιτητές 3.000 δρχ. - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (6.000 δρχ.).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οικονομική υπεύθυνος: Μαριάνθη Μυστακίδου, τηλ. & Fax 3614298.

Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δε ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους, λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγράφως.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

τεύχος 14, Δεκέμβριος 1999

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

U. von Alemann	Η Ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία και ο πόλεμος στο Κοσσυφοπέδιο	5
Κ. Ζαφειρόπουλος - Ν. Μαραντζίδης	Εκλογικές μεταβολές στην κοινωνική βάση του νέου ΠΑΣΟΚ: Διεύρυνση του εκλογικού ακροατηρίου και ρωγμές στον σκληρό πυρήνα	24
Δ. Α. Παπαδόπουλος	Σημεία, κεφάλαια, δίκτυα. <i>Μια αναλυτική προσέγγιση για τη νομότυπη διαφθορά</i>	50
Θ. Νικολαΐδης	Innocent Gentillet: ένας πρόωμος «εθνικιστής» στον 16ο αιώνα	96

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

Μ. Κ. Στελακάτος-Λοβέρδος	Η «ελληνική υπόθεση» στο Συμβούλιο της Ευρώπης. <i>Η διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ελλάδα μετά την 21η Απριλίου 1967 ως αντικείμενο διεθνούς διαφοράς</i>	117
----------------------------------	---	-----

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ:

Ε. Τ. Φακιολάς	Θεωρία διεθνών σχέσεων και Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση <i>Η «παραδοσιακή προβληματική» και η «αγνοημένη» διάσταση της ασφάλειας και της στρατηγικής στην ελληνική βιβλιογραφία. Βιβλιογραφικό Δοκίμιο: Κ.Α. Eliassen (επιμ.), <i>Foreign and Security Policy in the European Union</i>, και J. Peterson - H. Sjørnsen (επιμ.), <i>A Common Foreign Policy for Europe?</i></i>	141
Θ. Βερέμης	S. Woodward, <i>Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War</i>	173
Μ. Σπουρδαλάκης	Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, <i>Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη</i>	175
Βιβλία που λάβαμε		181

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΟΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΟ ΚΟΣΣΥΦΟΠΕΔΙΟ**

Οι σοσιαλδημοκράτες συμμετείχαν στις κυβερνήσεις σχεδόν όλων των κρατών που πήραν μέρος στις επιθέσεις κατά της Σερβίας. Οι κυβερνήσεις αυτές διαφέρουν πολύ ως προς τις πολιτικές παραδόσεις, τις συνήθειες και τους συνασπισμούς κομμάτων. Διέφεραν επίσης και στο ζήτημα του πολέμου. Μόνο δύο ακραίες θέσεις μπορούν να οριστούν ξεκάθαρα: από τη μία, το Βρετανικό Εργατικό Κόμμα και, από την άλλη, το ΠΑΣΟΚ. Σύμφωνα με τον Μπλερ, η πολιτική του Μιλόσεβιτς έπρεπε να ηττηθεί ολοκληρωτικά· η ειρήνη θα ερχόταν ως αποτέλεσμα της νίκης στον πόλεμο, επομένως το ΝΑΤΟ δεν θα έπρεπε να αποφύγει την αποστολή χερσαίων δυνάμεων. Στον αντίποδα, άλλες φωνές απαίτησαν τον άμεσο τερματισμό των βομβαρδισμών και την έναρξη διαπραγματεύσεων. Η γερμανική σοσιαλδημοκρατία είναι αντιπροσωπευτική μιας μάλλον μετριοπαθούς θέσης. Συνολικά, η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία παρουσιάζει αντιφατική εικόνα: θέλει την ειρήνη και συμμετέχει στις επιδρομές. Ωστόσο, τουλάχιστον ζήτησε τη σύμβαση του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών, της Ρωσίας, της Κίνας και όλων των εθνών γενικά. Η ομοφωνία θα πρέπει επίσης να επικρατήσει και μετά τον πόλεμο· οι ιδέες της σοσιαλδημοκρατίας θα πρέπει να βρουν το δρόμο τους και μέσα στα σχέδια ανασυγκρότησης.

I.

Μαίνεται πόλεμος στην Ευρώπη. Πού μαίνεται πόλεμος; Στην Ευρώπη; Στο παρισινό Champs-Élysées, στη βερολινέζικη λεωφόρο Unter den Linden και στο λονδρέζικο Piccadilly Circus η καθημερινή

* Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Heinrich Heine του Ντύσελντορφ και αντιπρόεδρος της Γερμανικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης.

** Διάλεξη που διοργανώθηκε από την Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης και το Ίδρυμα Friedrich Ebert στο Πανεπιστήμιο Αθηνών στις 28 Μαΐου 1999. Διατηρείται η προφορική μορφή του κειμένου.

ζωή ξετυλίγεται με αμείωτη ζωντάνια. Οι άνθρωποι ψωνίζουν, τρώνε, είναι δραστήριοι, γελούν, κλαίνε, ερωτεύονται, γεννούν παιδιά, μαλώνουν, εργάζονται. Αλλά πολύ λίγοι θρηνούν. Ο πόλεμος δεν μας απασχολεί, καθώς άλλοι υφίστανται τις απώλειες. Τα ατυχήματα των δυτικών αεροσκαφών οφείλονταν μέχρι τώρα σχεδόν αποκλειστικά (τουλάχιστον έτσι υποτίθεται) σε τεχνικές ανεπάρκειες, κάτι σαν τροχαίο ατύχημα. Απώλειες; Καμία! Υπήρξε ποτέ κάτι παρόμοιο σε έναν πόλεμο; Οι νεκροί παραμένουν άγνωστοι. Είναι άγνωστοι οι αριθμοί Σέρβων στρατιωτών και πολιτών καθώς και Αλβανών του Κοσσυφοπεδίου, τους οποίους οι αντιπρόσωποι του ΝΑΤΟ χαρακτηρίζουν απολογητικά «παράλληλες απώλειες». Δεν μπορεί κανείς να θρηνεί για «παράλληλες απώλειες».

Ένας μονόπλευρος πόλεμος. Τα δέκα ενεργά από τα δεκαεννέα συμμαχικά κράτη του ΝΑΤΟ πολεμούν τη Σερβία από τον αέρα, για να τιμωρήσουν τις βαρύτερες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τον Milosevic και τους στρατιώτες του στο Κοσσυφοπέδιο –καταναγκασμούς, διώξεις, μαζικές ανθρωποκτονίες και βιασμούς που διαπράχθηκαν από τις μονάδες του– και να τον αναγκάσουν, εν πρώτοις, να αποδεχθεί τη Συμφωνία του Ραμπουγιέ, την οποία δεν έχει υπογράψει. Από τότε ισχύουν οι συνθήκες του ΝΑΤΟ· προσφάτως εμφανίστηκε μια ακτίνα ελπίδας στον ορίζοντα με τις συνθήκες των G8. Δεκαεννέα κράτη-μέλη του ΝΑΤΟ, οδηγημένα από την ισχυρότερη πολεμική δύναμη στην ιστορία, προσπαθούν ματαιώς δια βομβαρδισμού να επαναφέρουν στη λογική ένα διαμελισμένο κράτος δικαίου, το οποίο κυβερνάται από έναν κυνικό και απρόβλεπτο απολυταρχικό ηγέτη.

Πού κυριαρχεί πόλεμος – στα ΜΜΕ; Ο πόλεμος είναι κοντά μας μόνον στα ΜΜΕ, σχεδόν καθημερινά βλέπουμε έκτακτες εκπομπές στην τηλεόραση και ένθετα στις εφημερίδες που περιέχουν τις φρικιαστικές εικόνες των βιντεοσκοπήσεων από τα αεροσκάφη που προσδιορίζουν τους στόχους τους και από τα μαχητικά που επιτίθενται, από караβάνια προσφύγων, εργοστάσια που καίγονται και γκρεμισμένες γέφυρες.

Ο πόλεμος είναι ένας πόλεμος εικόνων, αλλά χωρίς απεικονίσεις μαχών και συγκρούσεων όπως ήταν στον πόλεμο του Κόλπου και σε εκείνον του Βιετνάμ. Είναι ένας δευτερεύων πόλεμος, από τον οποίο τα ΜΜΕ μάς δείχνουν μόνο τις συνέπειες: γκρεμισμένες γέφυρες, στρατόπεδα προσφύγων, απεγνωσμένους ανθρώπους. Πρόκειται για εικόνες καταστροφής, οι οποίες θα μπορούσαν να

προέρχονται από οποιοδήποτε μέρος του κόσμου, από την Καμπότζη, τη Σομαλία, τη Ρουάντα ή τη Γουατεμάλα.

Εμείς οι Ευρωπαίοι διεξάγουμε πόλεμο μέσα στην Ευρώπη, αλλά το θέατρο των επιχειρήσεων μάς φαίνεται απόμακρο. Τις συνέπειες υφίστανται άλλοι. Ξένοι θρηνούν τους νεκρούς. Δε διεξάγεται στους δρόμους ένας πόλεμος ευρωπαίων αντιπροσώπων με διαδηλώσεις και διαμαρτυρίες, με δυναμικά ειρηνιστικά κινήματα, όπως στον πόλεμο του Βιετνάμ ή ακόμη και εκείνον του Κόλπου. Αντιθέτως, διεξάγεται στις αίθουσες – των κομματικών συνεδριάσεων. Τα ευρωπαϊκά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, στα συνέδριά τους, είναι από εκείνα που έχουν αναπτύξει αντιπαραθέσεις για αποφάσεις, έχουν συζητήσει προτάσεις και έχουν δημοσιεύσει θέσεις κατά τη διάρκεια των προεργασιών. Αλλά λίγα πράγματα εξελίχθηκαν πέρα από τη δεδομένη βαρύτητα – εκτός από την εκ νέου επαναλαμβανόμενη επίκληση για μια εξουσιοδότηση του ΟΗΕ στην επέμβαση του ΝΑΤΟ.

Μια από τις λίγες δραματικές συζητήσεις διεξάχθηκε στο συνέδριο του γερμανικού συγκυβερνώντος κόμματος *Σύνδεσμος 90/Οι Πράσινοι* στις 13 Μαΐου 1999 στην πανεπιστημιούπολη της ανατολικής Βεσφαλίας, Μπίλεφελντ.¹ Υποστήριξη της κυβέρνησης υπό την ηγεσία του σοσιαλδημοκράτη Σρέντερ και του Πράσινου Υπουργού Εξωτερικών Φίσερ μέσω μίας μετριοπαθούς απόφασης, η οποία απαιτεί *moratorium* στη βάση της απόφασης των G8 και επιστροφή στη διαχείριση των κρίσεων από τον ΟΗΕ – αυτή ήταν η μία θέση – ή μία άνευ όρων παύση των βομβαρδισμών του ΝΑΤΟ προς τροχιοδρόμηση μιας λύσης μέσω διαπραγματεύσεων – αυτό υποστήριζε η εξοργισμένη αντιπολίτευση. Οι υποστηρικτές της γραμμής του συνασπισμού και της κυβέρνησης επέτυχαν με σαφή νίκη, αλλά έπρεπε να υποστούν απώλειες, δηλαδή να υπολογίζουν με παραιτήσεις από το κόμμα και απώλειες ψήφων. Στη Γερμανία, οι Πράσινοι διεξάγουν δημοσίως τη συζήτηση. Τέτοια συζήτηση διε-

1. «Frieden und Menschenrechte vereinbaren! Für einen Frieden im Kosovo, der seinen Namen zu Recht trägt!», Απόφαση του 2ου έκτακτου συνεδρίου Ομοσπονδιακών αντιπροσώπων, Μπίλεφελντ, 13 Μαΐου 1999. Βλ. επίσης, «Die grundsätzliche Orientierung am Pazifismus werden wir nicht aufgeben», Θέση του συνεδρίου Ομοσπονδιακών αντιπροσώπων του Συνδέσμου 90/Οι Πράσινοι, Μπίλεφελντ, 13 Μαΐου 1999, στο *Blätter für deutsche und internationale Politik* 6/1999, σ. 750-758. Επίσης Busse, Tanja, «Zwischen Pazifismus und Parteipolitik. Die jungen Grünen in Bielefeld», στο *Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte*, τ. 46, 1999, σ. 489-491.

ξάγεται εσωτερικά στο Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα. Στη συζήτηση για το Κοσσυφοπέδιο οι Πράσινοι είναι οι αντιπρόσωποι των Σοσιαλδημοκρατών.

Περαισσότερο από τα κόμματα στην Ευρώπη και από τα κοινωνικά κινήματα των δρόμων συζητούν οι διανοούμενοι στις επιφυλλίδες, στα talk-shows, σε ημερίδες, συμπόσια και σεμινάρια. Κυριαρχεί η παράδοξη κατάσταση ότι οι συγγραφείς και ποιητές επικαλούνται στις συζητήσεις συχνότερα δόγματα του Διεθνούς Δικαίου, αποφάσεις του ΟΗΕ, άρθρα του Συντάγματος και τον Χάρτη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων απ' ό,τι οι κυβερνήσεις και οι νομικοί τους σύμβουλοι, οι οποίοι μιλούν περισσότερο για ηθική, για ανθρώπινα δικαιώματα και ανθρωπιστική επέμβαση.

Μαίνεται λοιπόν πραγματικά πόλεμος; Ή πρόκειται για μια «ανθρωπιστική επέμβαση» με μέσα στρατιωτικής βίας; Όλες οι κυβερνήσεις, συμπεριλαμβανομένης της γερμανικής και των υπόλοιπων ευρωπαϊκών, απέφυγαν στην αρχή τη λέξη πόλεμος, διότι δεν ήθελαν, εν πρώτοις, να κατηγορηθούν από τον πληθυσμό τους ως υπαίτιοι πολέμου. Πέραν τούτου, υπήρχαν και νομικοί λόγοι που συνηγορούσαν για κάτι τέτοιο. Σύμφωνα με το Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, αποκλείεται κάθε επέμβαση χωρίς συμφωνία του αντίστοιχου κράτους, ή τουλάχιστον χωρίς εξουσιοδότηση του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών. Σύμφωνα με το γερμανικό Σύνταγμα, η προετοιμασία για επιθετικό πόλεμο αντίκειται στο Σύνταγμα (άρθρο 26).

Εν τούτοις, κατόπιν πίεσης από δυτικά κράτη, το Συμβούλιο Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών είχε αποφασίσει στις 23 Σεπτεμβρίου 1998 ότι η κατάσταση που είχε προκληθεί στο Κοσσυφοπέδιο από τη Σερβία αποτελεί «απειλή για την ειρήνη και την ασφάλεια στην περιοχή» και δημιούργησε έτσι την προϋπόθεση για λήψη στρατιωτικών μέτρων.² Η Ρωσία συμφώνησε, ενώ η Κίνα απείχε. Όταν ο Milosevic αρνήθηκε να υπογράψει τη συμφωνία του Ραμπτουγιέ, η οποία είχε υπογραφεί από τους Αλβανούς του Κοσσυφοπεδίου στις 18 Μαρτίου 1999, το ΝΑΤΟ άρχισε στις 24 Μαρτίου την εναέρια επέμβαση –με δική του ευθύνη, καθώς δεν ήταν δυνατή η ομοφωνία του Συμβουλίου Ασφαλείας– υποστηρίζοντας ότι η καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο Κοσσυφοπέδιο από τον Milosevic δεν μπορούσε να περιοριστεί αλλιώς.

2. Απόφαση του ΟΗΕ υπ' αρ. 1199 (1998) της 23ης Σεπτεμβρίου 1998.

Οι πόλεμοι δεν κηρύσσονται σήμερα όπως παλαιότερα, όπου κυριαρχούσαν σαφείς συνθήκες. Αλλά δεν είναι μόνον η πολιτική που αποφεύγει έναν σαφή ορισμό του πολέμου. Επίσης η πολιτική επιστήμη δυσκολεύεται να εξηγήσει και να ορίσει τον πόλεμο. Αυτό ισχύει άλλωστε πανομοιότυπα και για την ειρήνη, η οποία παρέμεινε ένα ακαθόριστο φαινόμενο, ώστε μερικοί κατέφυγαν στη λύση να την ορίσουν ως απουσία του πολέμου. Έτσι, όμως, δεν έχει γίνει τίποτε, όσο παραμένει απροσδιόριστη η έννοια του πολέμου.

Η επέμβαση αποτελεί πόλεμο; Ναι, πρόκειται σίγουρα για πόλεμο όταν πέφτουν βόμβες και δε βομβαρδίζονται μόνον τεθωρακισμένα και στρατόπεδα αλλά και εργοστάσια, γέφυρες, τηλεοπτικοί σταθμοί, ενεργειακές και υδρευτικές εγκαταστάσεις και, από λάθος, πλήττονται ομάδες προσφύγων, νοσοκομεία, συνοικισμοί και ξένες πρεσβείες.

Ο πόλεμος, σύμφωνα με τον ορισμό του διάσημου Γερμανού στρατιωτικού θεωρητικού von Clausewitz, είναι «η συνέχεια της πολιτικής με άλλα μέσα» (κατ' ουσίαν: η συνέχιση της πολιτικής συνδιαλλαγής συμπεριλαμβάνοντας άλλα μέσα).³ Ενώ πολλοί νόμιζαν ότι αυτός ο ορισμός του πολέμου ως μέσου της πολιτικής, ακόμη και των δημοκρατιών, έχει προ πολλού προσφέρει ό,τι ήταν να προσφέρει, χαιρεί σήμερα μιας δυσοίωνης ανάστασης.

Αλλά θα πρέπει να είναι κανείς συνεπής: Ο πόλεμος δεν άρχισε στις 24 Μαρτίου 1999 με τις πρώτες βόμβες του ΝΑΤΟ. Ο Milosevic διεξήγαγε ήδη έναν πόλεμο στο Κοσσυφοπέδιο με διώξεις, εθνοκαθάρσεις, μαζικές δολοφονίες και βιασμούς. Είναι προ πολλού ένας μαέστρος στη συνέχεια της πολιτικής με συμπερίληψη άλλων μέσων. Ως εκ τούτου, υπάρχουν τουλάχιστον τρεις αντιμαχόμενοι: οι στρατιωτικές και αστυνομικές μονάδες της Σερβίας, ο καταπιεζόμενος από αυτές πληθυσμός του Κοσσυφοπεδίου, συμπεριλαμβανομένων και των μονάδων του UCK που μάχονται για ανεξαρτησία και αυτονομία και, τρίτον, οι στρατιωτικές μονάδες εναέριας επέμβασης του ΝΑΤΟ. Ακόμη και αν η Σερβία ή το ΝΑΤΟ θα ήθελαν από την πλευρά τους να αναστείλουν τις συγκρούσεις, δε θα επικρατούσε αμέσως ειρήνη, αλλά θα συνεχιζόταν η σύγκρουση μεταξύ των δύο υπολειπόμενων δυνάμεων.

3. Βλ. Carl von Clausewitz, *Hinterlassene Werke über Krieg und Kriegsführung*, τόμοι 1-3, Vom Kriege, 1832-1837: επίσης Herfried Münkler, «Den Krieg wieder denken. Clausewitz, Kosovo und die Kriege des 21. Jahrhunderts», στο *Blätter für deutsche und internationale Politik*, τ. 6, 1999, σ. 678-688.

II.

Μαίνεται πόλεμος στην Ευρώπη και η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία μετέχει ή είναι στην κυβέρνηση σχεδόν όλων των κρατών της δυτικής, νότιας και κεντρικής Ευρώπης –επίσης και στα κράτη-μέλη του ΝΑΤΟ που μετέχουν ενεργά στον εναέριο πόλεμο ενάντια στη Σερβία. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τα μεγαλύτερα και ισχυρότερα κράτη – Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία, Γερμανία, αλλά επίσης Ιταλία και Αυστρία, Σκανδιναβικές χώρες και Ολλανδία. Η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία στον πόλεμο; Η σοσιαλδημοκρατία, με την υπερεκατονταετή της παράδοση ειρηνισμού και πολιτικής για την ειρήνη;

Σαφώς, το κυρίως ρεύμα της σοσιαλδημοκρατίας, ή των ευρωπαϊκών σοσιαλιστών, δεν ήταν μονόπλευρα ειρηνιστικό, ακόμη και όταν ισχυρές τάσεις στα σοσιαλιστικά κόμματα προωθούσαν φιλειρηνική πολιτική και αυτή με τη σειρά της επηρέαζε τους σοσιαλιστές. Αλλά πάντα ίσχυε η ρήση του Βίλι Μπραντ: «Η ειρήνη δεν είναι το παν, αλλά χωρίς ειρήνη δεν υπάρχει τίποτε».

Ταυτόχρονα θα πρέπει να γίνει σαφές ότι η φιλειρηνική πολιτική ανησυχούσε πάντα την ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία, την έφθειρε, και ενίοτε τη δίχασε. Αυτό ισχύει ήδη για το 1914, όταν ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, με αφορμή την απόπειρα δολοφονίας του διαδόχου της Αυστροουγγαρίας στη Σερβία. Αν και η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία είχε εκφράσει διεθνιστικές αποφάσεις ειρήνης ακόμη στις απαρχές του 1914, οι δρόμοι των σοσιαλδημοκρατών χώρισαν κατά την εντεινόμενη κρίση. Η γερμανική σοσιαλδημοκρατία συναίνεσε ομόφωνα στις 4.8.1914 στις πολεμικές πιστώσεις της αυτοκρατορικής κυβέρνησης, και έθεσε έτσι το σπόρο για τον μεταγενέστερο διχασμό μεταξύ Ανεξάρτητου Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Γερμανίας (USPD) και Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας (KPD). Η «εσωτερική ειρήνη» της αυτοκρατορίας –«δεν γνωρίζω πλέον κόμματα, γνωρίζω μόνον Γερμανούς», έλεγε ο αυτοκράτορας Γουλιέλμος Β΄ το καλοκαίρι του 1914–, δε διήρκεσε αλλά διαίρεσε τους Σοσιαλδημοκράτες, και εξέθρεψε έτσι έναν μύκητα διχασμού που συνέβαλε στην αστάθεια και, τέλος, στην αποτυχία του πρώτου γερμανικού δημοκρατικού πολιτεύματος, της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Αυτό το τραύμα είναι βαθιά ριζωμένο στη συλλογική μνήμη του κόμματος.

Εξήντα χρόνια αργότερα, η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία κατέ-

ληξε εκ νέου σε βαθιά κρίση γύρω από ζητήματα πολέμου και ειρήνης, εξοπλισμού και αφοπλισμού. Επρόκειτο για τη διπλή απόφαση του ΝΑΤΟ στο τέλος της δεκαετίας του 1960, η οποία προέβλεπε την εγκατάσταση πυραύλων μέσου βεληνεκούς στην Κεντρική Ευρώπη εάν η Σοβιετική Ένωση δεν απέσυρε τους δικούς της πυραύλους SS-20. Το ηγετικό ευρωπαϊκό σοσιαλδημοκρατικό κυβερνητικό κόμμα, δηλαδή το γερμανικό υπό τον Χέλμουτ Σμιτ, έχασε την εξουσία το 1982, μεταξύ άλλων, και λόγω της εσωτερικής διαίρεσης σε αυτή τη διένεξη μεταξύ του ειρηνιστικού κινήματος –το οποίο συμπεριλάμβανε τη σοσιαλδημοκρατία σε όλη την Ευρώπη και ιδιαίτερα στη Σκανδιναβία– και της αλληλεγγύης του καγκελάριου και των συνεργατών του προς το ΝΑΤΟ.

Ο Χ. Σμιτ υποχώρησε μπροστά στον συντηρητικό Χέλμουτ Κολ και στον χριστιανοφιλελεύθερο συνασπισμό του για 16 μακρά έτη –μια περίοδος η οποία έδωσε αφορμή στον Ralf Dahrendorf να μιλήσει για το τέλος του σοσιαλδημοκρατικού αιώνα.⁴ Η πολυχρησιμοποιημένη ρήση του αποδείχθηκε αποτυχημένη. Δεν είχε προβλέψει ότι από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 η σοσιαλδημοκρατία θα αναλάμβανε την εξουσία σε ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη. Το New Labour αποκτά την εξουσία στη Μεγάλη Βρετανία· οι Σοσιαλιστές του Ζοσπέν αποκτούν την πλειοψηφία στο γαλλικό κοινοβούλιο· ο Wim Kok κατέστησε στην Ολλανδία το συνεργατικό του πρότυπο ιδεότυπο της κοινωνικά προσανατολισμένης ανάπτυξιακής διαδικασίας· η Ιταλία τόλμησε μια νέα αρχή, και ακόμη το ελληνικό ΠΑΣΟΚ, υπό τον πραγματιστή και ρεαλιστή πρωθυπουργό Σημίτη έκανε μεγάλα βήματα προς την κατεύθυνση των κριτηρίων του Μάαστριχτ. Τέλος, στη Γερμανία, το φθινόπωρο του 1998, ο Γκέρχαρντ Σρέντερ επέτυχε με το νέο Κέντρο του μια λαμπρή εκλογική νίκη.

Αλλά ποια είναι η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία; Υπάρχει άραγε; Είναι η Σοσιαλιστική Διεθνής, η SI, η ένωση όλων των σοσιαλδημοκρατικών/σοσιαλιστικών κομμάτων του κόσμου – σίγουρα όχι, διότι η SI δεν είναι ευρωπαϊκή, αν και σε μεγάλο βαθμό έχει ευρωπαϊκή ηγεσία και έμπνευση.

Είναι άραγε το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα της Ευρώπης (SPE), ονομαζόμενο και PSE, Parti Socialiste Européene; Είναι το συλλογι-

4. Βλ. Ralf Dahrendorf, «Die neue Parteienlandschaft. Die Christdemokratie wankt, das sozialdemokratische Jahrhundert endet – und mit ihm die alte Demokratie?», στην εφημ. *Die Zeit*, τχ. 27/1998.

κό όργανο για την κοινή κοινοβουλευτική ομάδα των σοσιαλδημοκρατικών και σοσιαλιστικών/εργατικών κομμάτων της Ευρώπης στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Σίγουρα, όμως, δεν εκπροσωπεί ούτε αυτό την ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία. Διότι αυτό το κόμμα είναι ένα σχετικά αποδυναμωμένο συλλογικό όργανο χωρίς πραγματικά θεμέλια στη βάση της Ευρώπης.⁵ Αυτό βέβαια μπορεί να αρκεί για να καλύψει τις απαιτήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Αλλά το SPE δεν είναι ένας πολιτικά ισχυρός φορέας στην Ευρώπη. Διότι η Ευρώπη δεν πραγματώνεται στο Κοινοβούλιο και από τα κόμματα. Δύναμη στην Ευρώπη έχουν μόνο η Επιτροπή –διαβόητα υπερκομματική– και το Συμβούλιο των Υπουργών – επίσημα κυβερνητικό. Οι [εθνικές] κυβερνήσεις κυβερνούν την Ευρώπη και, εκτός αυτών, επίσης οι γραφειοκρατίες. Το Κοινοβούλιο –παρά τις Συνθήκες του Μάαστριχτ και του Άμστερνταμ– παραμένει ακόμη το πολιτικό διακοσμητικό στοιχείο.

Ποια είναι λοιπόν η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία; Στο επίπεδο δράσης κυριαρχούν οι σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις – και αυτές είναι πολυδιάστατες. Λαμπυρίζουν σαν διάστικτος διάκοσμος με τις πολιτικές τους παραδόσεις, τις εθνικές συμβάσεις, τις κομματικές συμμαχίες και τις επικίνδυνες συμβιώσεις. Τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα παύουν σε μεγάλο βαθμό να λειτουργούν μέσω της κυβερνητικής συμμετοχής. Η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία είναι τόσο δυνατή, ακριβώς επειδή είναι τόσο αδύνατη. Και αντιστρόφως. Εάν παρίστανε με αυταρχικό τρόπο μια πολιτική εκ των άνω για όλους όσοι είναι από κάτω, δε θα κέρδιζε περισσότερες πλειοψηφίες στη Μεγάλη Βρετανία ή στη Γαλλία, στη Γερμανία ή στη Δανία, στην Ελλάδα ή στην Πορτογαλία.

III.

Μαίνεται πόλεμος στην Ευρώπη. Και κυριαρχεί σύγχυση στην ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία. Ποιος είναι υπέρ, ποιος είναι κατά, ποιος συζητά ακόμη;

Είναι όλα περίπλοκα. Απλό είναι μόνον ένα πράγμα: οι δύο ακραίες θέσεις. Είναι ο Τόνυ Μπλερ με το Εργατικό του Κόμμα,

5. Βλ. Michael Hofmann, «Schubkraft für Europas Linke», Συνέδριο του SPE στο Μιλάνο, στο *Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte*, τ. 46, 1999, σ. 110-111.

από τη μία πλευρά, και το ΠΑΣΟΚ με τον πρωθυπουργό Σημίτη, από την άλλη (η αντιστροφή των ονομασιών κυβέρνησης και κόμματος δεν είναι τυχαία). Ως εκ τούτου, υπάρχουν τρεις θέσεις: οι σκληροπυρηνικοί υπέρ, οι σκληροπυρηνικοί, κατά και οι αρκετοί ενδιάμεσοι. Θα αναλύσω διεξοδικότερα αυτές τις τρεις θέσεις παρακάτω.

Η ηγεσία του βρετανικού Εργατικού Κόμματος εκπροσωπεί σαφέστατα την πρώτη θέση. Ο Τόνυ Μπλερ στέκει σαφώς στο πλευρό των ΗΠΑ και του Μπιλ Κλίντον – στο δε ζήτημα της χερσαίας επέμβασης φαίνεται ότι οι Βρετανοί ξεπερνούν και αυτή την ίδια την ηγετική δύναμη. Συνηγορούν χωρίς αμφιβολίες για την προοπτική του χερσαίου πολέμου, καθώς με τον εναέριο πόλεμο δεν είναι δυνατή η νίκη ή η βοήθεια των Κοσοβάρων – ένας σημαντικός πολεμικός στόχος. Ο Μπλερ δηλώνει σαφέστατα σε μια συνέντευξη στην *Zeit*: «Δεν μπορεί να υπάρξει συμβιβασμός ως προς τις απαιτήσεις του ΝΑΤΟ. Οι όροι μας πρέπει να εκπληρωθούν, έως ότου ηττηθεί η πολιτική του Μιλόσεβιτς [...] Όλος ο κόσμος, και ιδιαίτερα ο σερβικός λαός, πρέπει να δει ότι ο Μιλόσεβιτς και η πολιτική του έχουν ηττηθεί. Αυτό είναι απαραίτητο. [...] Γι' αυτό είναι τόσο απόλυτα σημαντικό να ηττηθεί πλήρως η πολιτική του Μιλόσεβιτς στο Κοσσυφοπέδιο».⁶

Να ηττηθεί πλήρως; Τι είναι αυτό; Παράδοση άνευ όρων; Πλήρης εξολόθρευση; Ή «μόνον» νικητήρια ειρήνη; Ο Μπλερ θέλει τη νικητήρια ειρήνη. Είναι ακόμη δυνατή μια κάποια λύση διαπραγμάτευσης; Πλήρης νίκη ή απόλυτη ήττα. Είναι αυτό σοσιαλδημοκρατική πολιτική ειρήνης στο κατώφλι του 21ου αιώνα; Στα ανήσυχια Βαλκάνια, τα οποία ποτέ δεν επέτρεψαν μια λύση μαύρου-άσπρου; Και τι θα έρθει μετά τη νικητήρια ειρήνη; Πώς θα συμβιώσουν οι Σέρβοι, οι Αλβανοί και όλοι οι υπόλοιποι στις ερχόμενες δεκαετίες; Ερωτήσεις επί ερωτήσεων.

Αλλά ο Μπλερ και η Μεγάλη Βρετανία δε στέκουν μόνοι. Επίσης ο Πράσινος πολιτικός Ντανιέλ Κον-Μπεντίτ, ο οποίος είναι υποψήφιος στη Γαλλία για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, είναι υπέρ της χερσαίας επέμβασης στο Κοσσυφοπέδιο, ή ακόμη ο Γάλλος διανοούμενος André Glucksmann που απαιτεί: «Ο στόχος είναι σαφής, απελευθέρωση του Κοσσυφοπεδίου. Ως προς τη χρήση των μέσων δεν πρέπει να υπάρχει κανένας διαταγμός: Εάν δεν επαρ-

6. Eine Vision für den Balkan», εφημ. *Die Zeit*, τχ. 20, 12 Μαΐου 1999.

κούν ισχυρότερες αεροπορικές επιδρομές για μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα, τότε θα είναι αναγκαία η επέμβαση χερσαίων τμημάτων και αυτή θα απαιτηθεί από μια πλειονότητα των πολιτών».

Αυτό είναι αμφίβολο. Εδώ καλείται ο πολιτειολόγος: Η υποστήριξη της χερσαίας επέμβασης μειώνεται σε όλη την Ευρώπη, η χρήση χερσαίων τμημάτων είναι ιδιαίτερα απεχθής στον ευρωπαϊκό πληθυσμό.

Η δεύτερη θέση, των σκληροπυρηνικών κατά, οι οποίοι απαιτούν άμεση και άνευ όρων παύση των αεροπορικών επιδρομών του NATO, είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Αριστερά των Ευρωπαίων σοσιαλιστών. Έτσι, εκπρόσωποι της Αριστεράς του SPD και των Γάλλων Σοσιαλιστών, Gauche Socialiste, διατύπωσαν προσφάτως μία κοινή δήλωση, στην οποία επισημαίνεται: «Απαιτούμε από το NATO να σταματήσει αμέσως τους βομβαρδισμούς, και έτσι να δημιουργήσει δυνατότητες για τις ειρηνικές διαπραγματεύσεις. Η συνέχιση των επιδρομών δε συγκροτεί καμία προοπτική για μια ειρηνική εξέλιξη στο Κοσσυφοπέδιο. Αποτελεί αντιθέτως μεγάλη επιβάρυνση, διότι εμποδίζει την ανάπτυξη μιας κοινής θέσης του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών και της συναίνεσης των γιουγκοσλαβικών αντιμαχόμενων παρατάξεων όσον αφορά μια ειρηνική συμφωνία. [...] Για τις αεροπορικές επιδρομές του NATO δεν υπάρχει καμία επαρκής εξουσιοδότηση βασισμένη στο Διεθνές Δίκαιο [...] Κάθε περαιτέρω ημέρα πολέμου θρέφει το μίσος και ενισχύει τις εθνικιστικές και φιλοπόλεμες δυνάμεις και στις δύο πλευρές».⁷

Η μεγαλύτερη, σαφώς, αποδοκιμασία σε ολόκληρη την Ευρώπη ως προς την επέμβαση του NATO στη σύγκρουση του Κοσσυφοπεδίου εκφράζεται αναμφισβήτητα στην Ελλάδα. Σύμφωνα με ομόφωνες απόψεις, το 95% του πληθυσμού αποδοκιμάζει την επέμβαση. Τι αρνείται; Το NATO; Τις ΗΠΑ; Τον ΟΚ; Ή τι άλλο; Αυτό μένει ασαφές, όπως πάντα με τέτοιους αριθμούς. Είναι ένα κουβάρι κινήτρων. Ένας κόμβος υπάρχει σταθερά στο επίκεντρο: η αποστροφή του ελληνικού πληθυσμού απέναντι σε ΗΠΑ και NATO, την οποία εξέθρεψε έντονα ο Παπανδρέου κατά την πολυετή του πρωθυπουργική θητεία. Ένας δεύτερος κόμβος είναι μια κάποια αλληλεγγύη με τη Σερβία απέναντι στους μουσουλμάνους Αλβανούς. Και ένας τρίτος κόμβος αντηχεί: Πρώτα η Ελλάδα! Έτσι άλλωστε

7. *Frankfurter Rundschau*, 27 Μαΐου 1999.

το εξέφρασε και ο τόσο πραγματιστής «ρεαλιστής» Κώστας Σημίτης: «Το κριτήριό μας είναι μια δυνατή Ελλάδα, μια Ελλάδα της ειρήνης. Θα ήθελα να κατανοήσετε ότι η κυβέρνηση και εγώ θέτουμε πάνω απ' όλα τα συμφέροντα της χώρας. Η Ελλάδα βρίσκεται σε πρώτη θέση».⁸

Τίποτε διαφορετικό δε λέει συνέχεια ο Μπιλ Κλίντον και μαζί του όλοι οι υπόλοιποι πρόεδροι των ΗΠΑ: «America first». Έτσι φωνάζει και ο Μπλερ «Britain first». Σίγουρα, αυτό είναι κατανοητό. Αλλά δεν εξυπηρετεί τη βορειοατλαντική και ευρωπαϊκή αλληλεγγύη. Τα εθνικά συμφέροντα τοποθετούνται κατά κανόνα πριν την ευρωπαϊκή αλληλεγγύη. Έτσι έχουμε διατυπώσει τις δύο ακραίες θέσεις της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας. Ας έλθουμε τώρα στην τρίτη, στους μετριοπαθείς [middle-of-the-road].

IV.

Ως αντιπροσωπευτική για τη μετριοπαθή θέση στην Ευρώπη επιλέγω τη γερμανική σοσιαλδημοκρατία. Αυτό δεν οφείλεται απλώς στο ότι τη γνωρίζω καλύτερα. Οφείλεται επιπλέον στη θέση της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας στο κέντρο της Ευρώπης, στο επίκεντρο των συγκρούσεων και στην παράδοση ενός ηγετικού κόμματος της σοσιαλδημοκρατίας στην Ευρώπη από τον Μπέμπελ μέχρι τον Μπραντ.

Από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το SPD ήταν το αρχέτυπο των δημοκρατικών σοσιαλιστικών κομμάτων, π.χ. για τον πρώτο εμπειρικό και θεωρητικό ερευνητή των ευρωπαϊκών κομμάτων, Robert Michels.⁹ Με αυτό το αρχέτυπο διατύπωσε τον περίφημο «σιδερένιο νόμο της ολιγαρχίας» με τον οποίο διέπραξε ένα παταγώδες λάθος. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το διαρκώς ενδυναμωμένο SPD υπό τους καγκελάριους Βίλι Μπραντ και Χέλμουτ Σμιτ ήταν μια ηγετική δύναμη στη Σοσιαλιστική Διεθνή και σε όλη την Ευρώπη.

Η ανακοίνωση του SPD την 1η Μαΐου 1999 υπό το φως της εξελισσόμενης κρίσης στο Κοσσυφοπέδιο αρχίζει ως εξής:

8. *Athener Zeitung*, 30 Απριλίου 1999.

9. Βλ. Robert Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*, Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens, Λειψία 1911.

«Η Πρωτομαγιά του 1999 είναι συννεφιασμένη από τις σκέψεις μας για τους ανθρώπους στο Κοσσυφοπέδιο και στις γειτονικές περιοχές. Η δίωξη ανδρών, γυναικών και παιδιών από την πατρίδα τους, η δολοφονία και ο βιασμός, η καταστροφή περιουσιών πρέπει να λάβουν ένα τέλος. Οι σερβικές στρατιωτικές και παραστρατιωτικές μονάδες πρέπει να αποχωρήσουν από το Κοσσυφοπέδιο, οι πρόσφυγες να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, υπό την προστασία ενός διεθνούς ειρηνευτικού σώματος, και να ζήσουν εκεί με ασφάλεια. Υποστηρίζουμε κάθε πρωτοβουλία της ομοσπονδιακής κυβέρνησης σε συνεργασία με την Ευρωπαϊκή Ένωση, τον ΟΑΣΕ και τον ΟΗΕ, για τη δημιουργία ενός ειρηνικού και δημοκρατικού Κοσσυφοπεδίου, στο οποίο όλοι οι άνθρωποι θα μπορούν να ζουν με ειρήνη και ασφάλεια. Υποστηρίζουμε όλες τις πρωτοβουλίες του γερμανικού πληθυσμού για περιορισμό της αθλιότητας των προσφύγων και των πολεμικών θυμάτων, και για διευκόλυνση μιας αξιοπρεπούς και ασφαλούς διάμονής για εκείνους που έρχονται στη Γερμανία. Ήδη από τώρα, όμως, πρέπει να δημιουργηθούν αξιόπιστες προοπτικές για τη συνολική περιοχή. Οι άνθρωποι στα Βαλκάνια χρειάζονται οικονομική βοήθεια για ανασυγκρότηση και πολιτική σταθερότητα. Η σύγκρουση στο Κοσσυφοπέδιο δείχνει πόσο απαραίτητο είναι να μιλά η Ευρώπη με μια φωνή. Εμείς οι σοσιαλδημοκράτες είμαστε υπέρ μιας ενιαίας, δραστήριας Ευρώπης...».¹⁰

Αυτό ακούγεται λογικό. Αλλά οπωσδήποτε χρήζει ερμηνείας.

- Δεν υπάρχει λέξη για τις αεροπορικές επιδρομές του NATO, το ίδιο το NATO δεν αναφέρεται ούτε με μια λέξη
- Δεν υπάρχει λέξη για τους Γερμανούς στρατιώτες στην περιοχή και για το ρόλο τους
- Δεν υπάρχει λέξη για την εσωκομματική διένεξη στο θέμα της αυτο-εξουσιοδότησης του NATO. Αντ' αυτού, σαφή κελεύσματα προς την Ε.Ε., τον ΟΑΣΕ και τον ΟΗΕ να αναλάβουν πρωτοβουλία
- Απαιτείται οικονομική βοήθεια ανασυγκρότησης για τα Βαλκάνια, την ίδια στιγμή που σκόπιμα καταστρέφονται από τη βορειοατλαντική συμμαχία γέφυρες και ενεργειακές εγκαταστάσεις
- Απαιτείται μία φωνή της Ευρώπης, ενώ ο καθένας γνωρίζει ότι

10. «Verahtwortung für unser Land – Verantwortung für Europa», Ανακοίνωση του SPD, 1 Μαΐου 1999.

οι ΗΠΑ είναι η αποφασιστική φωνή στη στρατηγική του ΝΑΤΟ στη σύγκρουση του Κοσσυφοπεδίου· οι εθνικοί εγωισμοί δεν επιτρέπουν μια ισχυρή θέση της Ε.Ε.

Πλήθος αντιφάσεων, υπαινιγμών, πόθων. Ποιος θα ήθελε να τα προσάψει στο κόμμα; Δε χαρακτηρίζουν άραγε τη σημερινή συνολική κατάσταση της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας; Διότι η αξιοπρέπεια της διακυβέρνησης στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη είναι ταυτόχρονα και το βάρος τους. Είναι εύκολο να διατυπώνει κανείς έμπλεες λάθους αποφάσεις όταν είναι στην αντιπολίτευση. Είναι ασύγκριτα δυσκολότερο να διατυπώνει κανείς θέσεις από την πλευρά της κυβέρνησης. Η δε συμφωνία με τα αδελφικά κόμματα στην Ευρώπη είναι σχεδόν αδύνατη, εν πάση περιπτώσει δεν μπορεί να επιτευχθεί από κάποιο κεντρικό θεσμό, αλλά είναι δευτερεύουσα καθώς εν πρώτοις απαιτείται η συμβατικότητα με την ημέτερη κυβέρνηση (συνασπισμού). Ο Rudolf Scharping εκπροσωπεί την αντίφαση της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας. Είναι ο Γερμανός Υπουργός Άμυνας. Ως εκ τούτου εκτελεί αποφάσεις του ΝΑΤΟ. Ήταν όμως Πρόεδρος του SPD μέχρι το 1995, οπότε τον αντικατέστησε ο Όσκαρ Λαφονταίν, ο οποίος με τη σειρά του παραιτήθηκε ξαφνικά το 1999. Στο κομματικό συνέδριο του SPD στις 12 Απριλίου 1999 στη Βόννη, το οποίο εξέλεξε τον Γκέρχαρντ Σρέντερ ως Πρόεδρο του κόμματος, ο Scharping, ως προκαθήμενος της ισχυρής εισηγητικής επιτροπής του κόμματος, κατά την ομιλία του είπε τα εξής:¹¹

«Γνωρίζω ότι η συζήτηση για το Διεθνές Δίκαιο πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη και ότι μπορεί κανείς να έχει διαφορετική γνώμη για το πόσο μπορεί να επιβαρυνθεί η νομική βάση της δραστηριότητας των κρατών-μελών του ΝΑΤΟ. Θα πρέπει κανείς να το συζητήσει με την απαιτούμενη σοβαρότητα. Για να μην διεξαχθεί όμως μια συζήτηση που οδηγεί σε αδιέξοδο, το θέμα θα πρέπει να συνδυάζεται με ευρύτερα ζητήματα. Θα ήθελα να τα παραθέσω εδώ, τουλάχιστον τέσσερα από αυτά.

Επιτρέπει η κυριαρχία ενός κράτους να διαπράττονται σε αυτό μαζικές δολοφονίες; Επιτρέπει δηλαδή η κυριαρχία ενός κράτους το ότι σε αυτό το κράτος διαπράττονται εγκλήματα κατά

11. Ομιλία του Rudolf Scharping στο έκτακτο συνέδριο του SPD, 12 Απριλίου 1999.

της ανθρωπότητας; Αυτή την ερώτηση την απάντησε ο Γενικός Γραμματέας των Ηνωμένων Εθνών στις 9 Απριλίου 1999 στη Γενεύη. Είπε: “Τα Ηνωμένα Έθνη και το Συμβούλιο Ασφαλείας δε θα γίνουν το τελευταίο καταφύγιο εκείνων οι οποίοι, υπό τον μανδύα της κυριαρχίας του κράτους τους, διαπράττουν μαζικές δολοφονίες, εθνοκάθαρση ή εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας”. Έχει δίκιο. Από εδώ θα πρέπει να αναπτυχθεί η περαιτέρω εξέλιξη του Διεθνούς Δικαίου.

Το δεύτερο ζήτημα είναι: Περιλαμβάνει η κυριαρχία ενός κράτους το δικαίωμα προς δίωξη ενός ολόκληρου πληθυσμού, και μάλιστα με τέτοιο τρόπο ώστε η κυριαρχία του γειτονικού κράτους να περιφρονείται; Αυτό ακριβώς συμβαίνει τώρα με τη Μακεδονία και την Αλβανία, οι οποίες για ανθρωπιστικούς λόγους και με μεγάλες επιβαρύνσεις υποδέχονται πρόσφυγες και κληνημένους. Δεν είναι όμως η κυρίαρχη απόφασή τους να υφίστανται όλες τις συνέπειες που προκύπτουν από τις αδιάσπαστες και κτηνώδεις καταστάσεις στο Κοσσυφοπέδιο μέσω του γιουγκοσλαβικού στρατού.

Το τρίτο ζήτημα έχει ως εξής: Μπορεί να υποστηριχθεί πλέον μακροπρόθεσμα ότι στα Ηνωμένα Έθνη και στο Συμβούλιο Ασφαλείας ασκείται δικαίωμα αρνησικυρίας, θεμελιωμένο στο προνόμιο των παλαιών πυρηνικών δυνάμεων, το οποίο αχρηστεύει κάθε πλειοψηφικό αξίωμα; Όταν στα τέλη Μαρτίου το Συμβούλιο Ασφαλείας συζητούσε για το Κοσσυφοπέδιο ήταν δεκαπέντε μέλη παρόντα, όπως προβλέπεται. Δώδεκα από αυτά εκφράστηκαν υπέρ μιας επέμβασης στη Γιουγκοσλαβία και τρία κατά, Ρωσία, Κίνα και Ναμίμπια. Το ερώτημα που βρίσκεται πίσω από αυτό είναι: Μπορούμε να βρούμε έναν τρόπο ο οποίος να επιτρέπει αυτό που είναι ιδιότητα κάθε κράτους δικαίου και κάθε οργάνωσης δικαίου, ότι δηλαδή το προνόμιο της δύναμης δε θεμελιώνει δικαίωμα αρνησικυρίας, ότι η χρήση της δικαιοσύνης και πλειοψηφικής ερμηνείας του το αποκλείει πλήρως;

Προσθέτω και ένα τέταρτο: Όποιος καταπιάνεται σοβαρά με τις εξελίξεις στα Βαλκάνια από το 1989, τους πολέμους και τον αριθμό των δολοφονημένων και διωγμένων, θα καταλήξει μόνον σε ένα συμπέρασμα όσον αφορά τη μελλοντική μας δράση – συμπεριλαμβάνοντας και τα λάθη που έκανε η κοινότητα των δυτικών κρατών τα τελευταία δέκα χρόνια: η ικανότητά μας να αντιλαμβανόμαστε τις κρίσεις όχι αρχικά ως στρατιωτικές συγ-

κρούσεις, αλλά να αναγνωρίζουμε και να καταπολεμούμε έγκαιρα τις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και μερικές φορές οικολογικές τους αιτίες, η ικανότητά μας να μπορούμε, με αυτή την έννοια, να δρούμε προληπτικά θα πρέπει να ενισχυθεί σημαντικά. Αυτό ισχύει για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Ισχύει επίσης και για το ΝΑΤΟ. Ισχύει για όλους στην κοινότητα των δυτικών κρατών».

Αυτή είναι η κυβερνητική θέση της σοσιαλδημοκρατίας, η οποία ταυτόχρονα υιοθετείται από μεγάλα μέρη του κόμματος. Ακόμη και διανοούμενοι, όπως ο Γκύντερ Γκρας, συμμερίζονται αυτή την άποψη. Την υπερασπίζεται ακόμη και ο Erhard Eppler, ο οποίος μόλις πριν από είκοσι χρόνια θεωρούνταν ένα από τα ενεργά μέλη του ειρηνιστικού κινήματος. Στο ίδιο κομματικό συνέδριο, στις 12 Απριλίου 1999 στη Βόννη, είπε:¹²

«Είμαι σήμερα της άποψης ότι στον επόμενο αιώνα δε θα πρόκειται τόσο για το ερώτημα “πόλεμος ή μη-πόλεμος;”, διότι ο πόλεμος δεν μπορεί πλέον να οριστεί, αλλά πολύ περισσότερο, θα τεθεί το ερώτημα εάν είναι δυνατόν ότι ο καθένας και η καθεμιά ο οποίος ή η οποία κάνει χρήση του δικαίου της ισχύος –είτε είναι βιαστής, δολοφόνος ή δικτάτορας– θα πρέπει κάποτε να καταλάβει ότι υπάρχουν ισχυρότεροι.

Θα προτιμούσα βεβαίως αυτό να γινόταν μέσα από ένα μονοπώλιο βίας του ΟΗΕ. Ο Μιλόσεβιτς έκανε χρήση του δικαίου της ισχύος όπου μπορούσε. Βεβαίως, γι' αυτό που κάνει το ΝΑΤΟ υπάρχουν πολλές αντιρρήσεις. Όλες έχουν βάρος, όλες είναι λογικές. Δε θέλω καν να παραθέσω τα ονόματα όλων εκείνων που εξέθεσαν αυτές τις αντιρρήσεις, αυτό που είπαν δεν είναι διόλου επιπόλαιο, όλα αυτά είναι εν μέρει σωστά. Αλλά: δε βοηθούν εκείνους οι οποίοι εδώ και τώρα είναι αναγκαίο να αποφασίσουν τι πρέπει να γίνει περαιτέρω. Ήταν ο ίδιος ο Μιλόσεβιτς που περιόρισε πλήρως τις δυνατότητες δράσης και υποχώρησης του ΝΑΤΟ. Διότι τώρα υπάρχουν μισό εκατομμύριο πρόσφυγες, και κάθε επιστροφή στην πολιτική πρέπει να αρχίσει με την επιστροφή των προσφύγων. Οι πρόσφυγες δεν επιστρέφουν εφόσον δεν έχουν στρατιωτική προστασία από διεθνή σώματα. Γι' αυτό δεν έχει κανένα νόημα να λέμε τώρα: Ας

12. Ομιλία του Erhard Eppler στο έκτακτο συνέδριο του SPD, 12 Απριλίου 1999.

αρχίσουμε με την πολιτική και ας αφήσουμε απέξω το στρατό. Όχι, πρώτα ο στρατός μπορεί να πείσει τους ανθρώπους να πάνε και πάλι στο σπίτι τους. Τόσο απαισία έχει εξελιχθεί εν τω μεταξύ η κατάσταση. Ο Μιλόσεβιτς τα κατάφερε να πείσει το NATO να επιβάλει εν πάση περιπτώσει αυτό που ο ίδιος ήθελε οπωσδήποτε να αποφύγει, δηλαδή την παρουσία των διεθνών στρατευμάτων στο Κοσσυφοπέδιο. Αυτό δεν μπορεί πλέον να αποφευχθεί, διότι αλλιώς οι πρόσφυγες δε θα επιστρέψουν. Το μοναδικό που μπορούμε να προσφέρουμε είναι ότι στην κατάσταση αυτή δε θα πρέπει να βοηθήσουν μόνο τα στρατεύματα του NATO, αλλά να προσπαθήσουμε να συμπεριλάβουμε και τους Ρώσους».

Κατά τη διάρκεια του ειρηνιστικού κινήματος, πριν από περισσότερα από είκοσι χρόνια, ο καγκελάριος Χέλμουτ Σμιτ ήταν ο αντίπαλος του Erhard Eppler. Ο Eppler υπερασπίζει σήμερα την επέμβαση του NATO για ανθρωπιστικούς λόγους. Ο Σμιτ διατηρεί αμφιβολίες και τονίζει την απουσία μιας εξουσιοδότησης του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ, όπως και μίας ρεαλιστικής ειρηνικής προοπτικής των στόχων του πολέμου:

«Το παράδειγμα του τεχνητού κράτους της Γιουγκοσλαβίας που δημιουργήθηκε το 1919, αναβίωσε το 1945 και πλέον έχει διαλυθεί, είναι διδακτικό. Οι παγκόσμιες δυνάμεις επενέβησαν εκεί με πολιτικές και στρατιωτικές αποστολές για να θέσουν τέλος στις δολοφονίες και τις διώξεις – και μάλιστα καταρχήν στηριγμένες σε αποφάσεις του ΟΗΕ. Εν τούτοις, οι πρόσφατοι βομβαρδισμοί ενάντια στο Βελιγράδι και τον σερβικό στρατό δεν έχουν σίγουρη βάση από πλευράς Διεθνούς Δικαίου. Δε στηρίζονται σε απόφαση του Συμβουλίου Ασφαλείας.

Κανένα κράτος-μέλος του NATO δεν έχει συμβολαιακή δέσμευση για ανάμιξη στα Βαλκάνια. Το καθήκον βοήθειας των συμμάχων που πηγάζει από το άρθρο 5 του Συμφώνου Βορειοατλαντικής Συμμαχίας αναφέρεται αποκλειστικά σε επιθέσεις ενάντια σε περιοχές των συμμάχων που ορίζονται με σαφήνεια στο άρθρο 6. Ούτε η Κροατία, ούτε η Βοσνία ούτε το Κοσσυφοπέδιο ανήκουν σε αυτές τις περιοχές. Όποιος γνωρίζει την ιστορία των Βαλκανίων από την πτώση της οθωμανικής αυτοκρατορίας και από το τέλος της διπλής αυστρουγγρικής μοναρχίας, θα διατηρήσει πολλές αμφιβολίες απέναντι σε κάθε στρατιωτική

επέμβαση στα Βαλκάνια με στόχο την εγκαθίδρυση μόνιμης ειρήνης. Στην καλύτερη περίπτωση –και μετά το θάνατο πολλών στρατιωτών και πολιτών–, θα καταλήξει στην εγκαθίδρυση ενός στρατιωτικά εδραιωμένου προτεκτοράτου. Αλλά και πάλι είναι αβέβαιο εάν η κοινή γνώμη των αναμειγνυόμενων κρατών δε θα προκαλέσει τη διακοπή των στρατιωτικών επιχειρήσεων λόγω των αντίστοιχων ανθρώπινων απωλειών».

Επίσης ο Egon Bahg, στρατηγικός σύμβουλος του Βίλι Μπραντ και ειδικός του SPD για ζητήματα ασφαλείας, στέκει στο πλευρό των υπερασπιστών της ειρήνης και υπέρ της διακοπής των βομβαρδισμών του ΝΑΤΟ:

«Σήμερα, μετά από έξι εβδομάδες πολέμου, τίθεται το ερώτημα της σχετικότητας. Με κάθε νέα ημέρα γίνεται όλο και πιο αδύνατο να καταλογιστεί υπαιτιότητα μεταξύ των διωγμών, αφενός, και των θανάτων λόγω βομβαρδισμού, αφετέρου. Αρχικά οι Αλβανοί ήταν τα θύματα. Τώρα γίνονται όλο και περισσότεροι οι Σέρβοι.

Με κάθε ημέρα όπου δεν εμποδίζονται οι διωγμοί και συνεχίζονται οι θάνατοι, που πλήττουν και αμάχους, καταστρέφονται για όλους τους εμπλεκόμενους βιοτικές δυνατότητες και θεμέλια του μέλλοντός τους. Δε θα έπρεπε η άρση του ανθρώπινου πόνου να γίνει το μέτρο της πράξης; Όλο και πιο έντονα και πιο ουσιαστικά αισθάνομαι την ορθότητα και το βάθος της ρήσης του Βίλι Μπραντ: “Η ειρήνη δεν είναι το παν, αλλά χωρίς ειρήνη δεν υπάρχει τίποτε”. Όσο δε σιωπούν τα όπλα, η ειρήνη δεν έχει καμία ευκαιρία. Η ισχυρότερη Δύση θα μπορούσε να κάνει το πρώτο βήμα. Θα έπρεπε να το κάνει, στο όνομα των αξιών για τις οποίες επενέβη.»

V.

Η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία συνθέτει μια εικόνα σύγχυσης. Θέλει ειρήνη και συμμετέχει στον εναέριο πόλεμο. Όπως σε μια τεράστια τοιχογραφία είναι ενωμένη η φρίκη του πολέμου και ο πόθος για ειρήνη. Ασκει την ίδια επίδραση όπως ο εντυπωσιακός πίνακας της Γκερνίκα του Picasso, ένα από τα μεγαλύτερα ζωγραφικά έργα του αιώνα. Ο γάλλος διανοούμενος Alain Finkelkraut το

εκφράζει με την παράδοση θέση: “Μερικές φορές πρέπει κανείς να διεξάγει πόλεμο για να τελειώσει έναν πόλεμο”. Αυτό θυμίζει, στο πεδίο της εσωτερικής πολιτικής, τους στρατευμένους ειρηνιστές –ακόμη ένα παράδοξο– οι οποίοι κάνουν βίαιες διαδηλώσεις για την ειρήνη και χτυπούν τον Γερμανό Υπουργό Εξωτερικών Φίσερ με μια σακούλα γεμάτη μπογιά.

Η ριζοσπαστική στάση του «χωρίς εμένα» την οποία βίωσε ήδη μια φορά η Γερμανία στην πρώιμη μεταπολεμική περίοδο υφίσταται δυσοίωση ανάσταση. Για παράδειγμα, με τις δηλώσεις ενός καθηγητή Ποινικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο του Ρόστοκ, του Reinhard Merkel, ο οποίος υποστήριξε: «Ακόμη και αυτός που σκοτώνει μερικούς αθώους για να σώσει πολλούς άλλους, είναι από νομικής και ηθικής άποψης απορριπτέος». Αυτό είναι η καθαρολαγνεία του Πόντιου Πιλάτου: «Νίπτω τας χείρας μου». Ας ανακατεθούν άλλοι με τη βρομιά, ας γίνουν άλλοι οι υπαίτιοι.

Η σοσιαλδημοκρατία της Ευρώπης, στη μεγάλη της πλειοψηφία, δεν ακολουθεί αυτόν το δρόμο της ηθικής ακαμψίας, ο οποίος περιλαμβάνει και μεγάλο βαθμό φαρισαϊκής υποκρισίας. Δεν ακολουθεί επίσης τον βρετανο-αμερικανικό δρόμο της νικητήριας ειρήνης. Πριν από 20 χρόνια, το ειρηνιστικό κίνημα είχε σχεδόν διασπάσει τη σοσιαλδημοκρατία. Σήμερα το χάσμα δεν περνά μέσα από τα κόμματα, αλλά μέσα από το μυαλό και την καρδιά σχεδόν του καθενός. Αυτό όμως προσεγγίζει καλύτερα την πραγματικότητα, η οποία σπανίως εμφανίζεται μονοσήμαντα καλή ή μονοσήμαντα κακή. Εν πάση περιπτώσει, η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία φαίνεται ομόφωνη στην απαίτηση της συμμετοχής του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών και της Ρωσίας και επίσης της Κίνας, καθώς και της συνολικής διεθνούς κοινότητας στη βάση της συμφωνίας των G8.

Εφόσον, λοιπόν, η εικόνα της σοσιαλδημοκρατίας ως προς τον εναέριο πόλεμο του NATO περιέχει πολλές φαιές αποχρώσεις, θα έπρεπε να επικρατήσει ή να αποκατασταθεί συντόμως σαφήνεια σε ένα τουλάχιστον πράγμα: στην πρόνοια και φροντίδα για την ανασυγκρότηση μετά τον πόλεμο. Εδώ ζητούνται και απαιτούνται εγκαίρως σοσιαλδημοκρατικές ιδέες για την περίοδο της ανασυγκρότησης. Εν τούτοις, η διστακτικότητα με την οποία οι σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις στην Ευρώπη διαχειρίζονται προς το παρόν το πρόβλημα υποδοχής προσφύγων από το Κοσσυφοπέδιο στις χώρες τους, δεν επιτρέπει μεγάλη αισιοδοξία.

Εφόσον ο Clausewitz είπε ότι ο πόλεμος είναι η συνέχιση της πολιτικής συνδιαλλαγής με συμπερίληψη άλλων μέσων, είναι πλέον επείγον να οριστεί ο δρόμος προς την ειρήνη ως η συνέχιση της πολεμικής συνδιαλλαγής με συμπερίληψη άλλων μέσων.

Μετάφραση: Θανάσης Γκιούρας
Επιμέλεια: Ν. Δεμερτζής,
Δ. Α. Σωτηρόπουλος, Μ. Τοπάλη

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BUSSE, TANJA, «Zwischen Pazifismus und Parteipolitik. Die jungen Grünen in Bielefeld», *Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte*, τχ. 46 (1999), σ. 489-491.
- DAHMER, HELMUT, «Über den Sinn des halben Krieges. Aufhebung und Selbstbehauptung der Nationen», *Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte*, 46 (1999), σ. 508-514.
- ERLER, GERNOT, «Kosovo. Die Aporien des internationalen Systems», *Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte*, 46 (1999), σ. 389-391.
- KÜHNE, WINRICH, «Blockade oder Selbstmandatierung? Zwischen politischem Handlungsdruck und Völkerrecht», *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 5/1999, σ. 561-574.
- MÜNKLER, HERFRIED, «Den Krieg wieder denken. Clausewitz, Kosovo und die Kriege des 21. Jahrhunderts», *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 6/1999, σ. 678-688.
- PRADETTO, AUGUST, «Zurück zu den Interessen. Das Strategische Konzept der NATO und die Lehren des Krieges», *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 7/1999, σ. 805-815.
- PREUB, ULRICH K., «Zwischen Legalität und Gerechtigkeit. Der Kosovo-Krieg, das Völkerrecht und die Moral», *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 7/1999, σ. 816-828.
- REUTER, JENS, «Krieg auf dem Balkan. Die internationale Dimension», *Internationale Politik*, 54 (1999), σ. 29-30.
- SPILLMANN, MARKUS, «Der Westen und der Kosovo. Ein leidvoller Erfahrungsprozeß», *Internationale Politik*, 54 (1999), σ. 41-48.

ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΒΑΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΠΑΣΟΚ

ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΤΟΥ ΕΚΛΟΓΙΚΟΥ ΑΚΡΟΑΤΗΡΙΟΥ ΚΑΙ ΡΩΓΜΕΣ ΣΤΟΝ ΣΚΛΗΡΟ ΠΥΡΗΝΑ

Σε σχέση με προηγούμενες εκλογές, οι πιο πρόσφατες βουλευτικές εκλογές παρουσίασαν ένα διαφορετικό είδος εκλογικής συμπεριφοράς, σε ό,τι αφορά στην ταξικότητα της ψήφου προς το ΠΑΣΟΚ. Η πρόσφατη βιβλιογραφία δείχνει ότι οι ψηφοφόροι των αστικών περιοχών της πρωτεύουσας έτειναν να μετατοπιστούν προς το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1996, ενώ, αντίθετα, αυτοί των λαϊκών περιοχών εκδήλωσαν έντονες τάσεις φυγής. Στο άρθρο αυτό επεκτείνουμε την ανάλυση σε εννέα μεγάλες πόλεις. Επιχειρούμε μια ποσοτική ανάλυση με χρήση πινάκων συνάφειας και log-linear μοντέλων. Στις δύο μεγαλύτερες πόλεις, Αθήνα και Θεσσαλονίκη, τα κοινωνικά στρώματα δείχνουν να έχουν διαφορετική στάση απέναντι στο ΠΑΣΟΚ από ό,τι στις υπόλοιπες επαρχιακές πόλεις, όπου εμφανίζεται μια περισσότερο κοινωνικά ομοιογενής συμπεριφορά.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τον Ιανουάριο του 1996, η κοινοβουλευτική ομάδα του ΠΑΣΟΚ θα «προδώσει» τον άρρωστο αρχηγό, Ανδρέα Παπανδρέου, και θα εκλέξει πρωθυπουργό τον ιστορικό αντίπαλο του, τον Κ. Σημίτη. Τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου, το συνέδριο του κόμματος θα επιβεβαιώσει την προηγούμενη επιλογή μερικές μόλις μέρες μετά το θάνατο του Παπανδρέου.

Ο Σημίτης θα προσπαθήσει να δημιουργήσει την εικόνα ενός «νέου ΠΑΣΟΚ», και ουσιαστικά με το σύνθημα της προσπάθειας ένταξης της χώρας στην ΟΝΕ και τον γενικότερο εκσυγχρονισμό

* Ο Κώστας Ζαφειρόπουλος διδάσκει στατιστική στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Ο Νίκος Μαραντζίδης είναι λέκτορας πολιτικής επιστήμης στο Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών και Πολιτικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

της χώρας θα εκπέμψει έναν πολιτικό λόγο περισσότερο πραγματιστικό και διαχειριστικό που τα μέλη και οι ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ δεν είχαν συνηθίσει να ακούν από τον αρχηγό τους. Οι εκλογές του 1996 θα αποτελέσουν δοκιμασία για το πείραμα αυτό της μετάβασης. Το ΠΑΣΟΚ κέρδισε τις εκλογές, χάνοντας όμως από τη δύναμή του 5,5 μονάδες (41,4%).

Από τις πρώτες προσπάθειες διερεύνησης της φυσιογνωμίας του «νέου ΠΑΣΟΚ»,¹ έχει διαφανεί η διαφοροτική εκλογική απήχηση του ΠΑΣΟΚ στα αστικά στρώματα σε σχέση με τα λαϊκά στρώματα των μεγάλων αστικών κέντρων. Ήδη ο Μαυρής (1997) παρατηρεί την αύξηση της εκλογικής δύναμης του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1996, στις αστικές περιοχές της Αθήνας, έναντι της μείωσης της δύναμης του κόμματος στις περιοχές με μικροαστικά και λαϊκά στρώματα. Η παρατήρηση αυτή έρχεται σε αντίθεση με παλιότερες παρατηρήσεις και αναλύσεις γύρω από την εκλογική επιρροή του ΠΑΣΟΚ, που τόνιζαν τη διαρκή τάση ενίσχυσης του ΠΑΣΟΚ στα λαϊκά στρώματα και την ταχύτατη συρρίκνωσή του στα υψηλά (Κατσούδας, 1990· Μαλούτας - Νικολακόπουλος - Παντελίδου, 1992· Διαμαντόπουλος, 1996, 1997). Μάλιστα, αυτό είχε θεωρηθεί ως στοιχείο μετεξέλιξης του ΠΑΣΟΚ σε σοσιαλδημοκρατικού τύπου κόμμα (Διαμαντόπουλος, 1996, 1997). Οι παραπάνω έρευνες, όμως, έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό τους ότι επικεντρώνονται στην Αττική χωρίς να διερευνήσουν άλλες περιοχές της Ελλάδας.

Ο βαθμός στον οποίο ισχύει αυτή η τάση της διαφοροποίησης της εκλογικής απήχησης του ΠΑΣΟΚ στα αστικά κέντρα της Ελλάδας είναι το κύριο αντικείμενο αυτού του άρθρου. Δηλαδή: α) με-

1. Μας απασχόλησε αρκετά η χρήση των εισαγωγικών στον όρο νέο ΠΑΣΟΚ. Αν και κάποια χαρακτηριστικά της σημερινής φυσιογνωμίας του κόμματος παραπέμπουν σε ευρύτερες μεταβολές της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας σήμερα, και έτσι κατ' αντιστοιχία των New Labour θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για νέο ΠΑΣΟΚ, θεωρούμε εντούτοις πως οι διαφορές μεταξύ «νέου» και «παλιού» ΠΑΣΟΚ είναι πολύ μικρότερες από όσο αφήνεται να φαίνεται από την ηγεσία του κόμματος ή από τα ΜΜΕ. Εξάλλου, όπως έχουν επισημάνει και ερευνητές που έχουν ασχοληθεί ειδικότερα με την οργάνωση και την πολιτική φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ, η μετεξέλιξη του κόμματος αυτού άρχισε από τις πρώτες κιόλας ημέρες της ίδρυσής του και συνεχιζόταν μέχρι και το θάνατο του ιδρυτή του (Σπουρδαλάκης 1988, 1998). Κατ' επέκταση, τα εισαγωγικά έχουν τη σημασία της αμφισβήτησης τού πόσο πραγματικά νέο είναι το ΠΑΣΟΚ επί των ημερών του Κώστα Σημίτη. Για το θέμα αυτό, βλ. και Ζαφειρόπουλος - Μαραντζίδης (1998). Παρά ταύτα, το θέμα αυτό δεν αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την εργασία μας, γι' αυτό και δε μας απασχολεί βαθύτερα.

λετάμε το βαθμό της εκλογικής διαφοροποίησης των κοινωνικών στρωμάτων, και β) ελέγχουμε αν μπορεί να αποτελέσει ένα γενικό συμπέρασμα το ότι το ΠΑΣΟΚ αύξησε τη δύναμή του σε όλες τις αστικές περιοχές και μείωσε τη δύναμή του στις λαϊκές, σε σχέση με τις εκλογές του 1993. Ουσιαστικά, λοιπόν, θέλουμε να εξετάσουμε αν τάσεις που εμφανίζονται στην Αττική μπορούν να παρατηρηθούν και στις υπόλοιπες περιοχές της χώρας και, ταυτόχρονα, θέλουμε να δούμε αν, εκτός από τον παράγοντα κοινωνικά στρώματα, υπάρχουν κι άλλοι παράγοντες που επενεργούν στη μεταβολή της εκλογικής φυσιογνωμίας του ΠΑΣΟΚ.

2. ΜΕΛΕΤΩΝΤΑΣ ΤΟ «ΝΕΟ ΠΑΣΟΚ»

Για να έχουμε μια αρκετά γενική άποψη για την εκλογική απήχηση του ΠΑΣΟΚ στα αστικά κέντρα, επιλέγουμε για την ανάλυσή μας τις εννέα μεγαλύτερες ελληνικές πόλεις σε αριθμό ψηφισάντων του 1996, που αποτελούν για μας τα αστικά κέντρα της έρευνάς μας: Αθήνα (Α' και Β' Αθηνών, Β' Πειραιά), Θεσσαλονίκη (Α' Θεσσαλονίκης), Λάρισα, Βόλος, Ηράκλειο, Πάτρα, Σέρρες, Καβάλα και Χαλκίδα. Η επιλογή γίνεται με κριτήριο το μέγεθος των αστικών κέντρων, όπως μετριέται με το πλήθος των ψηφισάντων στις εκλογές του 1962.² Επειδή δεν υπάρχουν δημοσιευμένα στοιχεία από εκτενείς δειγματοληπτικές έρευνες με ερωτηματολόγιο σχετικές με την ταξική προέλευση της ψήφου, εκτός από σχολιασμένα στοιχεία ερευνών ιδιωτικών εταιρειών δημοσκόπησης, καταφεύγουμε σε μια εμπειρική επιλογή των περιοχών με βάση τη γενικά παραδεκτή κοινωνική τους φυσιογνωμία. Όπως σημειώνουν και οι Μαλούτας, Νικολακόπουλος και Παντελίδου (1992, σ. 164), «η ταξικότητα της ψήφου (class voting) προσεγγίζεται εμπειρικά με διάφορες μεθόδους, κοινή βάση των οποίων αποτελεί, κατά κανόνα, η προσφυγή σε δεδομένα που προέρχονται από δειγματοληπτικές έρευνες με ερωτηματολόγιο [?] είναι προφανές ότι η οριζόμενη με αυτόν τον τρόπο ταξικότητα της ψήφου δεν είναι άμεσα συγκρι-

2. Θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε ως κριτήριο αστικότητας τον πληθυσμό που καταγράφεται από την απογραφή της ΕΣΥΕ. Θεωρούμε ότι η επιλογή του εκλογικού πληθυσμού ως κριτηρίου επιλογής των αστικών κέντρων εναρμονίζεται περισσότερο με τη λογική του άρθρου, χωρίς ταυτοχρόνως να αποκλείει, σε γενικές γραμμές, την ένταξη στη μελέτη των μεγάλων αστικών κέντρων.

σημη με τα πορίσματα που προκύπτουν από μια γεωγραφική-οικολογική ανάλυση εκλογικών και απογραφικών δεδομένων, όπως αυτή που επιχειρείται στο παρόν άρθρο. Και αυτό, γιατί στην παρούσα προσέγγιση η σχέση κοινωνικής τάξης και ψήφου, αφενός, διαμεσολαβείται από το χώρο και, αφετέρου, δε συμπυκνώνεται σε έναν συνθετικό δείκτη, αλλά αποτελεί σύνολο επιμέρους συσχετίσεων των εκλογικών ποσοστών με κοινωνικές παραμέτρους του πληθυσμού συγκεκριμένων περιοχών». Είναι προφανές, λοιπόν, ότι η ανάλυσή μας εμπεριέχει ένα βαθμό αυθαιρεσίας, και αποτελεί περισσότερο ιδεατό τύπο παρά πιστή αποτύπωση της κοινωνικής πραγματικότητας. Στο βαθμό όμως που και άλλοι ερευνητές, στην Ελλάδα, έχουν χρησιμοποιήσει την αντίστοιχη μεθοδολογία (Νικολακόπουλος, 1990, σ. 221-222· Μαλούτας - Νικολακόπουλος - Παντελίδου, 1992· Διαμαντόπουλος, 1997, σ. 360· Μαυρης, 1997), θεωρούμε ότι η προσέγγισή μας καλύπτει σε επαρκή βαθμό τα κριτήρια μιας επιστημονικής έρευνας.³

Σε κάθε πόλη διακρίνουμε τρία είδη περιοχών. Ομάδες γειτονικών ενοριών που κατά παράδοση διακρίνονται από μια αναγνωρισμένη κοινωνική σύνθεση και χαρακτηρίζονται, ως προς το βαθμό ταξικότητάς τους, ως «αστικές», «μικροαστικές», «λαϊκές», αποτελούν τις ευρείες περιοχές της μελέτης. Στα παρακάτω, χρησιμοποιούμε τον όρο περιοχή για να αποδώσουμε μια κοινωνικά προσδιορισμένη εκλογική ενότητα, όπως περιγράφεται παραπάνω. Ανάλογα με το αν μια περιοχή χαρακτηρίζεται από εμάς ως «αστική», «μικροαστική» ή «λαϊκή» (που μπορεί και να διαβαστεί υψηλού, μεσαίου ή χαμηλού βιοτικού επιπέδου) θεωρούμε ότι το εκλο-

3. Είναι πέρα από τις δυνατότητές μας να συνεχίσουμε τη συζήτηση γύρω από τις πολυσυζητημένες έννοιες της κοινωνικής τάξης, στρώματος, κλπ. Το πράγμα γίνεται πιο πολύπλοκο όταν συνδέουμε την περιοχή κατοικίας με την κοινωνική διαστρωμάτωση και ανισότητα. Υπάρχουν πολλά κριτήρια που θα μπορούσαν να μπουν στο τραπέζι μιας συζήτησης, π.χ. η αξία του τετραγωνικού μέτρου, ο βαθμός μόλυνσης του περιβάλλοντος, το οδικό δίκτυο, η πρόσβαση σε μέσα συγκοινωνίας, το αίσθημα της ασφάλειας, κλπ., με τα οποία η κοινωνιολογία της πόλης έχει εκτενώς ασχοληθεί (Αθηναίος, 1983· Μαλούτας, 1992, σ. 72). Η δική μας προσέγγιση έχει περισσότερο ένα χαρακτηρισμό ταξινόμησης των περιοχών ως χαμηλού, μεσαίου και υψηλού βιοτικού επιπέδου, επειδή ακριβώς προσπαθούμε να λάβουμε γενικά υπόψη όλους τους παραπάνω παράγοντες. Σε πόλεις όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη και η Πάτρα, τα κοινωνικά σύνορα των περιοχών μοιάζουν περισσότερο ευδιάκριτα, ενώ σε πόλεις όπως η Καβάλα και η Χαλκίδα, οι γραμμές οριοθέτησης είναι περισσότερο αμφοιβητούμενες και, κατ' επέκταση, τα περιθώρια σφάλματος είναι μεγαλύτερα.

γικό της αποτέλεσμα είναι χαρακτηριστικό της εκλογικής συμπεριφοράς του κοινωνικού στρώματος που αντιστοιχεί με αυτή. Αναλυτικά επιλέχτηκαν για κάθε πόλη:

ΑΘΗΝΑ:

Αστικές περιοχές (υψηλού βιοτικού επιπέδου)	Μικροαστικές περιοχές (μεσαίου βιοτικού επιπέδου)	Λαϊκές περιοχές (χαμηλού βιοτικού επιπέδου)
Κολωνάκι (Αγ. Διονυσίου)	Κυψέλη (Αγ. Ζώνης)	Περιστέρι
Εκάλη	Πατήσια (Αγ. Λουκά)	Αιγάλεω
Ψυχικό	Ζωγράφου	Κερατσίνι
Φιλοθέη	Αργυρούπολη	Νίκαια

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ:

Αστικές περιοχές (υψηλού βιοτικού επιπέδου)	Μικροαστικές περιοχές (μεσαίου βιοτικού επιπέδου)	Λαϊκές περιοχές (χαμηλού βιοτικού επιπέδου)
Αγ. Μηνά	υπόλοιπες ενορίες του Α΄ δημοτικού διαμερίσματος	Ευκαρπία
Αγ. Σοφίας	Δ΄ δημοτικό διαμέρισμα	Εύοσμος
Γρ. Παλαμά	Ε΄ δημοτικό διαμέρισμα	Πολίχνη
Νέας Παναγίας (είναι ενορίες του Α΄ δημοτικού διαμερίσματος)		Σταυρούπολη Μενεμένη

ΛΑΡΙΣΑ:

Αστικές περιοχές (υψηλού βιοτικού επιπέδου)	Μικροαστικές περιοχές (μεσαίου βιοτικού επιπέδου)	Λαϊκές περιοχές (χαμηλού βιοτικού επιπέδου)
Αγ. Αχιλλείου	Αγ. Κωνσταντίνου	Σαράντα Μαρτύρων

ΒΟΛΟΣ:

Αστικές περιοχές (υψηλού βιοτικού επιπέδου)	Μικροαστικές περιοχές (μεσαίου βιοτικού επιπέδου)	Λαϊκές περιοχές (χαμηλού βιοτικού επιπέδου)
Αγ. Κωνσταντίνου	Ανάληψης	Αγ. Θεοδώρων
Αγ. Νικολάου	Μεταμόρφωσης	Αγ. Αναργύρων

ΗΡΑΚΛΕΙΟ:

Αστικές περιοχές (υψηλού βιοτικού επιπέδου)	Μικροαστικές περιοχές (μεσαίου βιοτικού επιπέδου)	Λαϊκές περιοχές (χαμηλού βιοτικού επιπέδου)
Αγ. Μηνά	Αγ. Δημητρίου	Αγ. Τριάδας
Παναγίας	Αγ. Γεωργίου	Φορτέτσας

ΠΑΤΡΑ:

Αστικές περιοχές (υψηλού βιοτικού επιπέδου)	Μικροαστικές περιοχές (μεσαίου βιοτικού επιπέδου)	Λαϊκές περιοχές (χαμηλού βιοτικού επιπέδου)
Αγ. Ανδρέα Ευαγγελίστριας Παντάνασσας	Αγ. Δημητρίου Αγ. Νικολάου Παντοκράτορα	Αγ. Διονυσίου

ΚΑΒΑΛΑ:

Αστικές περιοχές (υψηλού βιοτικού επιπέδου)	Μικροαστικές περιοχές (μεσαίου βιοτικού επιπέδου)	Λαϊκές περιοχές (χαμηλού βιοτικού επιπέδου)
Αγ. Παύλου Αγ. Ιωάννη	Αγ. Παρασκευή Αγ. Γεωργίου	Αγ. Αθανασίου Αγ. Βαρβάρας

ΣΕΡΡΕΣ:

Αστικές περιοχές (υψηλού βιοτικού επιπέδου)	Μικροαστικές περιοχές (μεσαίου βιοτικού επιπέδου)	Λαϊκές περιοχές (χαμηλού βιοτικού επιπέδου)
Μεγ. Ταξιαρχών Αγ. Αντωνίου	Αγ. Αναργύρων Πρ. Ηλία Τιμίου Σταυρού Κοιμ. Θεοτόκου	Ευαγγελίστριας Ιωαν. Θεολόγου Σαράντα Μαρτύρων

ΧΑΛΚΙΔΑ:

Αστικές περιοχές (υψηλού βιοτικού επιπέδου)	Μικροαστικές περιοχές (μεσαίου βιοτικού επιπέδου)	Λαϊκές περιοχές (χαμηλού βιοτικού επιπέδου)
Αγ. Νικολάου Αγ. Δημητρίου	Αγ. Παρασκευής Κοιμ. Θεοτόκου	Αγ. Ιωάννη

3. ΟΙ ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ 1993-1996

Η μελέτη των εκλογών του 1993 και του 1996 μπορεί να παρέχει στοιχεία για τη μελέτη της φυσιογνωμίας του «νέου ΠΑΣΟΚ», στη μετα-Παπανδρέου περίοδο. Οι εκλογικές μεταβολές της περιόδου 1993-1996 περιγράφονται στον Πίνακα 1 και στο Διάγραμμα 1.

Είναι εμφανές ότι η ψήφος των αστικών περιοχών προς το ΠΑΣΟΚ είτε παρουσίασε άνοδο με πιο χαρακτηριστική αυτή που παρατηρείται στις μεγαλύτερες πόλεις, Αθήνα και Θεσσαλονίκη, ή μικρότερη μείωση σε σχέση με την εθνική του μεταβολή και τις μεταβολές στις άλλες περιοχές (μικροαστικές και λαϊκές) της μελέτης.

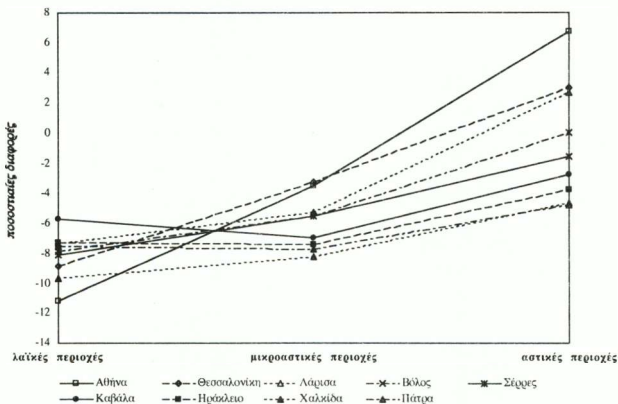
ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Εκλογική απήχηση και διαφοροποιήσεις στη δύναμη του ΠΑΣΟΚ
(ποσοστά %)

	ΛΑΪΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ		ΔΙΑΦΟΡΑ	ΜΙΚΡΟΑΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ		ΔΙΑΦΟΡΑ	ΑΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ		ΔΙΑΦΟΡΑ
	ΠΑΣΟΚ93	ΠΑΣΟΚ96		ΠΑΣΟΚ93	ΠΑΣΟΚ96		ΠΑΣΟΚ93	ΠΑΣΟΚ96	
ΑΘΗΝΑ	52,58	41,43	-11,16	40,30	36,82	-3,49	20,54	27,27	6,73
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ	50,27	41,47	-8,80	39,91	36,66	-3,25	26,84	29,86	3,02
μέσοι όροι για Αθήνα-Θεσ/νίκη	51,42	41,44	-9,97	40,10	36,74	-3,36	23,68	28,56	4,87
ΛΑΡΙΣΑ	47,48	40,15	-7,34	44,56	39,31	-5,25	29,93	32,66	2,72
ΒΟΛΟΣ	50,77	42,96	-7,81	47,68	42,23	-5,46	37,05	37,14	0,08
ΣΕΡΡΕΣ	47,68	39,62	-8,06	44,05	38,55	-5,50	35,05	33,53	-1,52
ΚΑΒΑΛΑ	47,82	42,13	-5,69	49,92	42,96	-6,95	41,42	38,70	-2,72
ΗΡΑΚΛΕΙΟ	61,87	54,63	-7,24	60,90	53,54	-7,36	53,57	49,82	-3,75
ΧΑΛΚΙΔΑ	59,97	50,35	-9,63	51,51	43,32	-8,19	45,89	41,31	-4,58
ΠΑΤΡΑ	51,46	43,97	-7,49	48,57	40,87	-7,71	45,03	40,32	-4,72
μέσοι όροι για άλλες πόλεις	52,43	44,83	-7,61	49,59	42,96	-6,63	41,13	39,06	-2,06

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Διαφοροποίηση της εκλογικής δύναμης του ΠΑΣΟΚ στα αστικά κέντρα

Ο Μαυρής (1997) παρατηρώντας αυτή την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στις αστικές περιοχές αλλά και την ταυτόχρονη μείωση της δύναμής του στις λαϊκές περιοχές, στην Αθήνα, συμπέρανε ότι το ΠΑΣΟΚ ενισχύεται σημαντικά στις αμιγώς αστικές περιοχές της πρωτεύουσας και συρρικνώνεται στις αμιγώς εργατικές. Παρατηρώντας την περίπτωση της Θεσσαλονίκης μπορεί κανείς να βγάλει ακριβώς το ίδιο συμπέρασμα. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα τού κατά πόσο αυτή η διαφοροποίηση της εκλογικής συμπεριφοράς που παρατηρήθηκε στην πρωτεύουσα, και σε σημαντικό βαθμό και στη δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της χώρας, είναι χαρακτηριστικό όλων των αστικών κέντρων της χώρας. Αν δηλαδή παρατηρείται μια γενικευμένη διασπορά της εκλογικής δύναμης του ΠΑΣΟΚ στις λαϊκές μάζες, με ταυτόχρονη άνοδό της στα αστικά στρώματα των πόλεων.

Η ανάλυση των μεταβολών της δύναμης του ΠΑΣΟΚ στις άλλες πόλεις δεν οδηγεί ακριβώς στο ίδιο συμπέρασμα. Εκτός από την περίπτωση της Λάρισας, όπου παρατηρούνται αντίστοιχες διαφοροποιήσεις συμπεριφοράς, με μικρότερη ωστόσο ένταση, σε όλες τις άλλες πόλεις οι διαφορές δεν είναι τόσο έντονες. Παρά το γε-

γονός ότι οι ψηφοφόροι των αστικών περιοχών παρουσιάζουν αύξηση της υποστήριξής τους στο ΠΑΣΟΚ στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη, δεν παρουσιάζουν το ίδιο και στις άλλες πόλεις.

Στις αστικές περιοχές της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης το ΠΑΣΟΚ αυξάνει τη δύναμή του σχεδόν κατά πέντε ποσοστιαίες μονάδες (Πίνακας 1). Στις ίδιες πόλεις, για τις μικροαστικές περιοχές παρατηρείται πτώση 3,36%, ενώ για τις λαϊκές περιοχές η πτώση είναι πολύ μεγαλύτερη, 9,97%. Στις άλλες πόλεις, το ΠΑΣΟΚ παρουσιάζει πτώση και στις αστικές περιοχές, 2,06%. Παρά το γεγονός ότι η πτώση στις αστικές περιοχές είναι μικρότερη σε σχέση με αυτήν που υφίσταται το ΠΑΣΟΚ στις λαϊκές και μικροαστικές περιοχές των ίδιων πόλεων, εντούτοις δεν μπορούμε να πούμε ότι με τη δική μας προσέγγιση η δυναμική ανόδου του ΠΑΣΟΚ που εμφανίζεται στις δύο μεγάλες πόλεις, Αθήνα και Θεσσαλονίκη, αποτυπώνεται και στις υπόλοιπες πόλεις.

Διαμορφώνονται δύο διαφορετικές εκλογικές συμπεριφορές που φαίνεται να σχετίζονται με τις δύο κατηγορίες πόλεων. Έτσι μπορούμε να εισαγάγουμε στη μελέτη μας τον παράγοντα κατηγορία πόλεων, που για εμάς έχει δύο επίπεδα: 1) Αθήνα-Θεσσαλονίκη, και 2) υπόλοιπες πόλεις. Το ερώτημα που θα πρέπει να απαντηθεί είναι κατά πόσο ο παράγοντας κατηγορία πόλεων παράγει σημαντικά διαφορετικές συμπεριφορές των κοινωνικών στρωμάτων τους, ως προς την ψήφο τους προς το ΠΑΣΟΚ.

Για τις υπόλοιπες πόλεις, πλην της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, παρατηρούμε την ύπαρξη μιας σχετικά ομοιογενούς εκλογικής συμπεριφοράς των κοινωνικών στρωμάτων απέναντι στο ΠΑΣΟΚ. Αυτή η ομοιογένεια δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο των πιο μικρών πόλεων, αλλά η εν λόγω τάση εμφανίζεται και σε πόλεις του μεγέθους της Πάτρας και του Ηρακλείου. Στο Διάγραμμα 1 μπορούμε να παρακολουθήσουμε ότι το Ηράκλειο και η Πάτρα είναι από τις πόλεις που εμφανίζουν το μικρότερο άνοιγμα της ψαλίδας. Με δεδομένο ότι οι περιοχές αυτές αποτελούν προπύργια του ΠΑΣΟΚ, τίθεται το ερώτημα τού κατά πόσο η δεδομένη υποστήριξη της περιοχής προς το ΠΑΣΟΚ αποτελεί έναν παράγοντα επίδρασης στη διαμόρφωση του εκλογικού αποτελέσματος των εκλογών του 1996.

Θα πρέπει να απαντηθεί το ερώτημα κατά πόσο η προηγούμενη εκλογική δύναμη του ΠΑΣΟΚ επηρεάζει τα μεγέθη των μεταβολών. Η σημασία αυτού του ερωτήματος έγκειται στην πιθανότητα μετατόπισης του κέντρου βάρους της ανάλυσης από το κοινωνικό ή γεω-

γραφικό στοιχείο, που αναφέραμε παραπάνω, στο πολιτικό- εκλογικό στοιχείο. Με άλλα λόγια, μπορεί να αναρωτηθεί κανείς αν η εκλογική απήχηση του κόμματος σε μια συγκεκριμένη περιοχή αποκτά μια περισσότερο αυτόνομη δυναμική, και είναι αυτή που επηρεάζει περισσότερο τις εκλογικές καταγραφές. Χρησιμοποιούμε γι' αυτό τα εκλογικά αποτελέσματα του 1993. Επιπλέον, θα πρέπει να διερευνήσουμε αυτόν τον παράγοντα όχι μόνο σε επίπεδο πόλης αλλά και στο μικρότερο επίπεδο της ανάλυσης μας, που είναι οι κοινωνικά προσδιορισμένες περιοχές που έχουμε επιλέξει. Έτσι θα μπορέσουμε να ανιχνεύσουμε με τη μεγαλύτερη λεπτομέρεια τη δυναμική μιας περιοχής και πώς αυτή διαφοροποιεί την τελική υποστήριξη προς το ΠΑΣΟΚ. Για το σκοπό αυτό, υπολογίζουμε το εκλογικό ποσοστό του ΠΑΣΟΚ για κάθε κοινωνικό στρώμα σε κάθε πόλη. Αναλυτικά τα ποσοστά περιγράφονται στον Πίνακα 1.

Έτσι στην ανάλυση υπεισέρχονται τρεις παράγοντες με τους οποίους προσπαθούμε να εξηγήσουμε τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται οι μεταβολές στην εκλογική δύναμη του ΠΑΣΟΚ. Πρώτος παράγοντας είναι το *κοινωνικό στρώμα*,⁴ δεύτερος παράγοντας η προηγούμενη εκλογική δύναμη του ΠΑΣΟΚ σε κάθε περιοχή (κοινωνικό στρώμα), όπως αυτή εκφράζεται με το εκλογικό ποσοστό του στις εκλογές του 1993. Ο τρίτος παράγοντας διαμορφώνεται από τις δύο κατηγορίες πόλεων: α) Αθήνα και Θεσσαλονίκη, και β) υπόλοιπες πόλεις.

4. Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Σε αναλύσεις τέτοιου είδους, όπου μια μεταβλητή –η εκλογική διαφοροποίηση, στην περίπτωσή μας– θεωρείται ως εξαρτημένη μεταβλητή και το ζητούμενο είναι να διερευνηθεί η επίδραση που έχουν σε αυτήν μια σειρά από ποιοτικές μεταβλητές-χαρακτηριστικά (οι περιοχές, ο παράγοντας κατηγορία πόλεων), η μέθοδος που συνήθως χρησιμοποιείται είναι η ανάλυση της διασποράς (analysis of variance) με πολλούς παράγοντες. Η μέθοδος αυτή δίνει τη δυνατότητα να βρεθεί η επίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών καθώς και των αλληλεπιδράσεών τους, πάνω στην εξαρτημένη μεταβλητή. Κατά περίπτωση μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν «συμμεταβλητή»

4. Έτσι όπως το έχουμε συνδέσει με την εκλογική περιοχή, δηλαδή αστικές περιοχές, μικροαστικές περιοχές, και λαϊκές περιοχές.

(covariate) μια συνεχής ανεξάρτητη μεταβλητή, που, στην περίπτωση μας, θα ήταν η προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1993. Επειδή όμως ο αριθμός των παρατηρήσεων είναι μόλις 27 (9 πόλεις επί 3 περιοχές σε κάθε μία), δηλαδή πολύ μικρός για την εξαγωγή αξιόπιστων στατιστικών συμπερασμάτων, ιδιαίτερα για την εκτίμηση στατιστικά σημαντικών αλληλεπιδράσεων, σε αυτή την ανάλυση ενεργούμε διαφορετικά.

Η μέθοδος που επιλέχτηκε για την ανάλυση των δεδομένων μας είναι η ανάλυση με χρήση πινάκων διπλής εισόδου και των log-linear μοντέλων. Μας ενδιαφέρει να δούμε με ακρίβεια πώς μεταβάλλεται το εκλογικό ποσοστό του ΠΑΣΟΚ ανά επίπεδο κάθε παράγοντα αλλά και στο σύνολό τους, όταν δηλαδή θεωρήσουμε ότι όλοι μαζί επιδρούν από κοινού.

Η επιλογή των τριών περιοχών σε κάθε πόλη έγινε με βάση τα διαθέσιμα εμπειρικά στοιχεία που είχαμε γι' αυτές.⁵ Δεν λαμβάνεται υπόψη ο αριθμός των ψηφοφόρων σε κάθε μία περιοχή. Έτσι στο σύνολο των δεδομένων συνυπάρχουν περιοχές με μικρό ή με μεγαλύτερο εκλογικό πληθυσμό. Ο μικρότερος αριθμός ψηφοφόρων παρατηρείται στην αστική περιοχή της Λάρισας, 3.990 έγκυροι ψήφοι. Για να ισοσταθμίσουμε την επίδραση του αριθμού των ψηφοφόρων, σταθμίζουμε τους αριθμούς ψηφοφόρων πολλαπλασιάζοντας το ποσοστό αλλαγής ψήφου στο ΠΑΣΟΚ επί 4.000. Έτσι είναι σαν να έχουμε στην έρευνά μας 4.000 ψηφοφόρους σε κάθε περιοχή (κάθε κοινωνικό στρώμα). Περιγράφοντας πόσοι ψηφοφόροι (σε σύνολο 4.000) από κάθε περιοχή μετακινήθηκαν, απαλείφουμε την επίδραση του αριθμού ψηφοφόρων αφού θεωρούμε ότι όλες οι περιοχές έχουν το μέγεθος της μικρότερης περιοχής (που είναι η αστική περιοχή της Λάρισας).

Η απόλυτη τιμή του ποσοστού των ψηφοφόρων που άλλαξαν εκλογική τοποθέτηση ως προς το ΠΑΣΟΚ δηλώνει το ποσοστό των ψηφοφόρων που άλλαξε τοποθέτηση ανεξάρτητα από την κατεύθυνση της αλλαγής. Για να διακρίνουμε την κατεύθυνση (μείωση ή αύξηση) της μεταβολής του πλήθους αυτών των ψηφοφόρων, δημιουργούμε πέντε κατηγορίες-επίπεδα ποσοστιαίας μεταβολής της δύναμης του ΠΑΣΟΚ: μεταβολή μεγαλύτερη από -3%, -3% ως -1%,

5. Η επιλογή των περιοχών, όπως έχουμε αναφέρει προηγούμενα, έγινε είτε με βάση προηγούμενες έρευνες (Αθηναίος, 1988· Δώδος, 1988· Νικολακόπουλος, 1990, σ. 221-222· Ζαφειρόπουλος, 1995· Διαμαντόπουλος, 1997, σ. 360· Μαυρή, 1997) ή με έρευνα πεδίου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μέσες εκλογικές διαφοροποιήσεις ως προς τις περιοχές,
Αθήνα και Θεσσαλονίκη (%)

Σε παρένθεση οι ψηφοφόροι που άλλαξαν προτίμηση σε σύνολο 4.000

	Μεγαλύτερη από -3%	-3% ως -1%	-1% ως 1%	1% ως 3%	Μεγαλύτερο από 3%
Λαϊκές	10 (399)				
Μικροαστικές	3 (135)				
Αστικές					5 (195)

Cramer's V=1,00

-1% ως 1%, 1% ως 3%, μεγαλύτερη από 3%. Ο αριθμός των ψηφοφόρων που άλλαξε κομματική προτίμηση κατανέμεται στις πέντε κατηγορίες.

Για τη θεώρηση της προηγούμενης δύναμης του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1993, δημιουργούμε τέσσερα επίπεδα: χρησιμοποιούμε τα 25%, 50% και 75% ποσοστιαία σημεία (percentiles) για να δημιουργήσουμε τέσσερις ομάδες περιοχών:⁶ αυτές που έχουν ποσοστά του ΠΑΣΟΚ 1993 μέχρι 40,3%, περιοχές με ποσοστά του ΠΑΣΟΚ 1993 από 40,3% ως 47,7%, περιοχές από 47,7% ως 51,5% και αυτές με ποσοστά του ΠΑΣΟΚ 1993 πάνω από 51,5%. Η χρήση των ποσοστιαίων σημείων μάς δίνει τη δυνατότητα να επιμερίσουμε το σύνολο των περιοχών σε τέσσερις ισοπληθείς ομάδες. Με τον τρόπο αυτό προσπαθούμε να απαλείψουμε την ενδεχόμενη επίδραση που προκαλεί το «μέγεθος» της κάθε ομάδας κατά τη χρήση της στατιστικής μεθόδου που χρησιμοποιούμε, και να επιτρέψουμε να διαφανούν κυρίως οι αλληλεπιδράσεις που υπάρχουν ανάμεσα στους υπό μελέτη παράγοντες.

6. Επιλέγουμε έναν μικρό αριθμό ομάδων περιοχών, ώστε να ελαχιστοποιείται ο αριθμός των κελιών που έχουν λίγες παρατηρήσεις στους πίνακες συνάφειας, οι οποίοι συνδέουν τις ποιοτικές μεταβλητές-παράγοντες ανά δύο. Αυτό είναι απαραίτητο προκειμένου να εξάγονται αξιόπιστα συμπεράσματα από την ανάλυση τέτοιων μεταβλητών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Μέσες εκλογικές διαφοροποιήσεις ως προς την προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ (1993), Αθήνα και Θεσσαλονίκη (%)
 Σε παρένθεση οι ψηφοφόροι που άλλαξαν προτίμηση σε σύνολο 4.000

	Μεγαλύτερη από -3%	-3% ως -1%	-1% ως 1%	1% ως 3%	Μεγαλύτερο από 3%
ΠΑΣΟΚ93 μικρότερο από 40,3%	3 (135)				5 (195)
ΠΑΣΟΚ93 από 40,3% μέχρι 47,7%					
ΠΑΣΟΚ93 από 47,7% μέχρι 51,5%			9 (352)		
ΠΑΣΟΚ93 μεγαλύτερο από 51,5%			11 (466)		

Cramer's V=0,71.

5. ΑΘΗΝΑ-ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Στον Πίνακα 2 βλέπουμε την κατανομή ποσοστών των ψηφοφόρων που διαφοροποιήθηκαν ανά περιοχή σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Παρατηρούμε ότι 10% των ψηφοφόρων των λαϊκών περιοχών δεν υποστήριξαν το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1996, προκαλώντας μείωση της δύναμης του ΠΑΣΟΚ μεγαλύτερη από 3%. Στις μικροαστικές περιοχές, το αντίστοιχο ποσοστό ψηφοφόρων είναι 3%. Δεν υπάρχει κανένας ψηφοφόρος των αστικών περιοχών στην κατηγορία της μείωσης της δύναμης του ΠΑΣΟΚ, η οποία φαίνεται να μονοπωλείται από τις μη αστικές περιοχές.

Στον αντίποδα αυτών των μετατοπίσεων τοποθετούνται οι αστικές περιοχές. Το 5% των ψηφοφόρων τους προκάλεσαν με την ψήφο τους αύξηση του εκλογικού ποσοστού του ΠΑΣΟΚ στις περιοχές τους. Δηλαδή 5 στους 100 ψηφοφόρους που δεν ψήφισαν ΠΑΣΟΚ στις προηγούμενες εκλογές του 1993 ψηφίζουν ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1996, και με την ψήφο τους αυτή διαφοροποιούν το ποσοστό των περιοχών τους αυξητικά πάνω από 3%. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο εύρος διαφοροποίησης ποσοστού από -3% ως 3% δεν τοποθετείται κανείς ψηφοφόρος. Αυτό σημαίνει ότι στις περιοχές της έρευνας δεν σημειώθηκαν τέτοιες ενδιάμεσες με-

γέθους μετατοπίσεις ψηφοφόρων. Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι παρατηρείται μια σαφής διαφοροποίηση στη φυσιολογική των αστικών περιοχών έναντι των λαϊκών και μικροαστικών περιοχών, με τις αστικές να έχουν κινηθεί προς την υποστήριξη του ΠΑΣΟΚ.

Σύμφωνα με τον στατιστικό έλεγχο, η εκλογική διαφοροποίηση είναι σαφώς εξαρτημένη από την περιοχή. Το V του Cramer που χρησιμοποιείται για να ελέγξουμε τη συσχέτιση των δύο χαρακτηριστικών παίρνει τη μέγιστη τιμή του (μονάδα) δηλώνοντας έτσι τον πολύ υψηλό βαθμό της συσχέτισης της περιοχής με τις εκλογικές μεταβολές που παρατηρήθηκαν.

Στον Πίνακα 3, βλέπουμε την επίδραση της προηγούμενης δύναμης του ΠΑΣΟΚ στη διαμόρφωση των εκλογικών διαφοροποιήσεων σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Παρατηρούμε ότι οι εκλογικές απώλειες του ΠΑΣΟΚ είναι μεγαλύτερες στις περιοχές όπου είχε τη μεγαλύτερη απήχηση το 1993. Ο συντελεστής V του Cramer έχει την τιμή 0,71, εκφράζοντας την υψηλή συσχέτιση της προηγούμενης δύναμης του κόμματος με την εκλογική μετατόπιση. Η συσχέτιση αυτή είναι ωστόσο μικρότερη από αυτήν που παρατηρείται ανάμεσα στην εκλογική μετατόπιση με την περιοχή (V του Cramer=1).

Σύμφωνα με τους Πίνακες 2 και 3, η εκλογική διαφοροποίηση του ΠΑΣΟΚ εξαρτάται από την περιοχή και την προηγούμενη δύναμη του κόμματος στις εκλογές του 1993. Στον Πίνακα 4 περιγράφεται η εκλογική απήχηση του ΠΑΣΟΚ το 1993 στις τρεις κατηγορίες περιοχών. Από την παρατήρηση του πίνακα φαίνεται ότι οι ψηφοφόροι που μετακινήθηκαν μεταβάλλοντας το εκλογικό ποσοστό του ΠΑΣΟΚ προέρχονται από λαϊκές περιοχές οι οποίες εμφάνιζαν υψηλά ποσοστά του κόμματος πάνω από 47,7%. Αντίθετα, είναι μικρότερο το ποσοστό των μετακινούμενων ψηφοφόρων των μικροαστικών και αστικών περιοχών που ταυτόχρονα εμφάνιζαν χαμηλότερη δύναμη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1993. Ενισχύεται έτσι η εικόνα της έντονης διαφοροποίησης της εκλογικής φυσιολογίας των μικροαστικών και αστικών περιοχών, που από περιοχές με χαμηλά επίπεδα δύναμης του ΠΑΣΟΚ αναδεικνύονται σε σημαντικό τροφοδότη του στις εκλογές του 1996. Η περιοχή και το επίπεδο προηγούμενης δύναμης του ΠΑΣΟΚ εμφανίζονται σημαντικά εξαρτημένα – το V του Cramer είναι ίσο με 0,70 τεκμηριώνοντας την έντονη συσχέτιση των δύο χαρακτηριστικών.

Από τα παραπάνω μπορούμε να συνοψίσουμε ότι η περιοχή

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Μέση προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ (1993) ως προς τις περιοχές, Αθήνα και Θεσσαλονίκη (%)
Σε παρένθεση οι ψηφοφόροι που άλλαξαν προτίμηση σε σύνολο 4.000

	ΠΑΣΟΚ93 μικρότερο από 40,3%	ΠΑΣΟΚ93 από 40,3% μέχρι 47,7%	ΠΑΣΟΚ93 από 47,7% μέχρι 51,5%	ΠΑΣΟΚ93 μεγαλύτερο από 51,5%
Λαϊκές			9 (352)	11 (446)
Μικροαστικές	3 (135)			
Αστικές	6 (223)			

Cramer's $V=0,707$.

αποτελεί τον σημαντικότερο παράγοντα διαμόρφωσης των εκλογικών διαφοροποιήσεων του ΠΑΣΟΚ σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Οι ψηφοφόροι των αστικών περιοχών που στις εκλογές του 1993 δεν υποστήριζαν με σημαντικά ποσοστά τους το κόμμα, τείνουν να γίνουν στις εκλογές του 1996 σημαντικός τροφодότης του. Αντίθετα, οι ψηφοφόροι των λαϊκών περιοχών, βασικός υποστηρικτής του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1993, τείνουν να απομακρυνθούν από τους σοσιαλιστές.

Για να ελέγξουμε πώς οι παραπάνω παράγοντες επιδρούν συνολικά στη διαμόρφωση των εκλογικών διαφοροποιήσεων, χρησιμοποιούμε μια πολυμεταβλητή ανάλυση όπου συνυπολογίζονται οι επιδράσεις όλων των παραγόντων από κοινού. Το προτεινόμενο log-linear μοντέλο αποτελεί μια γενίκευση του ελέγχου σε πίνακες διπλής εισόδου. Τέτοια μοντέλα έχουν χρησιμοποιηθεί στην ανάλυση των εκλογικών μετατοπίσεων σε σχέση με τη γεωγραφική κατανομή των περιφερειών και την «ταξική» προέλευση των ψηφοφόρων (Johnston - Pattie - Russel, 1993). Εδώ δεχόμαστε ότι μπορεί να υπάρχει πολλαπλή επίδραση των μεταβλητών. Ελέγχονται οι αλληλεπιδράσεις της εκλογικής διαφοροποίησης (που είναι η μεταβλητή που μας ενδιαφέρει) με τις άλλες, αλλά και των άλλων μεταβλητών μεταξύ τους. Από τις επιμέρους συσχετίσεις (partial associations) και τις σημαντικότητές τους μπορούμε να αποφανθούμε για το ποιες μεταβλητές και με ποιο τρόπο είναι συσχετισμένες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Έλεγχος για επί μέρους συσχετίσεις στο log-linear μοντέλο,
Αθήνα-Θεσσαλονίκη

Συσχέτιση-αλληλεπιδράσεις	Επί μέρους χ^2	Βαθμοί ελευθερίας	Σημαντικότητα
διαφορά*περιοχή	445,996	8	0,00
διαφορά*προηγούμενη δύναμη	0,00	12	1,00
Περιοχή*προηγούμενη δύναμη	770,212	6	0,00
Διαφορά	2.591,404	4	0,00
Περιοχή	669,014	2	0,00
Προηγούμενη δύναμη	668,776	3	0,00

Στον Πίνακα 5 φαίνονται τα αποτελέσματα των ελέγχων για επί μέρους συσχετίσεις (partial associations) σε ένα log-linear μοντέλο για τις πόλεις Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Από τον Πίνακα φαίνεται ότι, με δεδομένο πως όλοι οι παράγοντες συμμετέχουν με τις επιδράσεις τους στο μοντέλο, όλες οι ανά δύο αλληλεπιδράσεις είναι στατιστικά σημαντικές, εκτός από την αλληλεπίδραση διαφορά*προηγούμενη δύναμη (σημαντικότητα=1,00). Ερμηνεύοντας τις ανά δύο αλληλεπιδράσεις βλέπουμε ότι ο βαθμός διαφοροποίησης του εκλογικού ποσοστού του ΠΑΣΟΚ (διαφορά) είναι συσχετισμένο με την περιοχή, ενώ η περιοχή είναι συσχετισμένη με την προηγούμενη δύναμη του κόμματος. Δηλαδή, η περιοχή στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη, αναδεικνύεται σε σημαντικό παράγοντα ερμηνείας τόσο του εκλογικού αποτελέσματος όσο και των εκλογικών διαφοροποιήσεων. Οι στατιστικά σημαντικές αλληλεπιδράσεις της περιοχής με την προηγούμενη δύναμη και την εκλογική διαφοροποίηση δείχνουν ότι οι παρατηρούμενες διαφορετικές συμπεριφορές των ψηφοφόρων των περιοχών, που καταγράφονται ως διαφορετικές κατανομές ποσοστών, δεν διαμορφώνονται ως αποτέλεσμα κάποιων τυχαίων παραγόντων αλλά εκφράζουν τη σαφή επίδραση και την εξάρτησή τους από τα ειδικά χαρακτηριστικά των περιοχών αυτών.

Το γεγονός ότι ο βαθμός διαφοροποίησης και η προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ εμφανίζονται ασυσχέτιστα κάτω από την παρουσία των άλλων συσχετίσεων οφείλεται στο ότι οι άλλοι συνδυασμοί παραγόντων συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος της ερμηνευτικής ικανότητας του μοντέλου, αφήνοντας ελάχιστα να ερμηνευτούν από την αλληλεπίδραση διαφορά*προηγούμενη δύναμη.

Δηλαδή, ενώ στους ελέγχους των μεταβλητών ανά δύο εμφανιζόταν ισχυρή η συσχέτιση της προηγούμενης δύναμης με το βαθμό διαφοροποίησης, βλέπουμε ότι η συσχέτιση αυτή ήταν έμμεση αφού τώρα έχει απορροφηθεί από τις συσχετίσεις διαφορά-περιοχή και προηγούμενη δύναμη-περιοχή. Οι ψηφοφόροι δηλαδή των αστικών, μικροαστικών και λαϊκών περιοχών συμπεριφέρθηκαν με έντονα διαφορετικό τρόπο στις εκλογές του 1996 και η συμπεριφορά τους αυτή είχε σημαντική επίδραση στην εκλογική δύναμη του ΠΑΣΟΚ. Η συσχέτιση της διαφοράς με την προηγούμενη δύναμη αρχικά εμφανιζόταν στατιστικά σημαντική (Πίνακας 3) επειδή και οι δύο παράγοντες συσχετίζονταν με έναν τρίτο, την περιοχή.

Με προς τα πίσω απαλοιφή των αλληλεπιδράσεων (backward elimination) παράγεται τελικά ένα μοντέλο με στατιστικά σημαντικές τις αλληλεπιδράσεις διαφορά*περιοχή και περιοχή*προηγούμενη δύναμη (Likelihood chi square=0, df=36, p=1). Συμπερασματικά, η ψήφος προς το ΠΑΣΟΚ σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη εκφράζεται με δύο μη συγκλίνουσες συμπεριφορές: α) την υψηλή υποστήριξη του κόμματος από τους ψηφοφόρους των λαϊκών περιοχών στις εκλογές του 1993 και τη μικρότερη υποστήριξη του κόμματος στις αστικές περιοχές στις εκλογές αυτές, και, β) τη διαφοροποίησή τους με την ελάττωση του εκλογικού ποσοστού του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1996 στις λαϊκές περιοχές και τη σαφή άνοδό του στις αστικές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Μέσες εκλογικές διαφοροποιήσεις ως προς την περιοχή, άλλες πόλεις (%)

Σε παρένθεση οι ψηφοφόροι που άλλαξαν προτίμηση σε σύνολο 4.000

	Μεγαλύτερη από -3%	-3% ως -1%	-1% ως 1%	1% ως 3%	Μεγαλύτερο από 3%
Λαϊκές	8 (304)				
Μικροαστικές	7 (265)				
Αστικές	4 (174)	2 (85)	0 (3)	3 (109)	

Cramer's V=0,45.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Μέσες εκλογικές διαφοροποιήσεις ως προς την προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ (1993), άλλες πόλεις (%)
 Σε παρένθεση οι ψηφοφόροι που άλλαξαν προτίμηση σε σύνολο 4.000

	Μεγαλύτερη από -3%	-3% ως -1%	-1% ως 1%	1% ως 3%	Μεγαλύτερο από 3%
ΠΑΣΟΚ93 μικρότερο από 40,3%		2 (61)	0 (3)	3 (109)	
ΠΑΣΟΚ93 από 40,3% μέχρι 47,7%	6 (236)	3 (109)			
ΠΑΣΟΚ93 από 47,7% μέχρι 51,5%	7 (274)				
ΠΑΣΟΚ93 μεγαλύτερο από 51,5%	7 (289)				

Cramer's V=0,54.

6. ΤΑ ΑΛΛΑ ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ (ΛΑΡΙΣΙΑ-ΒΟΛΟΣ-ΗΡΑΚΛΕΙΟ-ΠΑΤΡΑ-ΚΑΒΑΛΑ-ΣΕΡΡΕΣ-ΧΑΛΚΙΔΑ)

Στον Πίνακα 6 διαπιστώνουμε ότι η πλειονότητα των ψηφοφόρων τοποθετείται προς την κατεύθυνση της μείωσης του ποσοστού του ΠΑΣΟΚ. Οι ψηφοφόροι των αστικών περιοχών που διαφοροποιούν την ψήφο τους (από ή προς το ΠΑΣΟΚ), δεν περιορίζονται στην κατηγορία της αύξησης του ποσοστού του κόμματος όπως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, αλλά παρουσιάζουν και σημαντικές τάσεις προς την κατεύθυνση της ελάττωσης της υποστήριξής τους προς το ΠΑΣΟΚ. Στις άλλες πόλεις, δηλαδή, παρατηρείται μεγαλύτερη διακύμανση της υποστήριξης του ΠΑΣΟΚ στις αστικές περιοχές. Παρά την τάση ενός τμήματος των ψηφοφόρων των αστικών περιοχών να αυξήσουν τη δύναμη του ΠΑΣΟΚ, η πλειοψηφία εντούτοις των ψηφοφόρων αυτών των περιοχών απομακρύνεται από το ΠΑΣΟΚ προσεγγίζοντας έτσι τη συμπεριφορά των ψηφοφόρων των λαϊκών και των μικροαστικών περιοχών. Το εύρος της διακύμανσης στις διαφοροποιήσεις των αστικών περιοχών των υπόλοιπων πόλεων εκφράζεται και με το συντελεστή V του Cramer=0,45. Αυτός, αν και υψηλός, διαφέρει πολύ από την τιμή ένα (τη μέγιστη δυνατή τιμή του) που είχε στην περίπτωση των πόλεων της Αθήνας

και της Θεσσαλονίκης. Η απόκλιση δηλαδή μεταξύ των λαϊκών και αστικών περιοχών ως προς την ψήφο στο ΠΑΣΟΚ που είχε παρατηρηθεί σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη δεν επιβεβαιώνεται στις υπόλοιπες πόλεις.

Ως προς την προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1993, μπορούμε να δούμε στον Πίνακα 7 ότι ο κύριος όγκος των μετατοπίσεων στις άλλες πόλεις εντοπίζεται στις περιοχές με τα υψηλότερα ποσοστά του ΠΑΣΟΚ του 1993. Αυτές οι μετακινήσεις είναι προς την κατεύθυνση της μείωσης του εκλογικού ποσοστού του κόμματος. Ο υψηλός συντελεστής του Cramer 0,54 δηλώνει τη συσχέτιση του εκλογικού παρελθόντος των περιοχών με την εκλογική διαφοροποίηση που ακολούθησε. Πιο συγκεκριμένα, ο μεγαλύτερος αριθμός ψηφοφόρων που μετακινήθηκαν βρίσκονται σε περιοχές με μεσαία ή πολύ υψηλή δύναμη του ΠΑΣΟΚ. Αυτή τους η μετατόπιση κατευθύνθηκε προς τη μείωση του ποσοστού του ΠΑΣΟΚ.

Στο προηγούμενο τμήμα που αφορά στην περίπτωση της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, παρατηρήσαμε την έντονη συσχέτιση της περιοχής με την προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ. Εκεί οι περιοχές που αντιστοιχούν σε λαϊκά στρώματα παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά του ΠΑΣΟΚ το 1993. Στον Πίνακα 8 φαίνεται η αντίστοιχη κατανομή για τις περιοχές στις υπόλοιπες πόλεις. Χωρίς να είναι ασυσχέτιστη η περιοχή με την εκλογική δύναμη του ΠΑΣΟΚ του 1993, φαίνεται ότι η δύναμη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Μέση προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ (1993) ως προς την περιοχή, άλλες πόλεις (%)

Σε παρένθεση οι ψηφοφόροι που άλλαξαν προτίμηση σε σύνολο 4.000

	ΠΑΣΟΚ93 μικρότερο από 40,3%	ΠΑΣΟΚ93 από 40,3% μέχρι 47,7%	ΠΑΣΟΚ93 από 47,7% μέχρι 51,5%	ΠΑΣΟΚ93 μεγαλύτερο από 51,5%
Λαϊκές		8 (308)	7 (280)	8 (337)
Μικροαστικές		5 (215)	7 (268)	8 (311)
Αστικές	1 (58)	4 (160)		4 (150)

Cramer's V=0,31.

του 1993 είναι περισσότερο ισοκατανεμημένη στους ψηφοφόρους που μετακινήθηκαν, ανεξάρτητα κοινωνικού στρώματος, V του $Cramer=0,31$. Οι μετακινούμενοι ψηφοφόροι τοποθετούνται σε περιοχές με υψηλή δύναμη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1993. Λίγοι μετακινούμενοι ψηφοφόροι των αστικών περιοχών βρίσκονται σε περιοχές με τη χαμηλότερη προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ. Στην περίπτωση της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης αντίθετα, ήταν εντονότερη η συσχέτιση της περιοχής με την προηγούμενη εκλογική δύναμη του ΠΑΣΟΚ. Συνοψίζοντας τα παραπάνω, θα λέγαμε ότι η εκλογική διαφοροποίηση του ΠΑΣΟΚ στις άλλες πόλεις, αν και επηρεάζεται από την περιοχή, παρουσιάζεται ωστόσο αμβλυμένη σε σχέση με την έντονη συσχέτιση που εμφανίζεται στις πόλεις Αθήνα και Θεσσαλονίκη.⁷ Η εκλογική διαφοροποίηση του ΠΑΣΟΚ επηρεάζεται επίσης από την προηγούμενη δύναμη της περιοχής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Έλεγχος για επί μέρους συσχετίσεις στο log-linear μοντέλο, άλλες πόλεις

Συσχέτιση-αλληλεπιδράσεις	Επί μέρους χ^2	Βαθμοί ελευθερίας	Σημαντικότητα
διαφορά*περιοχή	252,826	8	0,00
διαφορά*προηγούμενη δύναμη	618,080	12	0,00
Περιοχή*προηγούμενη δύναμη	251,348	6	0,00
Διαφορά	5.392,920	4	0,00
Περιοχή	62,164	2	0,00
Προηγούμενη δύναμη	556,590	3	0,00

Με την εφαρμογή ενός log-linear μοντέλου στα δεδομένα των άλλων πόλεων, όπως φαίνεται στον Πίνακα 9, περιγράφονται οι επί μέρους συσχετίσεις των παραγόντων που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση. Η διαφορά (εκλογική διαφοροποίηση) συσχετίζεται σημαντικά με την περιοχή και την προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ. Στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη η εκλογική διαφοροποίηση επηρεάζεται από την περιοχή, η οποία με τη σειρά της είναι σημαντικός

7. Το συμπέρασμα αυτό βέβαια μπορεί να οφείλεται στη δική μας αδυναμία να έχουμε ακριβή στοιχεία γύρω από τον κοινωνικό χαρακτήρα των ενοριών που επιλέξαμε στις επαρχιακές πόλεις. Ως εκ τούτου, θα ήταν χρήσιμο τα συμπεράσματα αυτά να επιβεβαιώνονταν κι από άλλες εργασίες που θα διέθεταν μεγαλύτερη ακρίβεια στα δεδομένα τους.

παράγοντας ερμηνείας της προηγούμενης δύναμης του ΠΑΣΟΚ. Αντίθετα, στις άλλες πόλεις, η εκλογική διαφοροποίηση επηρεάζεται τόσο από τη φυσιογνωμία της περιοχής όσο και από την προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ στην περιοχή. Συγχρόνως, αυτοί οι δύο παράγοντες στο συγκεκριμένο πολυμεταβλητό μοντέλο εμφανίζονται μεταξύ τους εξαρτημένοι (σημαντικότητα=0,00).

Με την προς τα πίσω απαλοιφή των πολλαπλών αλληλεπιδράσεων παράγεται το μοντέλο διαφορά*περιοχή, διαφορά*προηγούμενη δύναμη, περιοχή*προηγούμενη δύναμη (Likelihood ratio chi-square=0,034, df=24, p=1). Η εκλογική διαφοροποίηση επηρεάζεται από δύο συμπληρωματικούς παράγοντες.

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανάλυση που προηγήθηκε ανέδειξε μερικούς παράγοντες ερμηνείας της εκλογικής διαφοροποίησης του ΠΑΣΟΚ, που είναι ευδιάκριτη τόσο στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα Αθήνα και Θεσσαλονίκη όσο και στις υπόλοιπες πόλεις. Ας συνοψίσουμε τα ευρήματα των προηγούμενων παραγράφων:

α) Η περιοχή αναδεικνύεται σε σημαντικό παράγοντα ερμηνείας της εκλογικής μεταβλητότητας. Οι ψηφοφόροι των λαϊκών περιοχών τείνουν να απομακρύνουν την εμπιστοσύνη τους από το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1996, την ίδια στιγμή που ένα τμήμα των ψηφοφόρων των αστικών περιοχών δείχνει να μετατοπίζεται προς τους σοσιαλιστές.

β) Η επίδραση της περιοχής, αν και στατιστικά σημαντική, δείχνει να έχει μειωμένη αξία στην περίπτωση των άλλων πόλεων, πλην Αθήνας και Θεσσαλονίκης. Στις υπόλοιπες πόλεις, οι λαϊκές περιοχές απομακρύνονται από το ΠΑΣΟΚ, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Ενώ όμως οι αστικές περιοχές στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη ενισχύουν το ΠΑΣΟΚ, στις άλλες πόλεις σε γενικές γραμμές απομακρύνονται από το ΠΑΣΟΚ, γεγονός που παρατηρείται και στις λαϊκές περιοχές. Αυτό που πρέπει όμως να σημειωθεί είναι ο διαφορετικός βαθμός απομάκρυνσης που σημειώνεται στις αστικές περιοχές σε σχέση με τις λαϊκές. Με άλλα λόγια, οι λαϊκές περιοχές εγκαταλείπουν το ΠΑΣΟΚ με πιο γοργούς ρυθμούς από όσο οι αστικές.

γ) Συνολικά, στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη το κοινωνικό

στρώμα αναδεικνύεται ο σημαντικότερος παράγοντας διαμόρφωσης του εκλογικού αποτελέσματος (Πίνακας 5), αφού συσχετίζεται έντονα τόσο με την εκλογική διαφοροποίηση (επί μέρους $\chi^2=445,996$), όσο και με την προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ (επί μέρους $\chi^2=770,212$). Η συσχέτιση της προηγούμενης εκλογικής δύναμης του ΠΑΣΟΚ με την εκλογική διαφοροποίηση δεν εμφανίζεται σημαντική, αφού είναι διαμεσολαβημένη από τη συσχέτιση της προηγούμενης δύναμης με την περιοχή. Δηλαδή, η περιοχή είναι τόσο έντονα συσχετισμένη με την προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ (επί μέρους $\chi^2=770,212$), ώστε να μπορεί να θεωρηθεί χαρακτηριστικό της γνώρισμα. Έτσι, έμμεσα, η συσχέτιση της προηγούμενης δύναμης με την εκλογική διαφοροποίηση φιλτράρεται μέσα από τη συσχέτιση μεταξύ περιοχής και διαφοροποίησης.

Στις υπόλοιπες πόλεις (Πίνακας 9), η εκλογική διαφοροποίηση του ΠΑΣΟΚ συσχετίζεται τόσο με την περιοχή (επί μέρους $\chi^2=252,826$) όσο και με την προηγούμενη δύναμη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1993 (επί μέρους $\chi^2=618,080$). Στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, λοιπόν, η εκλογική συμπεριφορά φαίνεται να έχει εντονότερα κοινωνικά χαρακτηριστικά απ' ό,τι στις άλλες πόλεις της Ελλάδας.

Τελικά στις εκλογές του 1996, δεν παρουσιάζεται ομοιότροπη συμπεριφορά των κοινωνικών στρωμάτων κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι συνηθισμένο στην Ελλάδα. Μέχρι τώρα όταν ένα κόμμα ανέβαινε σε ποσοστά πανελλαδικά, ανέβαινε παντού, και όταν έχανε σε ψήφους, είχε πτώση παντού έστω και με κάποιες αποκλίσεις από περιοχή σε περιοχή και από κοινωνική ομάδα σε κοινωνική ομάδα.

Υπό αυτήν την έννοια, η επιρροή του πολιτικού στοιχείου και της πολιτικής συγκυρίας ή/και της πολιτικής ιστορίας στη διαμόρφωση της εκλογικής συμπεριφοράς έμοιαζε κυρίαρχη. Τώρα φαίνεται, σύμφωνα με την εργασία μας, πως οι κοινωνικές ομάδες (τουλάχιστον σε ό,τι αυτό αφορά το ΠΑΣΟΚ στις δύο μεγάλες πόλεις της χώρας) δείχνουν να συμπεριφέρονται περισσότερο κοινωνικά παρά πολιτικά. Οι μετατοπίσεις από και προς το ΠΑΣΟΚ δείχνουν να έχουν βαθύτερες αιτίες από αυτές που δημιουργεί η δυναμική ενός κόμματος μέσα στην εκλογική συγκυρία, και δείχνουν να συνδέονται με τη διαφορετική ποιότητα και τον διαφορετικό προσανατολισμό των προσδοκιών που έχουν οι κοινωνικές ομάδες από το ΠΑΣΟΚ υπό την ηγεσία του Κώστα Σημίτη.

Η μεγάλη πτώση του ΠΑΣΟΚ στις λαϊκές περιοχές και η ταυτόχρονη άνοδος του στα υψηλά κοινωνικά στρώματα στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, στις εκλογές του 1996, αποτελούν επίσης δύο από τα βασικά στοιχεία που ανέδειξε η εργασία αυτή. Τη στιγμή λοιπόν που το ΠΑΣΟΚ έδειχνε να θέλει να αλλάξει και κινούνταν προς μια περισσότερο μετριοπαθή και «κεντρώα» κατεύθυνση⁸ (Ζαφειρόπουλος - Μαραντζίδης, 1998), έχανε ένα τμήμα της παραδοσιακής του λαϊκής εκλογικής βάσης. Ενδεχομένως, λοιπόν, τη στιγμή που οι σοσιαλιστές του ΠΑΣΟΚ έρχονταν ιδεολογικά κοντύτερα στο βασικό αντίπαλο κόμμα τους, αυτό της Νέας Δημοκρατίας, ένα τμήμα των ψηφοφόρων των εργατικών και λαϊκών στρωμάτων έδειχνε να τους εγκαταλείπει. Με άλλα λόγια, από τη στιγμή που το ΠΑΣΟΚ ήταν, ή φαινόταν πως ήταν, λιγότερο πρόθυμο να ενδιαφερθεί για τα θέματα που απασχολούσαν τις ασθενέστερες τάξεις, αυτές απομακρύνονταν από τους σοσιαλιστές. Φαίνεται όμως ότι λειτούργησε και το αντίθετο: η εικόνα αυτή του υπό μετάλλαξη ΠΑΣΟΚ οδήγησε στις κάλπες τους ψηφοφόρους που είτε είχαν απομακρυνθεί πολύ νωρίς από αυτό είτε δεν το είχαν ποτέ προσεγγίσει.

Τα εκλογικά αποτελέσματα του 1996 έδειξαν, λοιπόν, πως το ΠΑΣΟΚ διεύρυνε το φάσμα της διαταξικότητας της εκλογικής του βάσης, μια διεύρυνση που φαίνεται να συνδέεται με το αδυνάτισμα του δεσμού του με τα λαϊκά στρώματα – στοιχείο εξάλλου που φαίνεται να χαρακτηρίζει το σύνολο της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας (Przeworski – Sprague, 1986· Moschonas, 1997, 1998).

Το γεγονός πως η παραπάνω ανάλυση δείχνει να έχει κυρίως εφαρμογή στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη είναι ένα ενδιαφέρον σημείο που απαιτεί μεγαλύτερη διερεύνηση. Πιθανόν αυτό να οφείλεται στο γεγονός ότι η κοινωνική διαστρωμάτωση είναι περισσότερο σαφής, και τα όρια των κοινωνικών συνόρων μοιάζουν περισσότερο ξεκάθαρα στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα σε σχέση με την επαρχία. Με άλλα λόγια, στον ελληνικό επαρχιακό χώρο οι κοινωνικές αποστάσεις είναι αρκετές φορές δυσθεώρητες, και οι τοπικές ιδιομορφίες έχουν το ειδικό τους βάρος στη διαμόρφωση των εκλογικών συμπεριφορών των ατόμων. Ενδεχομένως, επίσης,

8. Ο Σπουρδαλάκης (1998) χαρακτηρίζει αυτή τη μετακίνηση του ΠΑΣΟΚ ως πορεία μετατροπής του σε κόμμα κρατικής διαχείρισης, προφανώς υπονοώντας τη βαθμιαία εγκατάληψη των σοσιαλιστικών οραμάτων για ριζική αλλαγή της κοινωνίας.

θα πρέπει να ληφθεί ιδιαιτέρως υπόψη το βάρος του πολιτικού παρελθόντος (π.χ. το βίωμα του Εμφυλίου και οι διαχωριστικές γραμμές που αυτός παρήγαγε), που ίσως να παίζει πολύ μεγαλύτερο ρόλο στις επαρχιακές πόλεις από ό,τι στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Φυσικά αυτή είναι μια υπόθεση προς διερεύνηση. Εντέλει οι διαφορές στη συμπεριφορά μεταξύ Αθήνας και Θεσσαλονίκης, από τη μια, και επαρχιακών πόλεων, από την άλλη, μπορεί να αναδεικνύουν τόσο κοινωνικά όσο και πολιτικά στοιχεία που αξίζει να μελετηθούν παραπέρα, καθώς αυτά ενδέχεται να συμβάλουν σε σημαντικό βαθμό στην εκλογική δύναμη των κομμάτων.

Πάντως, παρά τις απώλειές του το ΠΑΣΟΚ εξακολουθεί να παραμένει το κόμμα εκφραστής ενός μεγάλου τμήματος των λαϊκών στρωμάτων, έστω και αν αυτά δεν ακολουθούν με μεγάλο πια ενθουσιασμό. Το σημαντικό ερώτημα εδώ είναι αν αυτή η τάση απομάκρυνσης που παρατηρήθηκε στις εκλογές θα πάρει μονιμότερα χαρακτηριστικά ή απλώς θα δείξει έναν συγκυριακό χαρακτήρα. Αν το πρώτο αποδειχτεί αληθινό, τότε είμαστε στην αρχή σημαντικών μεταβολών στο ελληνικό εκλογικό τοπίο. Το δεύτερο ερώτημα που τίθεται στο τέλος αυτής της εργασίας αφορά στην ικανότητα του ΠΑΣΟΚ να κερδίζει μελλοντικά και ψηφοφόρους αστικών περιούχων των επαρχιακών πόλεων. Αν αυτό συμβεί στα μεγέθη που παρατηρήθηκε στις πόλεις της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, τότε δε θα πρόκειται απλώς για εκλογικές μεταβολές αλλά για την εκδήλωση σημαντικών κοινωνικών διεργασιών που, από τη μια, θα αποτυπώνουν τη συγκλίνουσα πορεία της ελληνικής επαρχίας με την Αθήνα και, από την άλλη, θα σημαίνουν την εξεύρεση από την πλευρά του νέου ΠΑΣΟΚ μιας νέας κοινωνικής δεξαμενής άντλησης ψήφων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ΑΘΗΝΑΙΟΣ, Α. (1983), *Περιφερειακές ανισότητες και εκλογική συμπεριφορά. Οικολογική ανάλυση της εκλογικής συμπεριφοράς στη Θεσσαλονίκη*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (1996), «Το ΠΑΣΟΚ στον αστερισμό της σοσιαλδημοκρατίας», στο Σ. Παπασηλιόπουλος, ΠΑΣΟΚ. Κατάκτηση και άσκηση εξουσίας, Σιδέρης, Αθήνα, σ. 55-66.

- ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (1997), *Η ελληνική πολιτική ζωή: Εικοστός αιώνας*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΔΩΔΟΣ, Δ. (1988), *Η εκλογική περιφέρεια της Θεσσαλονίκης. Κόμματα και υποψήφιοι*, Διδακτορική διατριβή, Επετηρίδα ΑΠΘ.
- ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ, Α. (1991), *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Αθήνα, Πολίτης.
- ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1995), *Ποσοτικές μέθοδοι στην ανάλυση της εκλογικής συμπεριφοράς*, Διδακτορική διατριβή, Επετηρίδα ΑΠΘ.
- ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. - ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ, Ν. (1998), «Κοινωνικές μεταβολές στην εκλογική βάση και τον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ, 1996-1998», ανακοίνωση στο πλαίσιο του επιστημονικού συμποσίου «Η νέα Σοσιαλδημοκρατία στην αλλαγή του αιώνα», Διοργάνωση Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου 18-19/5/98.
- ΚΑΤΣΟΥΔΑΣ, Δ., (1990), «Ψήφος και ιδεολογία», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 238-248.
- ΜΑΛΟΥΤΑΣ, Θ. (1992), «Κοινωνικός διαχωρισμός στην Αθήνα», στο Θ. Μαλούτας - Δ. Οικονόμου (επιμ.), *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, σ. 67-140.
- ΜΑΛΟΥΤΑΣ, Θ. - ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η. - ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, Μ. (1992), «Χωρική και κοινωνική διάσταση της ψήφου στην Αθήνα: Τάσεις εξέλιξης 1981-1990», στο Θ. Μαλούτας - Δ. Οικονόμου (επιμ.), *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, σ. 163-186.
- ΜΑΥΡΗΣ, Γ. (1997), «Οι Τάσεις αποδόμησης/μετασχηματισμού του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, σ. 179-196.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η. (1990), «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων» στο συλλογικό έργο, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η. (1997), «“ΑΠΟΦΑΣΙΣΜΕΝΟΙ” και “ΑΝΑΠΟΦΑΣΙΣΤΟΙ”». Η συμβολή των δημοσκοπήσεων έξω από τα εκλογικά τμήματα στην ανάλυση της ψήφου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, σ.197-207.
- ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ, Μ. (1988), *ΠΑΣΟΚ. Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα.
- ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ, Μ. (1998), «Από το “Κίνημα Διαμαρτυρίας” στο “Νέο ΠΑΣΟΚ”», στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ. Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα, σ. 15-74.
- JOHNSTON, R.J. - PATTIE, C.J. - RUSSEL, A.T. (1993), «Dealignment, spatial polarisation and economic voting. An exploration of recent trends in British voting behaviour», *European Journal of Political Research*, τόμ. 23, σ. 67-90.
- LYRINTZIS, C. (1984). «Political Parties in Post-Junta Greece: A Case of Bureaucratic Clientelism», *West European Politics*, τόμ. 7, σ. 99-118.

- MOSCHONAS, G. (1997). «Quo Vadis Social-democratie?», στο M. Vakaloulis - J.M. Vincent, *Marx après les marxismes*, τόμ. 2, L'Harmattan, Παρίσι, σ. 285-319.
- MOSCHONAS, G. (1998). «Social-democratie et electorat ouvrier, le relachement du lien social», *Actuel Marx*, τόμ. 23, σ. 93-115.
- PRZEWORSKI, A. - SPRAGUE, J. (1986), *Paper Stones. A History of Electoral Socialism*, University of Chicago Press, Σικάγο.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ*

ΣΗΜΕΙΑ, ΚΕΦΑΛΑΙΑ, ΔΙΚΤΥΑ

ΜΙΑ ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΝΟΜΟΤΥΠΗ ΔΙΑΦΘΟΡΑ

Η έννοια της διαφθοράς ως «αξιοποίησης δημόσιας θέσης με σκοπό την απόκτηση ιδιωτικών ωφελειών» ήταν ανέκαθεν συνδεδεμένη στενά με την έκνομη και ανήθικη σφαίρα δραστηριοτήτων και συναλλαγών μεταξύ του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα.

Στην παρούσα εργασία, αρχικά αναπτύσσεται η θέση ότι σημαντικός παράγοντας αποτυχίας περιορισμού των τάσεων και φαινομένων, καθίσταται η ατομοκεντρική εικόνα που διατηρούμε για τη διαδικασία και το μηχανισμό διαφθοράς στον δυτικό κόσμο, η οποία δύναται να εκλαμβάνει τυπικά νομότυπο χαρακτήρα. Παράλληλα προτείνεται ένα αναλυτικό πλαίσιο λεπτομερούς αναπαράστασης εν δυνάμει δικτύων νομότυπης διαφθοράς με το συνυπολογισμό θεσμικών και οικονομικών δεδομένων, ως ενός επιπρόσθετου μέσου ελέγχου και καταγραφής των φαινομένων διαφθοράς κυρίως στις θεσμικά και οικονομικά ανεπτυγμένες χώρες. Τέλος, στη βάση τής, υπό μορφή ορισμένων υποθέσεων εργασίας, κατατιθέμενης ιδιαιτερότητας της σχετικής ελληνικής εμπειρίας, παρατίθεται ένα ενδεικτικό αποσπασματικό παράδειγμα χρησιμοποίησης τού εν λόγω πλαισίου για την ανάλυση φαινομένων νομότυπης διαφθοράς στον τομέα ανάθεσης και παραγωγής δημόσιων έργων.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η διαφθορά έρχεται στο προσκήνιο, όπως όλοι γνωρίζουμε, με την ενώπιον του δικαστηρίου απόδειξη πράξεων δωροληψίας και χρηματισμού εκ μέρους των δημόσιων λειτουργών. Στις περισσότερες, όμως, περιπτώσεις, η απόδειξη αυτή δεν συνοδεύεται από πρόσδοση κατηγορίας περί έκδοσης παράνομων ή παράτυπων διοικητικών πράξεων και αποφάσεων εκ μέρους των τεκμηριωμένα δωρο-

* Διδάκτορας Γεωπονικών Επιστημών, ερευνητής στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Γεωργικής Οικονομίας

δοκούμενων και χρηματιζόμενων λειτουργιών. Γι' αυτό το δεδομένο δεν ευθύνεται η ελέγχουσα αρχή, η οποία υποτίθεται ότι δεν είναι σε θέση να διαπιστώσει σχετικές παρεκκλίσεις από το νομικό κείμενο. Απλώς, σε αρκετές περιπτώσεις τέτοιες παρεκκλίσεις δεν έλαβαν χώρα και, επομένως, είναι αδύνατο να επισημανθούν όσο αποτελεσματικό και να είναι το έργο της εκάστοτε εισαγγελικής αρχής. Κατά συνέπεια, ο έλεγχος της διαφθοράς ενέχει έναν ισχυρό *ex-post-facto* χαρακτήρα, εστιαζόμενος κυρίως στο λογιστικό τμήμα της όλης διαδικασίας συναλλαγής και βρίσκοντας το έναυσμά του σε σχετικές υποβαλλόμενες καταγγελίες.

Αυτός ο τρόπος αντιμετώπισης της διαφθοράς είναι εξαιρετικά αποσπασματικός και, συνακόλουθα, αναποτελεσματικός. Για παράδειγμα, η έννοια της δωροληψίας, έτσι όπως ορίζεται από τον κείμενο νομικό λόγο, αδυνατεί να ενσωματώσει στην ολότητά τους τα διαδραματιζόμενα στο πλαίσιο παρόμοιων συναλλαγών. Έτσι, ουδέν νομικά μεμπτό προκύπτει από το γεγονός ότι προμηθευτής του δημόσιου τομέα εξασφαλίζει επαρκή δημοσιογραφική και κατ'επέκταση πολιτική υποστήριξη σε συγκεκριμένο πολιτικό προϊστάμενο δημόσιας υπηρεσίας, μεγάλο μέρος των προμηθειών της οποίας έχει αναλάβει ο εν λόγω επιχειρηματίας εξαιτίας της καθ' όλα νόμιμης παρέμβασης του πολιτικού προϊστάμενου. Από την άλλη πλευρά, σε μικρότερο επίπεδο συναλλαγής, ουδέν νομικά μεμπτό προκύπτει σε περίπτωση πρόσληψης τέκνου δημόσιου λειτουργού σε ιδιωτική επιχείρηση ως αποτέλεσμα διακριτικής μεταχείρισής της εκ μέρους του. Τέλος, για να αναφερθούμε στην πλέον παραδοσιακή πτυχή του ελληνικού πελατειακού τοπίου, πού ακριβώς έγκειται το παράνομο της πρακτικής άντλησης ψήφων εκ μέρους ορισμένων βουλευτών εξαιτίας της μακροχρόνιας στελέχωσης οργανισμών του δημόσιου τομέα με ψηφοφόρους τους υπό τη διακριτική παρέμβαση των ψηφοδοτούμενων; Πουθενά. Δεν είναι όμως αυτή, όπως και οι προηγούμενες, μια κατεξοχήν πρακτική συναλλαγής σε βάρος του δημόσιου, εντασσόμενη αυτούσια στον ορισμό της διαφθοράς («αξιοποίηση δημόσιας θέσης προς ίδιον όφελος»);

Γενικά, η κυρίαρχη εικόνα που διατηρείται σήμερα για το φαινόμενο της διαφθοράς παραπέμπει σε καταστάσεις τριτοκοσμικού τύπου όπου ο χρηματισμός των δημόσιων λειτουργιών αποτελεί κανόνα ακόμη και για την εκτέλεση των –για τα δυτικά δεδομένα– απλούστερων και πλέον τυποποιημένων διοικητικών εργασιών, όπως ο έλεγχος των διαβατηρίων στο αεροδρόμιο. Πράγματι, η ερευ-

νητική ενασχόληση με το αντικείμενο της διαφθοράς προσανατολίστηκε, μεταπολεμικά, στις αναπτυσσόμενες χώρες στο πλαίσιο, αρχικά, του ελέγχου της διαδικασίας κατανομής πόρων που προέρχονταν από προγράμματα επισιτιστικής και άλλης βοήθειας εκ μέρους δυτικών χωρών και διεθνών οργανισμών (Myrdal, 1968, σ. 937-958).

Σύμφωνα με τον David Gould, υφίστανται δύο βασικές ερευνητικές προσεγγίσεις της διαφθοράς. Η ηθικιστική (moralist) προσέγγιση επικεντρώνεται στην ατομική ευθύνη του κάθε μεμονωμένου δημόσιου λειτουργού, και εξετάζει το πρόβλημα ως ατομική παρέκκλιση από τις ηθικές επιταγές που θέτει το εκάστοτε κυρίαρχο ιδεολογικά σύστημα κανόνων. Η εν λόγω προσέγγιση είναι ακόμα κραταιή στους νομικούς κύκλους.¹ Η αναθεωρητική (revisionist) εκδοχή, η οποία βρίσκει αρκετούς και ολοένα αυξανόμενους θιασώτες ανάμεσα σε νεοφιλελεύθερους κύκλους, λαμβάνει κυρίως υπόψη τις θετικές διαστάσεις της διαφθοράς στη διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης αναπτυσσόμενων χωρών επισημαίνοντας, ανάμεσα σε άλλα, τον ιδιαίτερο λειτουργικό χαρακτήρα της ως παράγοντα αντιστάθμισης της εγγενούς διοικητικής ανεπάρκειας των χωρών αυτών.² Ο ίδιος συγγραφέας, με την εργασία του για τη σχέση μεταξύ διαφθοράς και υπανάπτυξης στο Ζαΐρ, εγκαινιάζει μια τρίτη προσέγγιση του φαινομένου, βασισμένη στις υποδείξεις του μαρξιστικού παραδείγματος και αναδεικνύοντας τον εγγενή ταξικό του χαρακτήρα (Gould, 1980).³

1. Ενδεικτικά, το πρόβλημα της διαφθοράς εξετάζεται στο πλαίσιο των ετήσιων Διεθνών Συνδιασκέψεων «Περί Ηθικής στη Δημόσια Διοίκηση» στις οποίες, μεταξύ άλλων, μετέχουν εκπρόσωποι από εθνικούς φορείς αντίστοιχους με το ελληνικό Ελεγκτικό Συνέδριο.

2. Ορισμένοι οικονομολόγοι αυτής της «σχολής» θεωρούν το χρηματισμό όχι μόνο μια πρακτική αντιστάθμισης της γραφειοκρατικής δυσκαμψίας, αλλά και μέσο αποτελεσματικότερης διανομής πόρων. Πιο συγκεκριμένα, παραλληλίζοντας τη διαδικασία χρηματισμού με αυτή της δημοπρασίας (auction) μεταξύ επιχειρηματιών για την εξαγορά της διακριτικής ευχέρειας δημόσιων λειτουργιών, ισχυρίζονται ότι οι περισσότερο αποδοτικοί επιχειρηματίες είναι αυτοί που, τελικά, «εξαγοράζουν» τους δημόσιους λειτουργούς καθόσον είναι σε θέση να προσφέρουν τις υψηλότερες τιμές κατά τη διάρκεια των «δημοπρασιών», με αποτέλεσμα, συχνότατα, οι διακυβευόμενοι πόροι να καταλήγουν στους κατά τεκμήριο καλύτερους επιχειρηματίες. Στη βάση αυτής της συλλογιστικής, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι συνέπειες φαινομένων διαφθοράς μπορεί να είναι *μακροπρόθεσμα* θετικές για την οικονομική ανάπτυξη αναπτυσσόμενων χωρών. Για μια τεκμηριωμένη ανασκευή της εν λόγω επιχειρηματολογίας, βλ. Alam (1990).

3. Η υφιστάμενη διεθνής βιβλιογραφία για το θέμα της διαφθοράς του δημό-

Και οι τρεις παραπάνω προσεγγίσεις, ωστόσο, απεικονίζουν τη διαδικασία ανάπτυξης φαινομένων διαφθοράς στον Τρίτο Κόσμο με τον ίδιο τρόπο, ανεξάρτητα από την ηθική, βραχυπρόθεσμα λειτουργική ή ταξική διάσταση που προσδίδουν στο φαινόμενο. Αυτή η κοινή αναπαράσταση ανάγεται στο κυρίαρχο δυτικό μοντέλο εκσυγχρονισμού, σύμφωνα με το οποίο, με την ορθολογικοποίηση των κρατικών γραφειοκρατικών μηχανισμών μειώνεται και η διαφθορά των δημόσιων λειτουργών. Με αυτή την έννοια, η διαφθορά δεν είναι παρά ένα κατάλοιπο της προ-ορθολογικής εποχής. Η απεικόνισή της ως συμπτώματος παρέκκλισης από τις επιταγές

σιου χώρου είναι τεράστια. Εξάλλου, το θέμα αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς από αρχαιοτάτων χρόνων. Μια ενδεικτική κατηγοριοποίηση ενός μέρους του υλικού ανάλογα με τον τρόπο προσέγγισής του θα μπορούσε να είναι η εξής: α) εργασίες νομικών επιτροπών που δίνουν έμφαση στην ηθική πλευρά του ζητήματος· β) κοινωνιολογικές μελέτες οργανώσεων στις οποίες ενδημούν φαινόμενα διαφθοράς (συνήθως οργανώσεων που απασχολούν γραφειοκράτες πρώτης γραμμής (street level bureaucrats), όπως, π.χ., η αστυνομία)· γ) κείμενα που βασίζονται στην πολιτική οικονομία και αναφέρονται συνήθως σε εθνικό επίπεδο· δ) ιστορικές μελέτες, κυρίως για το καθεστώς διαφθοράς των δυτικών πολιτικών συστημάτων πριν από τον 20ό αιώνα· ε) εργασίες οικονομολόγων σχετικά με την επιβάρυνση των διαδικασιών οικονομικής ανάπτυξης εξαιτίας της διαφθοράς· στ) περιπτώσιολογικές μελέτες μηχανισμών διαφθοράς που συνδυάζουν αναλύσεις οικονομικού και κοινωνιολογικού χαρακτήρα· και ζ) θεωρητικά κείμενα που συνδυάζουν γενικότερες πολιτικές, νομικές και κοινωνιολογικές τοποθετήσεις. Ανάλογα με το εξεταζόμενο θεσμικό επίπεδο διαφθοράς μπορούμε να διακρίνουμε ανάμεσα σε εργασίες που επικεντρώνονται κυρίως στο ζήτημα της πολιτικής διαφθοράς και σε εκείνες που ασχολούνται περισσότερο με τη γραφειοκρατική διαφθορά. Τέλος, σε γεωγραφική κλίμακα, η μεγάλη πλειονότητα των εργασιών αφορούν τον αναπτυσσόμενο κόσμο. Γενικά διαπιστώνεται ότι η υπέρμετρη αισιοδοξία των αρχών του 20ού αιώνα –και ειδικά των αμερικανών συγγραφέων– σχετικά με τη δυνατότητα καταπολέμησης της διαφθοράς έδωσε σταδιακά τη θέση της σε περισσότερο ρεαλιστικές προσεγγίσεις του θέματος, με πρωταρχική έμφαση στην κατανόηση της πολυπλοκότητάς του. Από τις σχετικά πρόσφατες εργασίες, ορισμένες από τις οποίες ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 επισημαίνουν τη σημαντική αλλαγή των διαδικασιών πολιτικής διαφθοράς στο δυτικό στερέωμα, ξεχωρίζουν, κατά τη γνώμη μου, τέσσερις: του Amitai Etzioni (1984) για τις αντίστοιχες εξελίξεις στο πολιτικό σύστημα των ΗΠΑ· της Elisabeth Drew (1983) ειδικά για το αμερικανικό κοινοβουλευτικό σώμα· των Della Porta και Meny (επιμ.) (1997) για την ευρωπαϊκή σκηνή, και, τέλος, η διεξοδικότατη και πολυσυλλεκτική εργασία υπό την επιμέλεια των Heidenheimer, Johnston και Levine (1989). Από την πλευρά των περιπτώσιολογικών μελετών ξεχωρίζει, πάντα κατά τη γνώμη μου, η προσέγγιση του Brian Woodall (1996) για τη διαφθορά στον τομέα ανάληψης και παραγωγής δημόσιων έργων στην Ιαπωνία.

του ορθού θεσμικού λόγου είναι, με τη σειρά της, θεμελιωμένη στη δυτική φιλοσοφική παράδοση και, πρώτα απ' όλα, στο πλατωνικό εγχείρημα στη βάση του οποίου οικοδομήθηκε σταδιακά η κυριαρχία του Λόγου ως αναγκαία προϋπόθεση για τη συγκρότηση βιώσιμων πολιτισμικών και κοινωνικών σχηματισμών. Έτσι, η διαφθορά αναπτύσσεται όταν «ηθικά ατελείς δημόσιοι λειτουργοί παραβιάζουν τους νόμους». Αυτός καθ'αυτός ο ορθός λόγος, πλαισιωμένος από το έντονο θεολογικό στοιχείο στη βάση του οποίου καθίσταται τελικά αντικείμενο πίστης ή άρνησης, ουδεμία συμμετοχή έχει στη διαμόρφωση των παραπάνω καταστάσεων: από ένα σημείο και πέρα η συμμόρφωση στο πνεύμα του νομικού κειμένου αποτελεί επιλογή του κάθε μεμονωμένου λειτουργού, ο οποίος «παρεκτρεπόμενος» αναλαμβάνει και τις σχετικές ευθύνες.

Στην παρούσα εργασία, αρχικά, υποστηρίζεται η θέση ότι η παραπάνω ατομοκεντρική εικόνα της διαφθοράς είναι εξαιρετικά πρωτόλεια, και ως εκ τούτου ανεπαρκής για την περιγραφή των αντίστοιχων μηχανισμών και δικτύων που αναπτύσσονται στην καρδιά κρατικών μηχανισμών σε θεσμικά προηγμένες χώρες. Στη συνέχεια προτείνεται η διαμόρφωση ενός αναλυτικού πλαισίου στη βάση του οποίου είναι δυνατό να αναπαρασταθεί τόσο η δυνατότητα ανάπτυξης δικτύων ενός ιδιαίτερου τύπου διαφθοράς (νομότυπης) όσο και η εν δυνάμει ισχύς τους στον πυρήνα κρατικών μηχανισμών διανομής ή παραχώρησης δημόσιων πόρων και αγαθών που τελούν υπό την αιγίδα προηγμένων θεσμικών πλαισίων. Τέλος, στη βάση της, υπό μορφή ορισμένων υποθέσεων εργασίας, κατατίθεται ένα ενδεικτικό αποσπασματικό παράδειγμα χρησιμοποίησης του εν λόγω πλαισίου για την ανάλυση φαινομένων νομότυπης διαφθοράς στον τομέα ανάθεσης και παραγωγής δημόσιων έργων.

2. ΜΙΑ ΥΠΟΘΕΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΗΣ ΙΣΧΥΟΣ ΤΟΥ ΘΕΣΜΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

Η ρυθμιστική προβληματικότητα του λόγου δεν εντοπίζεται μόνο στην πολυσημία των λεκτικών σχημάτων που χρησιμοποιούμε καθημερινά, η οποία είναι οργανικό στοιχείο της επικοινωνιακής άρθρωσης, και ως εκ τούτου, στην πραγματικότητα δεν αποτελεί πρόβλημα αλλά αναγκαία συνθήκη εκκοινωνισμού. Εντοπίζεται και στον θεσμικό/νομικό λόγο. Πέραν της νόμιμης διακριτικής ευχέ-

ρειας (discretion) που παρέχεται στους δημόσιους λειτουργούς να κρίνουν δεδομένα και καταστάσεις λαμβάνοντας υπόψη διαφανή κριτήρια, εντός του θεσμικού λόγου είναι δυνατό να εντοπιστούν ασαφείς έννοιες, χαρακτηρισμοί και εκφράσεις (*σημεία θεσμικής απροσδιοριστίας*), και ανεπαρκείς ρυθμίσεις (*σημεία θεσμικής ανεπάρκειας*) στη βάση των οποίων αναπτύσσεται ένα ξεχωριστό είδος διακριτικής ευχέρειας που αποτελεί το θεσμικό πεδίο διαμόρφωσης εξωθεσμικών δικτύων διάτρησης του δημόσιου χώρου από ιδιωτικά συμφέροντα.⁴ Η εν λόγω διακριτική ευχέρεια καταλαμβάνει οριακή θέση ανάμεσα στο νόμιμο και το έκνομο πεδίο δραστηριοτήτων, αναπτυσσόμενη μεν κάτω από τη νομιμοποιητική στέγη του θεσμικού λόγου, υποκείμενη δε σε συστηματικές πιέσεις εκ μέρους κάθε λογής ιδιωτικών συμφερόντων με σκοπό την προνομιακή πρόσβασή τους στους δημόσιους πόρους.⁵

Ασφαλώς, τέτοιου είδους σημεία και γενικά συγκεκριμένες περιοχές ασάφειας και ανεπάρκειας εντός του κανονιστικού λόγου υφίσταντο από την αρχή της συγκρότησης των δυτικών κανονιστικών πλαισίων. Ωστόσο, κάτω από το φως των νέων οικονομικών και πολιτικών εξελίξεων, η ανάδυση και η ερμηνευτική αξιοποίηση τους αποκτά ιδιαίτερη σημασία.

4. Τα σημεία θεσμικής απροσδιοριστίας και ανεπάρκειας δεν αναφέρονται αναγκαστικά στα λεγόμενα νομικά «παράθυρα». Στην πλειονότητά τους τα «παράθυρα» συνιστούν διόδους «απόδρασης» από κείμενα θεσμικά πλαίσια μέσω κατάλληλων χειρισμών και ενεργειών, όπως, π.χ., η ίδρυση εταιρείας σε «φορολογικούς παραδείσους» του εξωτερικού με σκοπό την αποδέσμευση από τις υποχρεώσεις που απορρέουν από το φορολογικό καθεστώς μιας χώρας. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα δεν τίθεται ως αναγκαία προϋπόθεση η ενεργός συμμετοχή των δημοσίων λειτουργών για την επιτυχή «έξοδο» από το εν λόγω νομοθετικό πλαίσιο. Αντίθετα, στην παρούσα εργασία δίνεται βάρος σ' εκείνα τα στοιχεία του θεσμικού λόγου, η ερμηνεία και ο καθορισμός των οποίων προϋποθέτει τη συμμετοχή των δημοσίων λειτουργών στο πλαίσιο της ένταξής τους σε δίκτυα διαφθοράς.

5. Η όλη προσέγγιση βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην αναλυτική νομική παράδοση που παίρνει αποστάσεις τόσο από τη φορμαλιστική όσο και από την –καλούμενη– ρεαλιστική/βολονταριστική αντιμετώπιση της σχέσης μεταξύ κανόνα και διακριτικής ευχέρειας στο πλαίσιο της εφαρμογής του (για έναν εκπρόσωπο της εν λόγω νομικής «σχολής», βλ. Hart, 1961). Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης διαχωρίζονται ευκρινώς τα κατά περίπτωση κανονιστικά στοιχεία που αναφέρονται σε καθήκοντα/αρμοδιότητες από εκείνα που εμπεριέχουν κάποιο βαθμό ερμηνευτικής διακριτικής ευχέρειας, αποφεύγοντας έτσι την υιοθέτηση μίας εκ των παραπάνω ιδεοτυπικών και, γι' αυτόν το λόγο, ακραίων τοποθετήσεων. Για μια σύντομη των θεωριών που αναφέρονται στην έννοια της διακριτικής ευχέρειας από νομική και διοικητική σκοπιά, βλ. Makridimitris (1984, σ. 292-329).

Η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και η κατακόρυφη αύξηση του ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων διαμορφώνουν ένα νέο δυναμικότερο πλαίσιο ιδιωτικών συμφερόντων το οποίο περιβάλλει τη διοικητική λειτουργία των εθνικών κρατικών μηχανισμών. Η μείωση του κοινωνικού προφίλ των δυτικών κρατών συνοδεύτηκε, εκ παραλλήλου, από την επέκταση του συναλλακτικού σκέλους τους με την έννοια της ποσοτικής και ποιοτικής διεύρυνσης των ιδιωτικών οικονομικών συμφερόντων που διακυβεύονται στη βάση διοικητικών αποφάσεων. Από την άλλη πλευρά, η μετάβαση από τα παραδοσιακά δυτικά φιλελεύθερα συστήματα στα καθεστώτα μαζικής δημοκρατίας και η συνακόλουθη υποχώρηση του κλασικού αστικού εργασιακού ήθους προς όφελος της ατομικής καταναλωτικής ικανότητας ως κριτηρίου κοινωνικής καταξίωσης/αυτοπραγμάτωσης (Κονδύλης, 1991α) διαμορφώνει εκ των έδων το κατάλληλο αξιακό υπόστρωμα διάτρησης των δημόσιων διοικητικών μηχανισμών από κάθε λογής εξωθεσμικά δίκτυα.

Η διεύρυνση του δυναμικότερου οικονομικού παράγοντα ως φορέα άσκησης πιέσεων επί διοικητικών λειτουργιών δεν αντανακλάται άμεσα στα αντίστοιχα θεσμικά πλαίσια λειτουργίας, όπως σε μεγάλο βαθμό συνέβαινε κατά τη διάρκεια της προ της παγκοσμιοποίησης περιόδου στο πλαίσιο της νομοθετικά ανάγλυφης άρθρωσης συμφερόντων μεταξύ επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και εθνικών κρατικών μηχανισμών. Η επιταχυνόμενη επιβολή όρων ελευθέρης αγοράς στην παγκόσμια οικονομία και η ανάλογη κλίμακας διευθέτηση των εθνικών θεσμικών πλαισίων έχει σαν συνέπεια τη σταδιακή μετατόπιση του πεδίου άρθρωσης του επιχειρηματικού κεφαλαίου με τον θεσμικό λόγο από τη σφαίρα πρωτογενούς διαμόρφωσης στο πλαίσιο ερμηνείας και μετάφρασης του στην πράξη. Με αυτή την αναγκαστική μετατόπιση του πεδίου προνομακτικής μεταχείρισης ιδιωτικών συμφερόντων δημιουργούνται εκείνες οι συνθήκες που καθιστούν την ολοένα και εντεινόμενη επικέντρωση των προσπαθειών συστηματικής ανίχνευσης και εκμετάλλευσης της εγγενούς ρυθμιστικής προβληματικότητας του νομικού κειμένου μια ιδιαίτερα σοβαρή εξέλιξη, καθώς επιφέρει ριζική αλλαγή του τρόπου άρθρωσης δημόσιου και ιδιωτικού τομέα συμφερόντων (Κονδύλης, 1991β).⁶

6. Το φιλοσοφικό εγχείρημα του Παναγιώτη Κονδύλη, έτσι όπως παρουσιάστηκε στο *Ισχύς και Απόφαση*, και ειδικότερα η περιγραφική θεωρία των «αποφάσεων ως εξαντικειμενικευμένων αξιώσεων ισχύος» παρέχει το θεωρητικό πε-

Συνακόλουθα, η ρυθμιστική διάσταση του θεσμικού λόγου, από νομοτεχνικό επίτευγμα της δυτικής παράδοσης καθίσταται ολοένα και περισσότερο αντικείμενο διαρκούς «δοκιμασίας», που λαμβάνει χώρα στον σκληρό πυρήνα του φορέα πραγμάτωσής του (Lyotard, 1984). «Δοκιμασίας» δισπύσταται: πρώτον, τα ευμεγέθη ερμηνευτικώς διακυβευόμενα ποσά ασκούν πιέσεις για την υπέρβαση ανάπτυξης της τεχνογνωσίας ανίχνευσης σημείων θεσμικής απροσδιοριστίας και παραγωγής πολλαπλών σημειωμένων που απορρέουν από αυτά: δεύτερον, το κατά περίπτωση μέγεθός τους παρέχει ένα πρώτο αναλυτικό στοιχείο μέτρησης της *αποδομητικής πίεσης* που δέχεται ο θεσμικός λόγος στα αναδυόμενα σημεία απροσδιοριστίας του.⁷ Εξ ορισμού, όμως, ο θεσμικός λόγος δέχεται αποδομητικές πιέσεις μόνο στα σημεία απροσδιοριστίας και όχι στα σημεία ανεπάρκειας, τα οποία συνιστούν, θεσμικά και κανονιστικά, κενά διαστήματα προς συμπλήρωση και όχι έννοιες χρίζουσες παραπέρα αποσαφήνισης, όπως συμβαίνει με τα σημεία απροσδιοριστίας. Έτσι, σε διαφορετικές περιοχές του νομικού λόγου, στα σημεία ανεπάρκειάς του, οι ασκούμενες πιέσεις στοχεύουν απλά στη μη συμπλήρωσή τους εμποδίζοντας τη θεσμική λειτουργία κατά άμεσο τρόπο, μέσω, συνήθως, καταστολής της σχετικής νομοθετικής πρωτοβουλίας. Ωστόσο, από την άλλη πλευρά, η παράκαμψη των πιέσεων διατήρησης των θεσμικών ανεπαρκειών αποτελεί κατά πολύ ευκολότερο εγχείρημα – αναφέρομαι σε δημοκρατικά καθεστώτα – σε σύγκριση με την αποδυνάμωση των τάσεων αποδόμησης του θεσμικού λόγου.⁸

δίο διαμόρφωσης της προτεινόμενης αναλυτικής προσέγγισης για τη νομότυπη διαφθορά. Ο Κονδύλης συσχέτισε άμεσα το ζήτημα της κατασκευής κοσμοεικόπων με τις κατά καιρούς επιμέρους επιδιώξεις ισχύος των «κατασκευαστών» τους, αποκόπτοντας έτσι κάθε δεσμό με κανονιστικές και θετικιστικές προσεγγίσεις της ιστορίας της φιλοσοφίας. Παρόμοια, η διασύνδεση μεταξύ ερμηνείας θεσμικών στοιχείων στο πλαίσιο λήψης διοικητικών αποφάσεων και επιμέρους στρατηγικών διασφάλισης και επαύξησης της εξωθεσμικής ισχύος των δικτύων νομότυπης διαφθοράς συγκροτεί τον κύριο μεθοδολογικό άξονα του προτεινόμενου στην παρούσα εργασία αναλυτικού πλαισίου.

7. Τα ερμηνευτικώς διακυβευόμενα ποσά εξαιτίας της ύπαρξης διοικητικής διακριτικής ευχέρειας οφειλόμενης σε τέτοιου είδους θεσμικά σημεία –μεγέθη τα οποία στη συνέχεια της παρούσας εργασίας ορίζονται ως «δημόσια διακριτικά κεφάλαια»– εντάσσονται, έτσι, στην ευρεία κατηγορία των μη νομικών σημείων αναφοράς για τη λήψη αποφάσεων («non-legal decisional referents» – Gifford, 1972).

8. Η πολλαπλασιαζόμενη παραγωγή ερμηνευτικών και εφραμοστικών διοικη-

Συνοπτικά, η κατακόρυφη αύξηση της αποδομητικής πίεσης που δέχεται το νομοθετικό οικοδόμημα από τα ευμεγέθη ερμηνευτικά διακυβεύόμενα και ανταγωνιστικά μεταξύ τους οικονομικά συμφέροντα έχει ως αποτέλεσμα την εκτεταμένη ανάπτυξη ενός ποιοτικά νέου τύπου διαφθοράς των δημόσιων λειτουργών.

3. ΝΟΜΟΤΥΠΗ ΔΙΑΦΘΟΡΑ

Πρόκειται για τη διάτρηση της δημόσιας διοίκησης από εξωθεσμικά δίκτυα στη βάση της συστηματικής ανίχνευσης και ερμηνευτικής μετάφρασης των σημείων θεσμικής απροσδιοριστίας κείμενων διατάξεων, με απώτερο σκοπό την εξυπηρέτηση οικονομικών και άλλων συμφερόντων τών εν λόγω δικτύων. Με άλλα λόγια, έχουμε να κάνουμε με μια ιδιαίτερη μορφή διαφθοράς που εκδιπλώνεται κατά απολύτως νομότυπο τρόπο. Ως εκ τούτου, απολαμβάνει ιδιότυπης νομικής και ελεγκτικής ασυλίας καθόσον προκύπτει από κλασικές πράξεις διοικητικής διακριτικής ευχέρειας και όχι μέσω εμφανών και αυταρχικών παραβάσεων του κατά περίπτωση κείμενου νομικού πλαισίου, όπως συμβαίνει συνήθως σε θεσμικά και οικονομικά αναπτυσσόμενες χώρες. Η νομότυπη διαφθορά αναπτύσσεται υπό την αιγίδα φιλελεύθερων πολιτικών καθεστώτων και ιδεοτυπικά ευνομούμενων κρατικών σχηματισμών. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η επέκταση τού εν λόγω φαινομένου αποτελεί ιδιαίτερα ανησυχητική εξέλιξη.⁹

Ασφαλώς, το αποτέλεσμα της ένταξης δημόσιων λειτουργών σε δίκτυα νομότυπης διαφθοράς αφορά έκνομες συναλλαγές, λαμβάνουσες τη μορφή δωροληψίας και χρηματισμού. Μόνο που οι εν λόγω συναλλαγές καταγγέλλονται και αποκαλύπτονται κυρίως σε

τικών εγκυκλίων καθώς και η αντίστοιχη έκταση ανάπτυξη σχετικής νομολογίας σε παγκόσμιο επίπεδο αποτελούν, ανάμεσα σε άλλα, ασφαλείς ενδείξεις των ασκούμενων πιέσεων στην ερμηνευτική σφαίρα του θεσμικού λόγου εκ μέρους της οικονομίας.

9. Σύμφωνα με τη Βιργίνια Τσουδερού, πρόεδρο του ελληνικού τμήματος της Διεθνούς Διαφάνειας, το εν λόγω φαινόμενο έχει αποκτήσει τέτοια διάσταση τα τελευταία χρόνια ώστε «[ο]ι μεγάλες επιχειρήσεις, απ' όπου ξεκίνησε η παγκοσμιοποίηση της διαφθοράς, έχουν ανακαλύψει τελευταίως ότι δεν τους συμφέρει πλέον η διαφθορά. Έχει φτάσει σε τέτοιο μέγεθος και τις υποχρεώνει να πληρώνουν τόσα πολλά που δεν είναι πλέον παραγωγική για τις ίδιες». (περ. *E21*, τχ. Ιουνίου 1998).

οριακές περιπτώσεις. Όταν, δηλαδή, είτε οι δημόσιοι λειτουργοί καταφεύγουν σε πρακτικές αποδεδειγμένα κακής χρήσης της διακριτικής τους ευχέρειας, ή/και το αντάλλαγμα που ζητούν για την προνομιακή εξυπηρέτηση των πελατών αφορά ένα μεγάλο ποσοστό επί των κατά περίπτωση διακυβευόμενων οικονομικών μεγεθών για τον πελάτη, με αποτέλεσμα η συναλλαγή να καθίσταται τελικά ασύμφορη για τον τελευταίο. Η δεύτερη περίπτωση παρέχει τη συνηθέστερη αφορμή προσφυγής τού, πλέον, *εκβιαζόμενου και όχι συναλλασσόμενου* ιδιώτη στη δικαιοσύνη. Και οι δύο παραπάνω περιπτώσεις, όμως, συνιστούν κατάφωρη παραβίαση των άτυπων κανόνων που διέπουν τα συναλλακτικά ήθη στα πλαίσια της διαδικασίας ανάπτυξης φαινομένων νομότυπης διαφθοράς.

Πιο συγκεκριμένα, η συγκεκριμένη διακριτική μεταχείριση συγκεκριμένων ιδιωτικών συμφερόντων με σκοπό τη διάνοιξη προνομιακών διόδων πρόσβασης προς τους καθ' οιονδήποτε τρόπο διαχειριζόμενους δημόσιους πόρους λαμβάνει χώρα κυρίως έμμεσα. Ήτοι, μέσω της υιοθέτησης πρακτικών κατάχρησης εξουσίας απέναντι σε ανταγωνιστικά συμφέροντα που έχουν τον ίδιο κατά περίπτωση προσανατολισμό. Συνήθως, για τους μεν «ανταγωνιστές» επιφυλάσσεται μια στενή ερμηνευτική εκδοχή των επίμαχων σημείων του θεσμικού λόγου, ενώ για τα «οικεία» ιδιωτικά συμφέροντα η αντίστοιχη ερμηνευτική προσέγγιση των ίδιων σημείων διευρύνεται, έτσι ώστε να καταστεί δυνατή η διάνοιξη συγκεκριμένων διόδων πρόσβασης προς τους διακυβευόμενους πόρους. Η σχεδόν ενστικτώδης εναλλαγή μεταξύ συστολής και διαστολής της ερμηνευτικής πράξης στο ίδιο σημείο σε αντιστοιχία με την εναλλαγή των κατά περίπτωση υποκειμένων της διοικητικής κρίσης αποτελεί ασφαλή ένδειξη διάτρησης του δημόσιου χώρου από εξωθεσμικά δίκτυα.¹⁰ Ακόμα και όταν δεν υπάρχουν ανταγωνιστικοί ιδιωτικοί φορείς που επηρεάζουν τη διοικητική κρίση, η εναλλαγή μεταξύ ερμηνευτικής συστολής και διαστολής λαμβάνει χώρα στο ίδιο το υποκείμενο κρίσης ανάλογα με τη διάθεσή του να εξαγοράσει την πλέον ευνοϊκή απόφαση μέσω της παροχής ανταλλαγμάτων ποιότητας μορφής.¹¹

10. Η εν λόγω πρακτική δεν εντάσσεται στον ορισμό που δίνει ο Pierre Bourdieu για την αριστοτέλειας καταγωγής έννοια της έξης (habitus). Αν και βασίζεται σε «*μια αίσθηση του παιχνιδιού, μια πρακτική αίσθηση*», αναδεικνύει, ταυτόχρονα, «*μια εμπρόθετη συνειδητότητα*» (Bourdieu, 1999, σ. 40).

11. Σύμφωνα με ορισμένους οικονομολόγους, η ερμηνευτική παλινδρομηση

Η συγκεκριαλυμμένη διακριτική μεταχείριση αποδεικνύεται νομικά ενώπιον των δικαστηριακών αρχών κυρίως κατόπιν τεκμηρίωσης πρακτικών κατάχρησης εξουσίας. Ωστόσο, η κατάχρηση διοικητικής εξουσίας, ως αντικείμενο νομικής διερεύνησης, αποτελεί ένα κατεξοχήν αμφιλεγόμενο και δύσβατο πεδίο τεκμηρίωσης. Όπως επισημαίνεται σε εξαιρετικά ενδιαφέρουσα σχετική διδακτορική διατριβή, σε αυτή την περίπτωση ο δικαστής πρέπει να υπεισέλθει εντός της «εσώτερης συνείδησης» της διοίκησης έτσι ώστε να ανιχνεύσει την ύπαρξη τυχόν διαφορετικών σκοποθεσιών από αυτές που θέτει ο νομοθέτης, και οι οποίες καθοδήγησαν τη λήψη των υπό εξέταση διοικητικών αποφάσεων. Ως αποτέλεσμα αυτής της ιδιαίτερα περίπλοκης κατάστασης, και λαμβάνοντας υπόψη τον ολοένα και περισσότερο δαιδαλώδη τεχνοκρατικό και, εκ των πραγμάτων, αδιαφανή χαρακτήρα των κριτηρίων βάσει των οποίων εκδίδονται σχετικές διοικητικές πράξεις, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1970-1980, η κατάχρηση εξουσίας είχε ουσιαστικά εκλείψει ως λόγος ακύρωσης εκτελεστών διοικητικών αποφάσεων εκ μέρους του ελληνικού ανώτατου διοικητικού δικαστηρίου. Ανάλογες εξελίξεις παρατηρούνται και σε θεσμικά περισσότερο αναπτυγμένες χώρες, όπως η Γαλλία (Χιώλος, 1985).

Έτσι, σε αντίθεση με τη διαφθορά τριτοκοσμικού τύπου, η οποία εκλαμβάνει τυπικά κραυγαλέο προσώπειο, η εδώ εξεταζόμενη διαφθορά, επειδή είναι αδύνατο να αποδειχθεί με τα συνήθη νομικά και ελεγκτικά μέσα, είναι δυνατό να αποκτά σε ορισμένες περιπτώσεις κυριολεκτικά χαρακτηρισά αφανούς και δαιδαλώδους οικονομικής επιχείρησης, με απώτερο στόχο τη μεγιστοποίηση του οφέλους εξαιτίας της διακριτικής μεταχείρισης συγκεκριμένων ιδιωτικών συμφερόντων.¹²

μεταξύ κατάχρησης εξουσίας και διακριτικής μεταχείρισης, ορθώς εκλαμβανόμενι ως στρατηγική επίτευξης της μέγιστης έκνομης προσόδου (maximum illicit revenues) εκ μέρους των δημόσιων λειτουργών, προσδίδει μεγαλύτερη αβειαιότητα στο μηχανισμό διοικητικών αποφάσεων. Αυτό το δεδομένο παρωθεί εξαρχής τους συναλλασσόμενους στη δωροδοκία ως ύστατο μέσο επιβολής προβλέψιμων χαρακτηριστικών στη διοικητική συμπεριφορά (Alam, 1990, σ. 93).

12. Σε επιχειρησιακά περιβάλλοντα νομότυπης διαφθοράς εκλείπει σε μεγάλο βαθμό το, σύμφωνα με την αυστηρή ορολογία του Thomas Hobbes, θεμελιακό στοιχείο πρόκλησης νόμιμων συμπεριφορών: ο φόβος του υποκειμένου εξαιτίας της πιθανολογούμενης εφαρμογής των προβλεπόμενων από το νόμο κυρώσεων. Και αυτό επειδή στη συγκεκριμένη περίπτωση το «υποκείμενο»/δημόσιος λειτουργός ενσαρκώνει το νόμο: η υποκειμενικότητά του αποτελεί αναγκαίο συστα-

4. ΔΙΑΚΡΙΤΙΚΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ

Πιο συγκεκριμένα, στη βάση σημείων θεσμικής απροσδιοριστίας είναι δυνατή η νομότυπη οικειοποίηση δημόσιων πόρων εκ μέρους εξωθεσμικών δικτύων με την ενεργή ερμηνευτικού τύπου συμμετοχή των δημόσιων λειτουργών. Λαμβάνοντας εκ νέου υπόψη τη ραγδαία ανάπτυξη του συναλλακτικού σκέλους της δημόσιας διοίκησης σε διεθνές επίπεδο, τη διαμόρφωση ενός δυναμικότερου και ανταγωνιστικότερου περιβάλλοντος ιδιωτικών συμφερόντων και στη βάση της εγγενούς ρυθμιστικής προβληματικότητας του νομικού λόγου, οι επιλεκτικά διανεμόμενοι πόροι καταλαμβάνουν τη θέση ενός ιδιαίτερου τύπου κεφαλαίου (*δημόσιο διακριτικό κεφάλαιο*) ασκώντας ολόένα και περισσότερο ασφικτικές πιέσεις στη διοικητική λειτουργία. Ως αποτέλεσμα της σχετικής διόγκωσης αυτού του υλικού παράγοντα η νομότυπη διαφθορά των δημόσιων λειτουργών εμφανίζει αντίστοιχα ανοδικές τάσεις ανάλογα, βεβαίως, με το βαθμό ετοιμότητας των αρμόδιων υπηρεσιών να αναπροσαρμόζουν τα θεσμικά και οργανωτικά πλαίσιά τους στα νέα δεδομένα.

Ο όρος «δημόσιο διακριτικό κεφάλαιο» δεν ενέχει νομικά ιδιοκτησιακό αλλά θεσμικά διαχειριστικό χαρακτήρα. Ως τέτοιο, πρόκειται για υλικό παράγοντα διαμόρφωσης των σχέσεων ανταλλαγής ανάμεσα στους διαχειριστές και τους τελικούς αποδέκτες του. Ο συνυπολογισμός του εν λόγω παράγοντα θέτει υπό αναθεώρηση μία από τις κύριες παραδοχές του βεμπεριανού γραφειοκρατικού ιδεότυπου: ο δημόσιος λειτουργός μπορεί να μην είναι κάτοχος των μέσων διοίκησης, είναι δυνατόν, όμως, να διανέμει επιλεκτικά υπό διαχείριση δημόσιους πόρους, γεγονός που, σε συμβολικό επίπεδο, τον καθιστά «κάτοχό τους» μέχρι τη λήψη της απόφασης περί διανομής. Η εν λόγω επιμεριστική διανεμητική του τεχνογνωσία αναπτύσσεται υπό την αιγίδα της αντίστοιχα αναπτυσσόμενης διαχειριστικής τεχνογνωσίας στον ιδιωτικό τομέα, που περιβάλλει τη δημόσια υπηρεσία στην οποία ανήκει. Και όσο περισσότερο ανταγωνιστικό είναι το εν λόγω πεδίο ιδιωτικών συμφερόντων σε τόσο

τικό του. Με αυτή την έννοια, ο νόμος μάλλον βρίσκεται ενώπιον του υποκειμένου, και όχι το αντίστροφο. Οι ιστορικά βαθύτατα ριζωμένες θεολογικές και ελάχιστα τεχνικές προσεγγίσεις του ορθού λόγου πιστεύω ότι σε αυτό το σημείο φτάνουν στα λογικά τους όρια αποτελεσματικότητας (βλ. και τη σχετική αναφορά του Bourdieu στον Pascal (Bourdieu, *ό.π.*, σ. 55-61).

μεγαλύτερο βαθμό αναπτύσσεται η τεχνογνωσία αποδόμησης του κείμενου θεσμικού λόγου.¹³

Ανάλογα με τον εμφανή ή αφανή τους χαρακτήρα είναι δυνατό να διακρίνουμε ανάμεσα σε τρεις τύπους δημόσιου διακριτικού κεφαλαίου: α) πόρους που είναι καταγεγραμμένοι στους αρχικούς προϋπολογισμούς δημόσιων υπηρεσιών και οι οποίοι προορίζονται για επιλεκτική διανομή σε συγκεκριμένους δικαιούχους (π.χ. κονδύλια διατιθέμενα για τη διενέργεια προγραμματισμένων δημόσιων προμηθειών)· β) πόρους μη καταγεγραμμένους στους αρχικούς προϋπολογισμούς, οι οποίοι, όμως, προστίθενται στη συνέχεια υπό το καθεστώς επίκλησης διαφόρων λόγων (π.χ. ποσά αναφερόμενα σε υπερβάσεις συμβατικών προϋπολογισμών για την παραγωγή δημόσιων έργων), και, γ) οικονομικά μεγέθη τα οποία αφορούν κέρδη του ιδιωτικού τομέα οφειλόμενα σε πράξεις διακριτικής μεταχείρισης της διοίκησης και τα οποία δε διαφαίνονται καθ' οιονδήποτε τρόπο στους δημόσιους προϋπολογισμούς (π.χ. επιπλέον κέρδη επιχειρήσεων λόγω ελεγκτικής αδράνειας της διοίκησης νομιμοποιούμενης με το πρόσχημα της επίκλησης λόγων υπερβολικού φόρτου εργασίας, ή εξαιτίας επιλεκτικής παροχής απορροήτων και γενικά ιδιαίτερα σημαντικών πληροφοριών εκ μέρους δημόσιων λειτουργών). Ο κατά περίπτωση ακριβής υπολογισμός της τρίτης κατηγορίας διακριτικού κεφαλαίου είναι συνήθως δυσχερής, βασιζόμενος αναγκαστικά σε ιδιαίτερα πολυσύνθετες έως και αυθαίρετες οικονομολογικές παραδοχές.

Έτσι είναι δυνατό να εντοπίσουμε την υλική βάση της ιδιαίτερης εξωθεσμικής ισχύος των δημόσιων λειτουργών στα κατά περίπτωση διακριτικά κεφάλαια που αυτοί διαχειρίζονται με επιμεριστικό τρόπο.¹⁴ Συνήθως, η οικονομική απόδοση των διακριτικών

13. Η έννοια του διακριτικού κεφαλαίου δεν ταυτίζεται με αυτή της «πολιτικής προσόδου» (για την εν λόγω έννοια και, γενικότερα, τη θεωρητική προσέγγιση γνωστή ως «rent seeking society», βλ. Buchanan κ.ά., 1980). Η πολιτική πρόσοδος αποτελεί προϊόν επιλεκτικής διανομής στη βάση ύπαρξης διακριτικής ευχέρειας στο πολιτικό επίπεδο, και με αυτή την έννοια συνιστά μια μορφή πολιτικού διακριτικού κεφαλαίου. Ωστόσο, για παράδειγμα, το διακριτικό κεφάλαιο που αναπτύσσεται σε διοικητικό επίπεδο δεν εντάσσεται σε κάποια μορφή πολιτικής προσόδου. Συνακόλουθα, ο όρος «διακριτικό κεφάλαιο» είναι ευρύτερος και συμπεριλαμβάνει την πολιτική πρόσοδο.

14. Η θεσμική εξουσία, με την έννοια της αρμοδιότητας/αρχής (authority), συγκροτεί μόνο την αναγκαία βάση εκδίπλωσης και εκμετάλλευσης της ιδιαίτερης εξωθεσμικής ισχύος (power) των δημόσιων λειτουργών. Ο Barry Barnes είναι ο

κεφαλαίων για τους δημόσιους λειτουργούς εκφράζεται ως ποσοστό επί του κεφαλαίου, η παροχή του οποίου δεν είναι αναγκαστικό να λαμβάνει χαρακτηρισμό χρηματισμού, αλλά να επιτελείται μέσω οιασδήποτε μορφής εξυπηρέτησης.¹⁵ Στην οικονομική επιστήμη, το εν λόγω ποσοστό αποτελεί βασικό συστατικό του κόστους συναλλαγής (transaction cost).

Κατά συνέπεια, με το συνυπολογισμό αυτού του ολοένα και διογκούμενου υλικού παράγοντα, το πρόβλημα της νομότυπης διαφθοράς στις οικονομικά και θεσμικά αναπτυσσόμενες χώρες αποβάλλει το ατομοκεντρικό του περίβλημα. Το ζήτημα της ένταξης ενός δημόσιου λειτουργού σε δίκτυα νομότυπης διαφθοράς δεν αποτελεί απλά θέμα προσωπικής επιλογής. Στην πραγματικότητα, υπό το βάρος του διακριτικού κεφαλαίου, και σε ευθεία αναλογία με το κατά διοικητικό μηχανισμό μέγεθός του, τα περιθώρια άρνησης ενεργητικής συμμετοχής ή παθητικής ανοχής απέναντι στο μηχανισμό ανάδυσης και εκμετάλλευσής του είναι αρκετές φορές απειροελάχιστα. Ενδεχόμενη άρνηση «συνεργασίας» εκ μέρους του συνεπάγεται δυσβάσταχτο προσωπικό και οικογενειακό κόστος, με τη μορφή επιβολής ποικιλόμορφων άτυπων κυρώσεων εκ μέρους των ενδοϋπηρεσιακών εκπροσώπων των δικτύων. Από την άλλη πλευρά, δεν υπάρχουν σημαντικά περιθώρια καταγγελίας των εν λόγω σχηματισμών εξωθεσμικής ισχύος καθόσον κάθε σχετική απόπειρα είναι αδύνατο να στηριχτεί νομικά και, ως εκ τού-

πρώτος κοινωνιολόγος που διαφοροποίησε ενκρινώς την έννοια της αρχής από αυτή της ισχύος, θέτοντας τη διακριτική ευχέρεια του δράντος υποκειμένου ως καθοριστικό παράγοντα της μεταξύ τους διάκρισης (Barnes, 1986). Μέχρι την ουσιαστική αυτή θεωρητική συνεισφορά, η έννοια της διακριτικής ευχέρειας αποτελούσε αποκλειστικά σημείο αναφοράς του διοικητικού δικαίου.

15. Η απόδοση του διακριτικού κεφαλαίου για τον δημόσιο λειτουργό μπορεί να λάβει τη μορφή, π.χ., εξασφάλισης δωρεάν διακοπών για την οικογένειά του, δωρεάν παροχής νομικής κάλυψης σε υποθέσεις που τον απασχολούν, συμμετοχής του σε διοικητικά συμβούλια επιχειρήσεων μετά τη συνταξιοδότηση κ.ο.κ. Γενικά, το στερεότυπο του χρηματιζόμενου υπαλλήλου ο οποίος διατηρεί αδικαιολόγητα υψηλό –με βάση τις νόμιμες αποδοχές του– τραπεζικό λογαριασμό αδυνατεί να περιγράψει σημαντικό μέρος των συναλλαγών και της αντίστοιχης τεχνολογίας που αναπτύσσεται σε δυσθεώρητο, σε σχέση με το παρελθόν, βαθμό στα πλαίσια της συγκρότησης ολοένα και περισσότερο αποδοτικών και ελεγχτικά διασφαλισμένων δικτύων νομότυπης διαφθοράς. Και, τέλος, είναι αφελές να πιστεύουμε ότι το θεσμοθετημένο 3% των εξόδων των επιχειρήσεων που δικαιολογείται χωρίς παραστατικά και που υποτίθεται ότι δαπανάται για σκοπούς χρηματισμού αντικατοπτρίζει τη συνολική απόδοση των διακριτικών κεφαλαίων.

του, είναι σχεδόν βέβαιο ότι οδηγεί σε ποινική δίωξη του καταγγέλλοντος «επί συκοφαντική δυσφήμιση».

Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο η δημοσιογραφική διερεύνηση φαινομένων νομότυπης διαφθοράς αδυνατεί να φέρει στην επιφάνεια τα συγκεκριμένα άτομα που απαρτίζουν τα εξεταζόμενα δίκτυα, ακόμα και όταν όλες οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται από εξαιρετικά αξιόπιστες πηγές. Το ίδιο, φυσικά, ισχύει για κάθε είδους έρευνα η οποία φιλοδοξεί να θέσει στο στόχαστρό της πρόσωπα αντί για δίκτυα. Με αυτόν τον τρόπο, στη βάση της, εκ των πραγμάτων, αδυναμίας συγκεκριμένης καταγγελίας των δρώντων υποκειμένων εγκαθίσταται είτε ο «νόμος της σιωπής» ή/και η, συνηθέστερη στην ελληνική περίπτωση, μονίμως γενικόλογη και επιμελώς οργίλη δημόσια αναφορά στην παθολογική κλινική εικόνα του διοικητικού corpus.

5. ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Στη βάση όλων των παραπάνω είναι τουλάχιστον ανεύθυνο να συνεχίζουμε να εναποθέτουμε ολόκληρο το βάρος της ευθύνης της διαφθοράς στον μεμονωμένο δημόσιο λειτουργό. Στην παρούσα εργασία, υποστηρίζεται η θέση ότι εάν απεικονίσουμε ένα δημόσιο διοικητικό σχήμα ως έναν νομότυπο εν δυνάμει μηχανισμό μετατροπής δημόσιων πόρων και αγαθών σε διακριτικά κεφάλαια, η εκμετάλλευση των οποίων δύναται να λαμβάνει χώρα με ποικίλους τρόπους σε πολιτικό και διοικητικό επίπεδο, θα είμαστε τουλάχιστον σε θέση να κατανοήσουμε τη σοβαρότητα της κατάστασης σε μεγαλύτερο βαθμό.

Σε αυτό το σημείο υπεισέρχεται η έννοια της εποπτικής παράστασης (Übersicht), έτσι όπως αναπτύχθηκε από τον Ludwig Wittgenstein και κατόπιν από εκπροσώπους της οξφορδιανής αναλυτικής φιλοσοφικής σχολής, συγκροτώντας ένα από τα βασικά θεμέλια του ιδιόμορφου και εξαιρετικά ενδιαφέροντος φιλοσοφικού του εγχειρήματος. Ο Wittgenstein στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* ανάμεσα σε άλλα υποδεικνύει έναν τρόπο αναπαράστασης της δυνατότητας εμφάνισης συγκεκριμένων φαινομένων που λαμβάνουν χώρα στη βάση της πολυσημίας του λόγου. Αποφεύγοντας την τυπική «φιλοσοφική παγίδα» της ατελέσφορης αναζήτησης ενός βαθύτατου «αληθινού» νοήματος σε θεμελιακά πολυσχιδείς έννοιες, προ-

σανατολίστηκε στη δημιουργία ενός αναλυτικού πλαισίου συστηματικής κατάδειξης της διαφορετικότητας των νοημάτων και των περιεχομένων που αναδύονται στην καθημερινή ζωή από τη χρήση αυτών των εννοιών ανάλογα με τα διακυβευόμενα επιμέρους συμπεφέροντα και, γενικότερα, τις προθέσεις των δρώντων υποκειμένων (Wittgenstein, 1997). Δεν αναζητείται, επομένως, ένας τελικός καθολικός και έγκυρος ορισμός για κάθε μια τους, αλλά περιγράφεται το πεδίο χρήσης τους σε συνάφεια με τις εκάστοτε επιδιώξεις των δρώντων υποκειμένων. Η εποπτική παράσταση του συνόλου των διασυνδεδεμένων εννοιών/σημείων, η ποικιλόμορφη ερμηνεία και πρόσληψη των οποίων σχετίζεται με την εμφάνιση συγκεκριμένων φαινομένων, αποτελεί ένα μέσο κατανόησης του τρόπου με τον οποίο αυτά τα φαινόμενα δύνανται να λαμβάνουν χώρα κάτω από συγκεκριμένες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες.¹⁶

Η υιοθέτηση της έννοιας της εποπτικής παράστασης έχει ως μεθοδολογικό συνεπακόλουθο την ανίχνευση εκείνων των σημείων του κείμενου θεσμικού λόγου τα οποία, με βάση σχετικό ερευνητικό υλικό (συνεντεύξεις, εγκυκλίους, νομολογίες, διαφορετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις από εμπλεκόμενους φορείς κλπ.), τεκμηριωμένα ενέχουν χαρακτηριστικά θεσμικής απροσδιοριστίας ή ανεπάρκειας καθώς και τις διασυνδέσεις μεταξύ τους. Αποτυπώνοντας έτσι, σε όλη του την έκταση, ένα πρόβλημα νομότητας διαφθοράς των δημόσιων λειτουργιών σχετιζόμενο με ζητήματα ερμηνείας του θεσμικού/κανονιστικού λόγου είμαστε, παράλληλα, σε θέση να κατανοήσουμε την πολυπλοκότητά του σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα.¹⁷

16. Όπως σημειώνει η Βάσω Κινητή στην εξαιρετικά κατατοπιστική διατριβή της για τη διασύνδεση μεταξύ του φιλοσοφικού εγχειρήματος του Wittgenstein και του επιστημολογικού έργου του Thomas Kuhn, η έννοια της εποπτικής παράστασης ενέχει έναν ξεκάθαρο τεχνικό χαρακτήρα βρισκοντας την καταγωγή της σε ανάλογους προβληματισμούς που αναπτύχθηκαν στο χώρο της φυσικής στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα (Κινητή, 1995, σ. 162-164).

17. Ως αφηρητικός τόπος του προτεινόμενου αναλυτικού πλαισίου δεν τίθεται ένας συγκεκριμένος ορισμός της κοινωνιολογικής έννοιας της ισχύος, έννοια η οποία, ασφαλώς, είναι απολύτως κομβική για την εξέταση του προβλήματος της νομότητας διαφθοράς. Με δεδομένη την έλλειψη συμφωνίας στον ορισμό της ισχύος ανάμεσα σε διαφορετικά επιστημονικά παραδείγματα (Δεμερτζής, 1990) δεν επιχειρείται η ουσιοκρατική αλλά η μεθοδολογική/αναλυτική προσέγγιση και απεικόνιση της ιδιαίτερης εξωθεσμικής ισχύος των δημόσιων λειτουργιών με βάση τα συστατικά της στοιχεία. Ως πεδίου, δηλαδή, συνάρθρωσης α) σημείων θεσμικής απροσδιοριστίας και ανεπάρκειας· β) δημόσιων διακριτικών κεφαλαίων τα οποία

Συνοπτικά, το προτεινόμενο στην παρούσα εργασία αναλυτικό πλαίσιο αναφορικά με τη μελέτη φαινομένων νομότυπης διαφθοράς απαρτίζεται από εποπτικές παραστάσεις των διασυνδέσεων μεταξύ συγκεκριμένων σημείων θεσμικής απροσδιοριστίας και ανεπάρκειας, η διαφορετική ερμηνεία των οποίων σχετίζεται άμεσα με την ανάπτυξη δυνατότητας επιλεκτικής διανομής ή παραχώρησης συγκεκριμένων ή εν δυνάμει δημόσιων πόρων και αγαθών σε όφελος συγκεκριμένων εξωθεσμικών δικτύων. Τα βασικά πορίσματα αυτής της αναλυτικής προσέγγισης δύνανται να παρουσιαστούν σε μορφή σχεδιαγράμματος.

Μια τέτοια λεπτομερής απεικόνιση των δικτύων νομότυπης διαφθοράς σε έναν συγκεκριμένο διοικητικό τομέα μπορεί, στο βαθμό που είναι αξιόπιστη, να παρέχει νέο πεδίο γνώσης για κάθε ενδιαφερόμενο να ενταχθεί σε παρόμοια δίκτυα. Με αυτή την έννοια, πρόκειται για μια ιδιαίτερη μορφή τεχνικής γνώσης και πληροφόρησης περί υφιστάμενων αλλά και εν δυνάμει ενεργών δίδων προνομιακής πρόσβασης στους επιλεκτικά διανεμόμενους δημόσιους πόρους, η διάχυση της οποίας δύναται να επιφέρει τα ακριβώς αντίθετα από τα προσδοκώμενα αποτελέσματα.¹⁸ Ωστόσο, από την άλλη πλευρά, εφόσον τα πορίσματα τέτοιων μελετών γίνονται ολοένα και περισσότερο κατανοητά από ευρύτερες ομάδες πολιτών μη εξειδικευμένων σε νομοτεχνικά και διοικητικά θέματα, είναι πιθανό, με τη βοήθεια του ίδιου αναλυτικού πλαισίου, να διαμορφώνεται αντίρροπα ένα πεδίο εποπτείας της διοικητικής συμπεριφοράς εκ μέρους τους μέσω της ενδυνάμωσης της γνωστικής/κριτικής διάστασης της κοινωνίας πολιτών, στοιχείο κατεξοχήν διατελών εν ανεπαρκεία στην ελληνική περίπτωση (Δημητράκος, 1996, σ. 323 κ.ε.).

αναδύονται στη βάση των εν λόγω σημείων, και γ) δικτύων νομότυπης διαφθοράς με σκοπό την εκμετάλλευση των επιλεκτικά διανεμόμενων πόρων.

18. Για παράδειγμα, είναι γνωστό ότι στη χώρα μας ορισμένες αναθέτουσες αρχές δημόσιων έργων –κυρίως οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης– υιοθετούν κατά κόρον το σύστημα δημοπράτησης «απευθείας ανάθεση» ως το προσηγορότερο μέσο εκμετάλλευσης του διακριτικού κεφαλαίου των αντίστοιχων προϋπολογισμών. Με βάση το τελευταίο τμήμα της παρούσας εργασίας, οι ίδιες αρχές είναι δυνατό να διαπιστώσουν, αν δεν το γνωρίζουν ήδη, ότι η απευθείας ανάθεση δεν αποτελεί το μοναδικό «όχημα» διακριτικής μεταχείρισης υποψήφιων αναδόχων, εφόσον παρόμοια φαινόμενα είναι δυνατό να λαμβάνουν χώρα απολύτως νομότυπα στο πλαίσιο της διενέργειας ανοικτών διαγωνισμών.

6. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ: ΣΥΝΤΟΜΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στην ελληνική περίπτωση, συγκεκριμένες οικονομικές και πολιτικές συγκυρίες και επιλογές προσέδωσαν στο φαινόμενο της νομότυπης διαφθοράς του δημόσιου τομέα σημαντικές διαστάσεις. Η πελατειακή συγκρότηση του πολιτικού συστήματος από τις αρχές του αιώνα ως αποτέλεσμα της πρώιμης εισόδου της χώρας στον κοινοβουλευτισμό, σε συνδυασμό με τη, σε γενικές γραμμές, προβληματική ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα και τη συνακόλουθη ατροφία του πολιτικού υποκειμένου της βιομηχανικής αστικής τάξης, έθεσε τις βάσεις ανάπτυξης ενός πυκνού ιστού δικτύων διάτρησης του δημόσιου τομέα από τα ιδιωτικά συμφέροντα με κύριο στόχο τη διασφάλιση ενός αξιοπρεπούς καθεστώτος απασχόλησης των «πελατών» (ενδεικτικά, βλ. Μουζέλης, 1978, 1987· Τσουκαλάς, 1986, 1993· Clogg, 1992). Κατά τη διάρκεια της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου, παρατηρείται, επιπρόσθετα, μια τάση προσανατολισμού του πολιτικού συστήματος σε ένα είδος συγκεντρωτικής οικονομικής πολιτικής, με τη διαμόρφωση ενός συστήματος πελατείας που ασκείται από την υψηλή ηγεσία του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος και που είχε ως αποτέλεσμα το συγχρωτισμό δημόσιας και ιδιωτικής οικονομίας (Meynaud κ.ά., 1966), την επιβολή κρατικού και κομματικού ελέγχου στη συλλογική εκπροσώπηση των διαφόρων ομάδων συμφερόντων και, συνακόλουθα, τη σημαντική ενδυνάμωση των υφιστάμενων χαρακτηριστικών κρατικού κορπορατισμού (Μαυρογορδάτος, 1988). Με την κατάρρευση των μετεμφυλιακών αυταρχικών πολιτικών μηχανισμών ενδυναμώθηκε το πελατειακό πλέγμα διαπλοκής κομματικού κράτους-«ημετέρων» πολιτών στη βάση του οποίου καλλιεργήθηκε, μετά το 1981, μια πληθώρα εφήμερων λαϊκίστικων ιδεολογικών σχημάτων που λειτούργησαν νομιμοποιητικά απέναντι στις επιμεριστικές πρακτικές διανομής δημόσιων πόρων.¹⁹

Μέχρι το 1981, και με εξαίρεση την περίοδο διαχείρισης των

19. Η σχετική βιβλιογραφία για τον μεταπολιτευτικό λαϊκισμό, όπως άλλωστε και για την πελατειακή συγκρότηση του ελληνικού πολιτικού συστήματος, είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη. Ενδεικτικά, βλ. Χαραλάμπης, 1989· Lyrintzis, 1993· Λυριντζής - Σπουρδαλάκης, 1993· Μουζέλης κ.ά., 1989. Ειδικότερα για τις ιδεολογικές καταβολές του λαϊκισμού κατά τη μεταπολεμική περίοδο, βλ. Δοξιάδης, 1993, ενώ για μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα προσέγγιση του θέματος από τη σκοπιά της κοινωνικής ψυχολογίας, βλ. Λίτοβατς, 1989.

κονδυλίων του σχεδίου Marshall προορισμένων για την κάλυψη βασικών επισιτιστικών αναγκών και τη δημιουργία έργων υποδομής, το κύριο διανεμόμενο διακριτικό κεφάλαιο αναφερόταν στον προϋπολογισμό μισθοδοσίας των δημόσιων υπαλλήλων. Μετά την είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση σημειώθηκε σημαντική άνοδος των διαχειριζόμενων κονδυλίων από την ελληνική δημόσια διοίκηση. Από το μέσο της δεκαετίας 1980, τόσο οι κοινοτικοί πόροι των προγραμμάτων υποβοήθησης της ελληνικής οικονομίας (Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα, 1ο και 2ο Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης) όσο και η εντονότατη δανειοληπτική πολιτική του δημόσιου τομέα, σε συνδυασμό με τις πάγιες θεσμικές αδυναμίες του κρατικού μηχανισμού, διαμόρφωσαν έναν υπερδιογκωμένο κορμό δημόσιου διακριτικού κεφαλαίου στη βάση του οποίου αναπτύχθηκαν πυκνές δικτυώσεις μεταξύ δημόσιων λειτουργών και εκπροσώπων ιδιωτικών συμφερόντων.²⁰ Με δεδομένο το γενικότερο διανεμητικό κλίμα σε κοινοτικό επίπεδο, και κάτω από την επικυριαρχία του πολιτικού αιτήματος περί μεγιστοποίησης του βαθμού απορροφητικότητας των κοινοτικών κονδυλίων, τα εξωθεσμικά δίκτυα απέκτησαν έναν ιδιόμορφο στρατηγικό αναπτυξιακό χαρακτήρα στο βαθμό που η απορροφητική τους ικανότητα προσέγγιζε ανώτερες τιμές, υποσκελίζοντας παράλληλα, με αυτόν τον τρόπο, τη σχετική εγγενή αδράνεια της θεσμικά και οργανωτικά απροετοίμαστης «επίσημης» δημόσιας διοίκησης.²¹ Στα εν λόγω ιδιαίτερα εκτεταμένα δίκτυα απορρόφησης

20. Στα πλαίσια της παρούσας εργασίας δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην τρίτη κατά σειρά από τις εννέα βασικές σταθερές συντεταγμένες ανάλυσης των ανορθολογικών χαρακτηριστικών του ελληνικού πολιτικού συστήματος εκ μέρους του Δημήτρη Χαραλάμπη (1996, σ. 304-306). Πιο συγκεκριμένα, στο ιστορικό δεδομένο της κεντρικής θέσης των κρατικά διαχειριζόμενων πόρων, σε σχέση με τη δευτερεύουσα θέση των πόρων που αναπτύσσονται στην αγορά, ως υλικού άξονα άρθρωσης και διαπλοκής δημόσιου και ιδιωτικού χώρου συμφερόντων.

21. Μεγάλο μερίδιο της ευθύνης για το γεγονός ότι η ελληνική δημόσια διοίκηση, παρά τις έντονες προειδοποιήσεις εκ μέρους ελλήνων και ξένων εμπειρογνομόνων για τις επαπειλούμενες δυσμενείς συνέπειες (για παράδειγμα, βλ. Langrod, 1964), δεν προετοιμάστηκε κατάλληλα για την απορρόφηση και διαχείριση των εν λόγω κονδυλίων, ανήκει, εκτός από τις ελληνικές, και στις αρμόδιες κοινοτικές αρχές. Από τη μια πλευρά, κατά τη μεταπολεμική και μεταπολιτευτική περίοδο, η ελληνική δημόσια διοίκηση παρέμεινε δέσμη της λογικής περί επίτευξης μιας στοιχειώδους τυπικής νομικής ορθολογικότητας στη λειτουργία της, αδυνατώντας να υιοθετήσει μετα-γραφειοκρατικές οργανωτικές δομές και συστημικές προσεγγίσεις για την αντιμετώπιση των ολοένα και περισσότερο σύνθετων ανα-

συμμετείχαν εκπρόσωποι από όλα τα ιεραρχικά επίπεδα: από το κοινοτικό και εθνικό (πολιτικό/διοικητικό) μέχρι το τοπικό.

Παράλληλα, οι εν λόγω δικτυώσεις επεκτάθηκαν και στον συναλλακτικό τύπο διοίκησης, κυρίως δε στον τομέα ανάθεσης και εκτέλεσης δημόσιων συμβάσεων έργων, προμηθειών και παροχής υπηρεσιών. Ασφαλώς ο εν λόγω τομέας αποτελούσε ένα παραδοσιακό πεδίο σύναψης άτυπων συναλλακτικών δεσμών μεταξύ δημόσιων λειτουργιών και ιδιωτικών συμφερόντων, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια περιόδων μεγέθυνσης των διατιθέμενων κονδυλίων, με προφανέστερο παράδειγμα τη δεκαετία 1950 (σχέδιο Marshall). Βασική παράμετρος μετατόπισης του βάρους των δικτυώσεων σε αυτή την κατεύθυνση κατά τη διάρκεια των τελευταίων δέκα ετών ήταν η ανάπτυξη και επέκταση της ιδιωτικής τηλεόρασης και ραδιοφωνίας, και η συμμετοχή σε αυτή εκπροσώπων σημαντικών οικονομικών συμφερόντων με άμεσο ενδιαφέρον για τον προνομιακό προσεταιρισμό των εν λόγω επιλεκτικά διανεμόμενων δημόσιων πόρων. Βαθμιαία η πολιτική εκμετάλλευση του δημόσιου διακριτικού κεφαλαίου επεκτάθηκε εκτός του κλασικού πελαταιακού πεδίου της άμεσης εξασφάλισης ψήφων μεμονωμένων «πελατών», και απέκτησε διάσταση συστηματικής υποστήριξης συγκεκριμένων προσώπων και όχι, στον ίδιο βαθμό, πολιτικών θέσεων εκ μέρους των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Εξαιτίας της ολοένα και περισσότερο εντεινόμενης εσωστρέφειας του πολιτικού συστήματος λόγω της αναδίπλωσής του στη σφαίρα της εκμετάλλευσης του δημόσιου διακριτικού κεφαλαίου, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, και κυρίως οι ιδιωτικοί τηλεοπτικοί και ραδιοφωνικοί σταθμοί, υποσχέλιαν τους επίσημους πολιτικούς φορείς από άποψη ισχύος και αποτελεσματικότητας πολιτικής παρέμβασης.²² Με αυτή την έννοια, τα περίφημα «διαπλεκόμενα συμφέροντα», τα οποία,

πτυξιακών προβλημάτων της χώρας (Μακρυδημήτρης, 1994, σ. 478). Από την άλλη, σε αντίθεση με την αντίστοιχη ελληνική προ-ενταξιακή εμπειρία, τα αρμόδια κοινοτικά όργανα επιδεικνύουν στις μέρες μας ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη δημιουργία μακροπρόθεσμων προγραμμάτων υποβοήθησης των υπό ένταξη χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης στο πλαίσιο της συγκρότησης αποτελεσματικών θεσμικών και διοικητικών υποδομών (προγράμματα PHARE «Institution Building»).

22. Οφείλω την τελευταία επισήμανση στον Πέτρο Πιζάνια. Για μια συνοπτική αποτίμηση του πολιτικού ρόλου των ΜΜΕ στη διάρκεια της πρώτης μεταπολιτευτικής εικοσαετίας, βλ. Κομνηνού, 1996.

ασφαλώς, δεν αποτελούν ελληνική οργανωτική καινοτομία, συνιστούν ένα αποδοτικότερο και αποτελεσματικότερο σχήμα δικτύωσης σε σχέση με την πολυπλόκαμη, ιδιαίτερα επίπονη όσο και χρονοβόρα παραδοσιακή διαδικασία ικανοποίησης πολυάριθμων μεμονωμένων αιτημάτων επί παντός επιστητού.

Από την άλλη πλευρά, η σημαντική πρόοδος που έχει επιτευχθεί στο νομικό καθεστώς ανάθεσης και εκτέλεσης συμβάσεων του δημοσίου σε κοινοτικό επίπεδο, πρόοδος που βρίσκει μερική αντανάκλαση στο αντίστοιχο ελληνικό θεσμικό πλαίσιο, υποδεικνύει μια όξυνση των τάσεων διάτρησης των αντίστοιχων μηχανισμών συναλλακτικής διοίκησης από ιδιωτικά συμφέροντα σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Κουτούπα - Ρεγκάκου, 1995, σ. 221). Η ιδιαίτερη ανάπτυξη διοικητικών πρακτικών, όπως η μαζική προσφυγή στην εξαιρετική διαδικασία της απευθείας ανάθεσης δημόσιων συμβάσεων, ή η διακριτική μεταχείριση υποψήφιων αναδόχων στο πλαίσιο της διενέργειας ανοικτών δημοπρασιών δημόσιων έργων, δεν αποτελεί αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο. Με δεδομένο ότι τέτοιου είδους πρακτικές συνιστούν συγκαλυμμένη μεν, αλλά ουσιαστική παραβίαση της θεμελιακής αρχής περί ισότιμης μεταχείρισης των κοινοτικών εταίρων εκ μέρους των εθνικών διοικητικών μηχανισμών, η Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο προσανατολίζονται τα τελευταία χρόνια σε αξιολογείωτη αλλαγή πλεύσης αναφορικά με τον τρόπο περιορισμού των παραπάνω φαινομένων. Πιο συγκεκριμένα, οι εν λόγω θεσμικοί παράγοντες σταδιακά εγκαταλείπουν τον επιτελικό και συντονιστικό τους ρόλο στο πλαίσιο της διαδικασίας εναρμόνισης των εθνικών διοικήσεων με την κοινοτική νομοθεσία εκδίδοντας οδηγίες με επαυξημένη κανονιστική πυκνότητα (στο ίδιο, σ. 226).

Ωστόσο, αντίσταση απέναντι στο ενδεχόμενο εξορθολογισμού τού εν λόγω θεσμικού πλαισίου αναπτύσσεται, εκτός του πολιτικού και στενά συντεχνιακού επιπέδου, και εκ μέρους εκπροσώπων ισχυρότατων εξωθεσμικών δικτύων προνομιακής πρόσβασης στο εγχώριο δημόσιο διακριτικό κεφάλαιο: κατά κύριο λόγο αλλοδαπές και ελληνικές επιχειρήσεις οι οποίες, με τη συνέργεια δημόσιων λειτουργιών σε πολιτικό και διοικητικό επίπεδο και υπό το πρίσμα διανεμητικών πρακτικών με χαρακτηριστικά «πελατειακού νεοφιλελευθερισμού» (Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 304), αναπτύχθηκαν ραγδαία τα τελευταία χρόνια.

Αντιπροσωπευτικότερες αυτών είναι οι νεοπαγείς εταιρικές συ-

νομαδώσεις που προσεγγίζουν και οικειοποιούνται πολλαπλές μορφές διακριτικού κεφαλαίου (π.χ. προϋπολογισμούς για δημόσια έργα και προμήθειες, εθνικά και κοινοτικά κονδύλια για πολιτιστικές δραστηριότητες και προγράμματα κατάρτισης, νέες μορφές επιδοτήσεων στον αγροτικό τομέα, κλπ.).

Εν κατακλείδι, υπό την καταλυτική πολιτική παρουσία τού ταχύτατα διογκούμενου δημόσιου διακριτικού κεφαλαίου, η τάση νομότυπης διαφθοράς του δημόσιου τομέα απέκτησε στη χώρα μας –κυρίως μετά τα μέσα της δεκαετίας 1980– ιδιαίτερη δυναμικότητα, με αποτέλεσμα την ιδιότυπη εσωστρεφή διαπλοκή μεταξύ δημόσιου χώρου και ιδιωτικών συμφερόντων σε όλα τα ιεραρχικά και οικονομικά επίπεδα.²³

Είναι κοινός τόπος ότι η επιτυχία του πολιτικού εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ενοποίησης, αλλά και ειδικότερα η επίτευξη του στόχου της ουσιαστικής ένταξης της χώρας μας στο ευρωπαϊκό πολιτικό σκηνικό εξαρτάται, ανάμεσα σε άλλα, και από το βαθμό περιορισμού των πρακτικών διακριτικής μεταχείρισης ατόμων και επιχειρήσεων από τις εθνικές και κοινοτικές αρχές, διευκολύνοντας την ελεύθερη διακίνηση επιχειρηματικών κεφαλαίων στα κράτη-μέλη. Η καταπολέμηση φαινομένων νομότυπης διαφθοράς τόσο στα κράτη μέλη όσο και στους κεντρικούς διοικητικούς μηχανισμούς της Ε.Ε. ενέχει, έτσι, επί των ημερών μας μια ιδιαίτερη πολιτική σκοπιμότητα, ξεχωριστή από την πάγια αναγκαιότητα δημιουργίας υποδομών κράτους δικαίου. Ωστόσο, όπως προκύπτει από το αναγκαστικά αποσπασματικό παράδειγμα που ακολουθεί, η προσπάθεια μείωσης του δημόσιου διακριτικού κεφαλαίου μέσω νομοθετικών παρεμβάσεων είναι δυνατό να καθίσταται ιδιαίτερα περίπλοκη.

23. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, διαπιστώνεται και τεκμηριώνεται ερευνητικά μια «διάχυτη και μακράς διάρκειας απαρésκεια του πολιτικού σκηνικού» εκ μέρους των ελλήνων πολιτών (Δεμερτζής - Καφετζής, 1996, σ. 194), όχι συμπτωματική, πιστεύω, της ταυτόχρονης και παράλληλης διόγκωσης του δημόσιου διακριτικού κεφαλαίου και της απορρέουσας μεγέθυνσης των τάσεων νομότυπης διαφθοράς στη χώρα μας (βλ. και Καφετζής, 1994). Για μια γενική περιήγηση στην εγχώρα σκηνή πολιτικής και γραφειοκρατικής διαφθοράς, βλ. E21, 1997.

7. ΑΙΤΙΟΛΟΓΗΣΗ ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΑ ΧΑΜΗΛΩΝ ΠΡΟΣΦΟΡΩΝ ΣΕ ΑΝΟΙΚΤΟΥΣ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΥΣ ΑΝΑΘΕΣΗΣ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΕΡΓΩΝ ΚΑΙ ΕΓΚΡΙΣΗ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η σημαντική μείωση των ιδιωτικών επενδύσεων στον κατασκευαστικό τομέα, κατά τη διάρκεια τουλάχιστον των δύο τελευταίων δεκαετιών, έστρεψε το επιχειρηματικό ενδιαφέρον πολυάριθμων ελληνικών τεχνικών εταιρειών στο πεδίο ανάληψης και εκτέλεσης δημόσιων έργων. Η αύξηση των σχετικών διατιθέμενων κονδυλίων μέσω της αθρόας εισροής κοινοτικών πόρων, μετά το μέσο της δεκαετίας 1980, έδωσε το έναυσμα για την ανάπτυξη ενός ανταγωνιστικότερου πλαισίου ιδιωτικών συμφερόντων (ελληνικών και ξένων) που περιέβαλλε τους αρμόδιους διοικητικούς μηχανισμούς ανάθεσης και επίβλεψης της παραγωγής δημόσιων έργων.

Μέχρι το 1994 το βασικό κριτήριο ανάθεσης δημόσιων έργων ήταν αυτό της χαμηλότερης προσφοράς επί του αντικειμένου του έργου, έτσι όπως αυτό προσδιοριζόταν στην αρχικώς εγκριθείσα μελέτη. Τα μέλη των Επιτροπών Εισήγησης για Ανάθεση (ΕΕΑ), αφού εξέταζαν το βαθμό συμφωνίας των υποβαλλόμενων προσφορών με τις προδιαγραφές του τεχνικού αντικειμένου, ανέθεταν τα έργα στους εργολήπτες που πρόσφεραν τη μεγαλύτερη έκπτωση. Ωστόσο, εξαιτίας της αδυναμίας έγκαιρου προγραμματισμού τών προς δημοπράτηση έργων εκ μέρους των αρμόδιων δημόσιων αρχών, καθώς και του αυξημένου ανταγωνισμού και της έντονης οικονομικής δυσπραγίας που επικρατούσε ανάμεσα στις εργοληπτικές επιχειρήσεις, αρκετές από τις οποίες, σημειωτέον, λειτουργούσαν και λειτουργούν με εικονική τεχνική και επιστημονική υποδομή, παρατηρήθηκε το φαινόμενο της ολοένα και μεγαλύτερης αύξησης των υποβαλλόμενων εκπτώσεων, σε βαθμό που εγείρονταν βάσιμες αμφιβολίες για την προοπτική υλοποίησης των έργων εκ μέρους των δημόσιων φορέων επίβλεψης και ελέγχου. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην ετήσια έκθεση του Ελεγκτικού Συνεδρίου για το οικονομικό έτος 1993 (σ. 28),

«Παρατηρήθηκε ότι η έκπτωση που έδωσαν οι εργολάβοι κατά τις δημοπρασίες, σε πολλές περιπτώσεις κυμάνθηκε από 60-80% [...] Τα υψηλά ποσοστά εκπτώσεων δημιουργούν εύλογες απορίες για την ακρίβεια των μελετών και, κυρίως, για τον τρόπο που οι εργολάβοι θα επιδιώξουν την κάλυψη των μεγάλων εκπτώσεων...»

Το φαινόμενο των προσφερόμενων κατά τις δημοπρασίες δημοσίων έργων υπερβολικών εκπτώσεων επιχειρήθηκε να περιοριστεί με το άρθρο 1, Ν. 2229/94, η νομολογιακή κατεύθυνση του οποίου δόθηκε από την κοινοτική οδηγία 93/37 (άρθρο 30, παρ. 4). Πιο συγκεκριμένα, με το εν λόγω άρθρο εισήχθη ο θεσμός της αιτιολόγησης των θεωρούμενων ως υπερβολικά χαμηλών προσφορών:

«5α. Σε κάθε δημοπρασία έργου που υποβάλλονται *υπερβολικά χαμηλές προσφορές* σε σχέση με τις προβλεπόμενες εργασίες, καλούνται από την αναθέτουσα αρχή τουλάχιστον οι τρεις πρώτες μειοδότες επιχειρήσεις, προκειμένου να δικαιολογήσουν τις προσφορές τους [...] Αν τα προσκομισθέντα στοιχεία κριθούν ανεπαρκή ή *ανακριβή* κατά τη διαδικασία εξακριβωσης, αποκλείονται οι επιχειρήσεις αυτές από το διαγωνισμό και διαβιβάζονται αμέσως αντίγραφα των στοιχείων στην υπηρεσία της Γενικής Γραμματείας Δημόσιων Έργων (ΓΓΔΕ) που είναι αρμόδια για την τήρηση των Μητρώων Εργοληπτικών Επιχειρήσεων (ΜΕΕΠ)» [έμφαση δική μου].

Τόσο η κατά περίπτωση απροσδιοριστία της έννοιας «υπερβολικά χαμηλή προσφορά» όσο και το ακαθόριστο των κριτηρίων βάσει των οποίων εξετάζόταν η ακρίβεια ή μη των αιτιολογήσεων εκ μέρους των διαγωνιζομένων διαμόρφωσαν ένα νέο πεδίο υποκειμενικότητας στην κρίση των μελών των ΕΕΑ. Το όριο μεταξύ εύλογα χαμηλής και υπερβολικά χαμηλής προσφοράς ήταν θεσμικά δυσδιάκριτο, διαμορφώνοντας ένα καινοφανές πεδίο τεχνικής κρίσης των επιτροπών. Και η μέσω προβληματικών μηχανισμών και τεχνικών πλαισίων αξιολογούμενη ακρίβεια των υποβαλλόμενων αιτιολογήσεων αποτελούσε τον τελικό παράγοντα απόρριψης ή έγκρισης των προσφορών. Απέναντι σ' αυτή την κατάσταση οι επίσημες εργοληπτικές οργανώσεις αντέδρασαν στην αρχή υποτονικά, κατόπιν όμως ιδιαίτερα έντονα, διαβλέποντας ότι, ανάμεσα σε άλλα προβλήματα, το έργο των ΕΕΑ με αυτόν τον τρόπο αποκτούσε μεγαλύτερη εξωθεσμική ισχύ σε σχέση με το παρελθόν. Ενδεικτικά, σύμφωνα με έγγραφο που συνετάχθη το 1996 ενσωματώνοντας τις απόψεις του συνόλου των κλαδικών εργοληπτικών οργανώσεων –πράγμα ιδιαίτερα σπάνιο– υποστηρίζεται ότι:

«...η εμπειρία των τελευταίων ετών απέδειξε ότι ο τεχνητός τρόπος μείωσης των εκπτώσεων, ιδίως διά των αιτιολογήσεων,

οδηγεί μόνο σε περαιτέρω στρεβλώσεις, καταργεί τη διαφάνεια, καλλιεργεί τον άκρατο και μη ελέγξιμο υποκειμενισμό και παρέχει πρόσφορο έδαφος για παράνομες συναλλαγές». (Έγγραφο των ΠΕΔΜΕΔΕ, ΠΕΔΜΗΕΔΕ, ΠΕΣΕΔΕ, ΣΑΤΕ και ΣΤΕΗΤ προς την πολιτική ηγεσία του ΥΠΕΧΩΔΕ με αρ. πρ. 2592/926/2961/5529).

Ως συνοπτική κριτική του θεσμού της αιτιολόγησης των υπερβολικά χαμηλών προσφορών από την πλευρά των εργοληπτών δημοσίων έργων παρατίθεται απόσπασμα από έγγραφο της ΠΕΔΜΕΔΕ προς το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας (αρ. πρ. 2153/26-6-1996), στο οποίο αναδεικνύεται η θεσμική απροσδιοριστία του σημείου «υπερβολικά χαμηλή προσφορά»:

«Το φαινόμενο αυτό [της αδιαφάνειας στην ανάθεση των έργων] οφείλεται σε εφαρμογή διατάξεων του Ν. 2229/94 και 2338/95 που, στην προσπάθειά τους να αποτρέψουν το φαινόμενο των υπερβολικών εκπτώσεων επιτρέπουν, με τη μέθοδο των αιτιολογήσεων των προσφορών, την ανάθεση του έργου σε άλλους εκτός του τελευταίου μειοδότη [...] Είναι αυταπόδεικτο ότι ξεφεύγει από κάθε λογική και δεοντολογία η πρόταση μερικών ΕΕΑ να αναθέτουν το έργο σε προσφορά με έκπτωση, π.χ. 55% που θεωρούν εύλογη, ενώ αποκλείουν, ως μη εύλογη, προσφορά με έκπτωση 55,1%. Η ακόμη, στον Α' διαγωνισμό η έκπτωση 60% θεωρείται υπερβολική ενώ στον Β' διαγωνισμό θεωρείται εύλογη».

Στο λόγο του στην ετήσια Γενική Συνέλευση της ΠΕΔΜΕΔΕ (1994), ο τότε πρόεδρος της (Α. Σγαρδέλης) αναφέρει τα εξής σχετικά με το απροσδιόριστο του σημείου περί «ακρίβειας» των υποβαλλόμενων αιτιολογήσεων:

«[Η αιτιολόγηση των προσφορών] είναι μια διαδικασία που πρέπει να εφαρμόζεται σε εξαιρετικές περιπτώσεις και όχι να είναι κανόνας [...] Σήμερα που περισσότερο από κάθε άλλη φορά υπάρχει έλλειψη εμπιστοσύνης στο θεσμό και στη δημόσια διοίκηση, είναι πολύ δύσκολο η αιτιολόγηση των προσφορών να δώσει λύση. Πώς είναι δυνατό να αποδεχθεί ένας εργολάβος, και μάλιστα όταν δεν έχει καθόλου δουλειά, ότι η προσφορά του με έκπτωση 52% δεν αιτιολογήθηκε σωστά και αιτιολογήθηκε σωστά από άλλον με έκπτωση 51,9...».²⁴

24. Σε ατομικό επίπεδο, χαρακτηριστική είναι, μεταξύ άλλων, η ακόλουθη ανώνυμη διαμαρτυρία που δημοσιεύτηκε στο περ. *Η Κατασκευή*, τχ. 7, Δεκέμ-

Από την άλλη πλευρά, το ΥΠΕΧΩΔΕ από την αρχή της εφαρμογής τού εν λόγω θεσμού διέβλεψε ότι το πεδίο υποκειμενικότητας τών ΕΕΑ είχε διευρυνθεί. Έτσι, σύμφωνα με την εγκύκλιο 35/94 όπου δίνονται οδηγίες για την εφαρμογή του Ν. 2229/94, οι διατάξεις περί αιτιολόγησης των υπερβολικά χαμηλών προσφορών είναι νέες και χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή στην εφαρμογή τους. Η βελτίωση του θεσμικού πλαισίου προήλθε με τις εγκυκλίους 44/94 και 11/95 του ίδιου υπουργείου. Με την πρώτη επιβάλλεται στη διακήρυξη να συμπεριλαμβάνεται ο όρος ότι [...] «η αιτιολόγηση αυτή θα γίνει με βάση το παράρτημα Α που αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της διακήρυξης, και χορηγείται στις εργοληπτικές επιχειρήσεις μαζί με τα λοιπά τεύχη της διακήρυξης». Με την εγκύκλιο 11/95 καθορίζονται επακριβώς τα στοιχεία που απαιτούνται για την αιτιολόγηση σε μορφή σχετικού πίνακα. Έτσι, βάσει τών εν λόγω εγκυκλίων, απαλείφθηκε το σημείο θεσμικής απροσδιοριστίας περί εξακριβώσεως της «επάρκειας» των υποβαλλόμενων στοιχείων, σημείο ενεργό μέχρι την έκδοσή τους. Σε κοινοτικό επίπεδο δε, στην οδηγία 93/37 καθορίστηκε ότι, σε περίπτωση απόρριψης υπερβολικά χαμηλών προσφορών, ιδιαίτερα σε μεγάλα έργα, επιβάλλεται η πλήρης γραπτή αιτιολόγηση των σχετικών αποφάσεων εκ μέρους των αναθετουσών αρχών και η άμεση αποστολή τους στα αρμόδια κοινοτικά όργανα προς εξέταση και όχι προς επικύρωση.

Η διεύρυνση του πεδίου υποκειμενικότητας τών ΕΕΑ με την εισαγωγή των εξεταζόμενων δύο σημείων θεσμικής απροσδιοριστίας ήταν αναγκαίο κακό στο πλαίσιο της προσπάθειας μείωσης του φαινομένου των υπερβολικά χαμηλών προσφορών. Το κόστος συναλλαγής που ενδεχομένως προέκυπτε από την αύξηση του βαθμού αδιαφάνειας του έργου τους αντισταθμιζόταν από την παρεχόμενη δυνατότητα επιλογής εργοληπτών με περισσότερο βιώσιμες προοπτικές αναφορικά με την ταχύτερη και αποτελεσματικότερη υλοποίηση των δημοπρατηθέντων έργων. Όμως, η ύπαρξη αυτών των δύο σημείων υποδήλωνε, εκ παραλλήλου, τη δυνατότητα μετατροπής των ποσών των συμβατικών προϋπολογισμών των έργων

βριος 1994: «Οι εργολήπτες διερωτώνται: δίνω μεγάλη έκπτωση με κρίνουν ανώμαλο και με απειλούν με συνέπειες, δίνω μικρή έκπτωση μου επισημαίνουν ότι είμαι ακριβός. Τι πρέπει να κάνω; Να αυξήσω τις δημόσιες σχέσεις μου». Στο ίδιο περιοδικό (τχ. 17, Μάρτιος-Απρίλιος 1996) ο πρόεδρος της ΠΕΑΜΕΔΕ εκτιμά ότι «η διαδικασία της αξιολόγησης οδήγησε, πέρα από τις αμφισβητήσεις και καταγγελίες, και στην εσωτερική σύγκρουση στο χώρο του Κλάδου μας».

σε διακριτικά κεφάλαια, με το συνυπολογισμό των οποίων η πιθανότητα ανάπτυξης εξωθεσμικών δικτυώσεων με μέλη τών εν λόγω επιτροπών ήταν ευθέως ανάλογη τών κατά περίπτωση διακυβευόμενων ποσών. Το γεγονός, μάλιστα, ότι η πολιτική ηγεσία των αρμόδιων υπουργείων και λοιπών αναθετουσών αρχών ήταν, και είναι, σε θέση να διορίζει την πλειονότητα των μελών τών ΕΕΑ, συγκροτεί ένα σημείο ανάπτυξης δυνατότητας διασύνδεσης μεταξύ του ιδιωτικού χώρου οικονομικών συμφερόντων και του πολιτικού στοιχείου.²⁵ Πιο συγκεκριμένα, αυτό το σημείο θεσμικής ανεπάρκειας αποτελεί, τεχνικά, τη «μήτρα» εν δυνάμει διαμόρφωσης καταστάσεων «διαπλεκόμενων συμφερόντων» ανάμεσα στο πολιτικό και το επιχειρηματικό επίπεδο στον συγκεκριμένο τομέα: τα διοριζόμενα μέλη των επιτροπών είναι δυνατό να προκρίνουν οικείες προς την εκάστοτε πολιτική ηγεσία εργοληπτικές εταιρείες ως αναδόχους των δημοπρατούμενων έργων.

Παρ' όλα αυτά, οι υποβαλλόμενες εκπτώσεις, ακόμα και στην πλέον εύλογη εκδοχή τους (π.χ. της τάξης του 50%), απέβαιναν οικονομικά ασύμφωρες για τους ίδιους τους ανάδοχους εργολήπτες. Η υποβολή εκπτώσεων, είτε στην εύλογη ή στην υπερβολικά υψηλή διάστασή τους, δεν ήταν παρά μονάχα ένα αρχικό μέσο ένταξης στη διαδικασία εξασφάλισης επιχειρηματικού κέρδους μέσω οικειοποίησης δημόσιων πόρων. Στην πραγματικότητα, εάν τα έργα παράγονταν με τις δεδομένες εκπτώσεις, όχι μόνο το επιχειρηματικό κέρδος θα εκμηδενιζόταν, αλλά, πολύ περισσότερο, οι ανάδοχοι εργοληπτικές επιχειρήσεις θα παρυσίαζαν οικονομική ζημία. Έτσι, μετά την ανάθεση των συμβάσεων οι εργολήπτες δημόσιων

25. Στο π.δ. 609/85 (άρθρο 22, παρ.2) αναφέρονται τα εξής σχετικά με τη διαδικασία συγκρότησης τών ΕΕΑ: «Οι Επιτροπές Εισήγησης για Ανάθεση συγκροτούνται από την Προϊσταμένη Αρχή του φορέα κατασκευής του έργου...».

Σύμφωνα με το ίδιο άρθρο, παρ. 1, οι Επιτροπές Εισήγησης για Ανάθεση αποτελούνται από τέσσερις υπαλλήλους φορέων του δημόσιου τομέα διοριζόμενους από την Προϊσταμένη Αρχή του φορέα κατασκευής και από έναν εκπρόσωπο τών ΟΤΑ, τού ΤΕΕ και των εργοληπτικών οργανώσεων. Οι εκπρόσωποι τών ΟΤΑ και ΤΕΕ ορίζονται από τους αντίστοιχους φορείς, ενώ ο εκπρόσωπος των εργοληπτικών οργανώσεων από τις ίδιες «σε περίπτωση που υπάρχουν εργοληπτικές οργανώσεις που καλύπτουν σε ικανοποιητικό βαθμό αντιπροσωπευτικότητα τις εργοληπτικές επιχειρήσεις ενός Νομού [...] όταν πρόκειται για έργα νομαρχιακού επιπέδου...».

Έτσι, ο πολιτικός προϊστάμενος τών κατά περίπτωση υπουργείων και λοιπών αναθετουσών αρχών είναι σε θέση να διορίζει την πλειονότητα (4 στα 7) των μελών ΕΕΑ.

έργων επενδύουν, ανάμεσα σε άλλα, στη δυνατότητα που παρέχει ο νόμος αναφορικά με την εκτέλεση συμπληρωματικών εργασιών, με την πραγματοποίηση των οποίων όχι μόνο αντισταθμίζεται η αρχική έκπτωση, αλλά, επιπρόσθετα, είναι δυνατό να αναδύεται ένα αξιόλογο επιχειρηματικό κέρδος.²⁶

Σε γενικές γραμμές, το φαινόμενο της υπέρβασης των αρχικών προϋπολογισμών των δημόσιων έργων μέσω των τροποποιήσεων του αρχικού αντικειμένου των έργων και της έγκρισης συμπληρωματικών εργασιών από τα αρμόδια όργανα²⁷ αποτελούσε, κατά τη διάρκεια τουλάχιστον της τελευταίας δεκαετίας, κύρια αιτία ανατροπής και απορύθμησης του καθεστώτος ανάθεσης και παραγωγής τους από τον αρμόδιο διοικητικό μηχανισμό, με πλείστες όσες συνέπειες για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Το 1996 εκδίδεται η εγκύκλιος 8 από το ΥΠΕΧΩΔΕ, όπου γίνεται προσπάθεια βελτίωσης του κείμενου θεσμικού πλαισίου για την παραγωγή δημόσιων έργων, και ειδικότερα, των διατάξεων που αναφέρονται στον τομέα έγκρισης συμπληρωματικών εργασιών. Στην εν λόγω εγκύκλιο, η οποία, παρεμπιπτόντως, αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, δείγμα γραφής για το πώς πρέπει να ασκείται η σύγχρονη παρεμβατική διάσταση του νομοθετικού έργου, αναφέρονται, ανάμεσα σε άλλα, και τα εξής:

«Στις προγενέστερες αυτές διατάξεις των παρ. 1 και 2 του άρθρου 8 του ν. 1418/84, σε συνδυασμό με τις διατάξεις των άρθρων 43 και 44 του π.δ. 609/85, προβλέπονταν ότι αν η *αριότητα* ή η *λειτουργικότητα* του έργου επιβάλλει αύξηση στις ποσότητες των εργασιών ή εκτέλεση εργασιών που δεν προβλέπονταν στη σύμβαση, ο φορέας κατασκευής του έργου είχε το δικαίωμα να επιφέρει οποιοσδήποτε τροποποιήσεις στη μορφή του έργου, την ποιότητα, το είδος ή την ποσότητα των εργασιών, που επιβάλλονταν, για την αριότητα ή λειτουργικότητα του έργου.

26. Δίδεται [...] η εντύπωση ή πιθανολογείται ότι οι υπερβάσεις και οι πρόσθετες εργασίες γίνονται για την κάλυψη ενδεχόμενων ζημιών των αναδόχων από τις υπερβολικές εκπτώσεις κατά τη δημοπράτηση των έργων. (Από την ετήσια έκθεση του Ελεγκτικού Συνεδρίου για το έτος 1993, σ. 47). Η παραπάνω εκτίμηση επαναλαμβάνεται ως έχει στις εκθέσεις για τα έτη 1994 και 1995. Βλ. και το εδάφιο της εγκυκλίου 37/95 ΥΠΕΧΩΔΕ που παρατίθεται στη συνέχεια της εργασίας.

27. Συνήθως τα υπηρεσιακά όργανα έγκρισης συμπληρωματικών εργασιών απαρτίζονται από τα μέλη των ΕΕΑ.

Η παρεχόμενη δυνατότητα από τις διατάξεις αυτές για ευρύτατες αλλαγές στο τεχνικό και οικονομικό αντικείμενο της σύμβασης, είχε τις ακόλουθες συνέπειες:

- έγκριση μεγάλου αριθμού Συγκριτικών Πινάκων με δυσανάλογες χρονικές και οικονομικές υπερβάσεις, αλλεπάλληλες τροποποιήσεις του χρονοδιαγράμματος, κ.λπ.
- αδυναμία έγκαιρου και σωστού προγραμματισμού της έγκρισης και διάθεσης των αναγκαίων πιστώσεων, τόσο του εθνικού όσο και του προγραμματισμού του κοινοτικού πλαισίου για τη χρηματοδότηση των έργων.
- καταστρατήγηση των διατάξεων για τη διενέργεια του διαγωνισμού και της διαφάνειας που πρέπει να διέπει την ανάθεση κατασκευής των δημόσιων έργων, με αποτελέσματα το μη υγιή ανταγωνισμό αλλά και τη σταδιακή επικράτηση του φαινομένου των ασυνήθιστα χαμηλών προσφορών, με επίπτωση στην έντεχνη και ποιοτική κατασκευή των έργων καθώς και στην έγκαιρη ολοκλήρωσή τους.
- παραίτηση από την αξίωση για την παραγωγή κλήρων και αξιόπιστων τεχνικών μελετών, αφού με τη σύμβαση και τις μεταβολές της παρέχονταν στους φορείς κατασκευής η δυνατότητα να διαμορφώνουν εκ των υστέρων το, προς εκτέλεση, τεχνικό αντικείμενο, το οποίο θα έπρεπε να έχει μονοσήμαντα προκαθοριστεί.
- διαμόρφωση πραγματικών τελικών εκπτώσεων σημαντικά μικρότερων από τις προαναφερθείσες στους διαγωνισμούς, λόγω της τιμολόγησης πληθώρας νέων εργασιών και ευχέρειας έγκρισης ειδικών τιμών συμφωνίας.

Ας σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι η γενικευμένη εφαρμογή των προγενέστερων αυτών διατάξεων και μετά την προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας για τα δημόσια έργα προς τις κοινοτικές οδηγίες (π.δ. 23/93), είχε ως συνέπεια και την καταστρατήγηση των διατάξεων αυτών για τα έργα άνω των 5.000.000 ECU (άρθρο 8 του π.δ. 23/93), και με αποτέλεσμα τη δημιουργία προβλημάτων στην ομαλή χρηματοδότηση των έργων από κοινοτικούς πόρους» [έμφαση δική μου].

Όπως αποδεικνύεται από τα παραπάνω, η δυνατότητα της έγκρισης για την εκτέλεση συμπληρωματικών εργασιών αποτελούσε, τουλάχιστον μέχρι τη στιγμή της εφαρμογής της εν λόγω εγκυκλίου, τόσο αφηρητικό όσο και κομβικό σημείο ανάπτυξης και ανα-

παραγωγής –εν είδει «φαύλου κύκλου»– μιας πληθώρας αρνητικών χαρακτηριστικών που αναφέρονται στη διαδικασία ανάθεσης και παραγωγής δημόσιων έργων. Η σειρά αιτιατής διασύνδεσής τους αποτυπώνεται στο διάγραμμα I που παρατίθεται στο Παράρτημα στο τέλος της εργασίας.

Οι έννοιες της «αρτιότητας» και της «λειτουργικότητας» των δημόσιων έργων συνιστούσαν, έτσι, μέχρι την έκδοση της παραπάνω εγκυκλίου, τυπικά σημεία θεσμικής απροσδιοριστίας στη βάση των οποίων αναπτύσσονταν τα προαναφερόμενα αλληλοσυνδεόμενα φαινόμενα. Το αποτέλεσμα ήταν, εκτός των άλλων, η διαμόρφωση και αναπαραγωγή πυκνών δικτύων μεταξύ δημόσιων λειτουργιών και εργοληπτών με σκοπό την εκμετάλλευση αυτής της καθ' όλα νόμιμης δυνατότητας. Με αυτόν τον τρόπο, και σύμφωνα με τις εκθέσεις του Ελεγκτικού Συνεδρίου για τα έτη 1993, 1994 και 1995, η έγκριση συμπληρωματικών εργασιών από εξαιρετική διαδικασία μετετρέπη σε κανόνα λειτουργίας του συστήματος παραγωγής δημόσιων έργων.

Αυτή είναι μια τυπική περίπτωση διάνοιξης δρόμου προνομιακής πρόσβασης σε επιλεκτικά διανεμόμενους δημόσιους πόρους μέσω καταχρηστικής αξιοποίησης των πλέον ευέλικτων σημείων του θεσμικού πλαισίου. Εκείνων των ρυθμίσεων, δηλαδή, οι οποίες ορθώς έχουν προβλεφθεί από τον νομοθέτη με σκοπό την, παρ' όλες τις αδυναμίες των αναθετουσών αρχών και τις ατέλειες των αρχικών μελετών, τελική διάσωση του παραγόμενου έργου. Η μαζική καταφυγή σε τέτοιου είδους εξαιρετικές διαδικασίες παρέχει την απόλυτη ένδειξη εκτεταμένης ανάπτυξης δικτύων νομότυπης διαφθοράς στον συγκεκριμένο τομέα. Και επειδή ακριβώς πρόκειται για νομότυπη διαφθορά, το Ελεγκτικό Συνέδριο δε δύναται να κάνει τίποτε άλλο παρά να προβαίνει σε σχετικές κανονιστικές συστάσεις –επαναλαμβανόμενες σε ετήσια βάση– καθώς και να παραθέτει ενδεικτικά στις εκθέσεις του εκτενείς λίστες με δημοπρατημένα δημόσια έργα, οι ανάδοχοι των οποίων καταφεύγουν σε εκτέλεση συμπληρωματικών εργασιών. Επισημαίνει, με αυτόν τον τρόπο, την έκταση του φαινομένου, χωρίς, όμως, να είναι σε θέση να προσδιορίσει ποιες ακριβώς από αυτές τις περιπτώσεις αφορούν παραβάσεις των κείμενων διατάξεων και ποιες όχι.

Η διαδικασία ανάθεσης συμπληρωματικών εργασιών, σύμφωνα με το άρθρο 8, παρ. 3, π.δ. 23/93, δύναται να πάρει μορφή απευθείας ανάθεσης των εν λόγω εργασιών στον υφιστάμενο ανάδοχο του

αρχικού έργου, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις. Πιο συγκεκριμένα, στο εν λόγω άρθρο αναφέρονται τα εξής:

«Οι αναθέτουσες αρχές μπορούν να αναθέτουν συμβάσεις έργων προσφεύγοντας στη διαδικασία με διαπραγμάτευση, χωρίς να προηγηθεί δημοσίευση προκήρυξης διαγωνισμού, στις ακόλουθες περιπτώσεις: [...]

δ. Για τις συμπληρωματικές εργασίες που δεν περιλαμβάνονταν στο αρχικό ανατεθέν έργο ούτε στην πρώτη συναφθείσα σύμβαση και οι οποίες κατέστησαν αναγκαίες λόγω *απρόβλεπτων περιστάσεων* κατά την εκτέλεση του έργου, όπως αυτό περιγράφεται στην αρχική σύμβαση, υπό την προϋπόθεση ότι η ανάθεση γίνεται στον εργολήπτη που εκτελεί το αρχικό έργο: **δ1.** όταν αυτές οι εργασίες δεν μπορούν τεχνικά ή οικονομικά να διαχωρισθούν από την κύρια ανάθεση χωρίς να δημιουργήσουν *μείζονα προβλήματα* για τις αναθέτουσες αρχές. **δ2.** όταν αυτές οι εργασίες, παρότι μπορούν να διαχωρισθούν από την εκτέλεση της αρχικής σύμβασης, είναι *απόλυτα αναγκαίες* για τη βελτίωσή της. Σε καμία περίπτωση το συνολικό ποσό των ανατιθέμενων συμβάσεων συμπληρωματικών εργασιών δεν μπορεί να υπερβαίνει το 50% του ποσού της κύριας σύμβασης...» [έμφαση δική μου].

Η έννοια των «απρόβλεπτων περιστάσεων» αποτελεί τυπικό σημείο θεσμικής απροσδιοριστίας που ευθύνεται, ανάμεσα σε άλλα, για τη διευρυμένη δυνατότητα των αναθετουσών αρχών να προσφεύγουν σε απευθείας αναθέσεις δημόσιων συμβάσεων σε οικείους, κατά κανόνα, ανάδοχους σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο (Κουτούπα - Ρεγκάκου, *ό.π.*, σ. 216-219). Αναφορικά με την ύπαρξη του εν λόγω σημείου, οι εργοληπτικές οργανώσεις εξέφρασαν την παρακάτω άποψη:

«3. ...ενόψει ότι στο π.δ. 23/93 (παρ. 3, άρθρο 8) δε διευκρινίζεται η έννοια των «απρόβλεπτων περιστάσεων» και θα επικρατήσουν διάφορες ερμηνευτικές εκδοχές για το ζήτημα, νομίζουμε ότι είναι ανάγκη να ζητηθεί σχετική γνωμάτευση του ΝΣΚ [Νομικό Συμβούλιο του Κράτους]».²⁸ (Από κοινό έγγραφο τών

28. Όπως ήταν αναμενόμενο, η εν γένει στάση των εργοληπτικών οργανώσεων απέναντι στο εξεταζόμενο πρόβλημα, σε πλήρη αντίθεση με τις αλληπάλληλες διαμαρτυρίες τους για την εισαγωγή του θεσμού της αιτιολόγησης των υπερβολικά χαμηλών προσφορών, ελάχιστα απομακρύνεται από τα όρια της αδιαφορίας.

ΠΕΔΜΕΔΕ, ΠΕΔΜΗΕΔΕ, ΠΕΣΕΔΕ [αρ. πρ. 2832/1048/3036/4421, Οκτώβριος 1995] προς τον αν. ΥΠΕΧΩΔΕ).

Σε θεωρητικό επίπεδο, ο Κόρσος (1995, σ. 184) αναφέρει τα εξής σχετικά με την έννοια των απρόβλεπτων περιστάσεων/δυσχερειών:

«...η θεωρία των απρόβλεπτων δυσχερειών ευρίσκει εφαρμογή [...] όταν, μετά την κατάρτιση της συμβάσεως και κατά τον χρόνο της εκτέλεσής της, ο αντισυμβαλλόμενος ιδιώτης (ανάδοχος του έργου) συναντά απροσδοκίτως υλικές (τεχνικές) δυσκολίες, χαρακτήρος απολύτως ανωμάλου, τις οποίες δεν προέβλεψε ούτε, λογικώς όφειλε να προβλέψει κατά τη σύναψη της συμβάσεως και οι οποίες καθιστούν επαχθέστερη την εκτέλεσή της [...] Το πρόβλημα εδώ είναι τεχνικής φύσεως...» [έμφαση δική μου].

Στο παραπάνω εδάφιο γίνεται λόγος περί τεκμηριωμένης μη λογικής οφειλής του αντισυμβαλλόμενου ιδιώτη (ανάδοχου του έργου) να προβλέψει τις υλικές (τεχνικές) δυσκολίες που παρουσιάζονται κατά τη διάρκεια της εκτέλεσης του έργου ως ουσιώδους προϋπόθεσης επίκλησης του όρου «απρόβλεπτες περιστάσεις». Ο λεπτομερής καθορισμός αυτής της «λογικής οφειλής» αποτελεί αρμοδιότητα των προϊστάμενων αρχών στο πλαίσιο της θέσπισης και δημοσιοποίησης συγκεκριμένων κριτηρίων αξιολόγησης των υποβαλλόμενων μελετών.

Ανάλογο είναι και το περιεχόμενο της εγκυκλίου 43/95 ΥΠΕΧΩΔΕ:

«6. Κατ' αρχήν «ως συμπληρωματικές εργασίες» λόγω απρόβλεπτων περιστάσεων της ανωτέρω παραγράφου 3 του άρθρου 8 του π.δ. 23/1993 νοούνται αυτές που οφείλονται σε *γεγονότα ή καταστάσεις [...] που δεν κατέστη δυνατό να επισημανθούν και ενταχθούν στο τεχνικό αντικείμενο του αρχικού έργου, αν και τηρήθηκαν οι ισχύουσες διατάξεις για την εκπόνηση των μελετών και διεξαγωγή των αναγκαίων ερευνών, και καταβλήθηκε η ενδεδειγμένη επιμέλεια και προσοχή...*» [έμφαση δική μου].

Συνοπτικά μέχρι αυτό το σημείο, η απάλειψη των πρωταρχικών σημείων θεσμικής προσδιοριστίας περί «λειτουργικότητας» και «αρτιότητας» έργων, τα οποία ήταν ενεργά μέχρι την έκδοση της εγκυκλίου 8/96 ΥΠΕΧΩΔΕ, συνοδεύτηκε από την εισαγωγή της έννοιας των «απρόβλεπτων περιστάσεων», ο καθορισμός της οποίας

συνδέεται με την έννοια της «λογικής οφειλής» των μελετητών και των αναθετουσών αρχών να προβλέψουν παρόμοιες καταστάσεις και γεγονότα στο πλαίσιο της σύνταξης και αξιολόγησης των αρχικών μελετών. Ωστόσο, στην ελληνική περίπτωση, είναι ευρύτατα διαπιστωμένη η τεχνική αδυναμία των αναθετουσών αρχών να προβούν σε λεπτομερή προσδιορισμό των ειδικών παραμέτρων αξιολόγησης των μελετών, στοιχείο άλλωστε που συνηγορεί στον γενικό χαρακτηρισμό της εν λόγω διαδικασίας αξιολόγησης ως «υποκειμενικής». Η ιδιομορφία της εξεταζόμενης κατάστασης έγκειται, επιπρόσθετα, στο ότι στις περισσότερες περιπτώσεις η εκτέλεση συμπληρωματικών εργασιών είναι όντως απολύτως αναγκαία εξαιτίας της ανεπάρκειας των αρχικών μελετών των δημοπρατούμενων έργων. Ειδικότερα, σύμφωνα με την εγκύκλιο 37/95 ΥΠΕΧΩΔΕ,

«[Ο]ι σοβαρές ελλείψεις και ατέλειες των μελετών οδηγούν, όχι μόνο σε ποιοτικά υποβαθμισμένα έργα, αλλά και μέσα από τις αναγκαίες τροποποιήσεις τους, στην ανατροπή κατά την κατασκευή του συμβατικού τεχνικού και οικονομικού αντικειμένου, καθώς και των προθεσμιών του έργου, με αποτέλεσμα την αλλοίωση της ταυτότητας του έργου. Είναι επίσης κύρια αιτία εκδήλωσης αθέμιτου ανταγωνισμού κατά τη δημοπρασία, με την εμφάνιση μεγάλων εκπτώσεων, αφού υπάρχει στους μελλοντικούς ανάδοχους η βέβαιη προσδοκία αποκόμισης αφανούς κέρδους, μέσα από την τροποποίηση των δεδομένων του έργου κατά τη διάρκεια κατασκευής του» [έμφαση δική μου].

Ως εκ τούτου, το πρωτογενές σημείο θεσμικής απροσδιοριστίας το οποίο συνδέεται άμεσα με την ασάφεια του σημείου «απρόβλεπτες περιστάσεις» πρέπει να αναζητηθεί στον τομέα αξιολόγησης των μελετών. Στο άρθρο 11, Ν. 716/77 που ρυθμίζει τα της διαδικασίας ανάθεσης μελετών, αναφέρονται τα εξής:

«5 ...Κατόπιν αξιολογήσεως των υποβαλλομένων κατά τα ανωτέρω προκαταρκτικών μελετών ή εκθέσεων, η μελέτη ανατίθεται τελικώς εις τον υποβάλλοντα την αριωτέραν από τεχνικοοικονομικής απόψεως λύσιν...» [έμφαση δική μου].

Έτσι, η ιδιαίτερα ασαφής έννοια της «αριότερης από τεχνικοοικονομική άποψη λύσης» ως μοναδικό κριτήριο ανάθεσης μελετών αποτελεί το αφετηριακό σημείο ανάπτυξης ενός σχετικά πολύ-

πλοκου, όπως είδαμε, αλλά όχι αναλυτικά απροσπέλαστου μηχανισμού που καταλήγει στην τελική έγκριση συμπληρωματικών εργασιών, με αποτέλεσμα τη χρονική καθυστέρηση περάτωσης των έργων και την ανατροπή των συμβατικών προϋπολογισμών με τις γνωστές συνέπειες για την ελληνική οικονομία. Ποιος μηχανισμός διασφαλίζει ότι η θεωρούμενη ως αρτιότερη από τεχνικοοικονομική άποψη λύση του μελετητή δε συγκροτεί το πρωτογενές σημείο έγκρισης ανεπαρκών και ατελών μελετών, με απώτερο σκοπό τη, σε μετέπειτα στάδιο της διαδικασίας παραγωγής των έργων, αναγκαστική ανάδυση του ζωτικού επιπλέον επιχειρηματικού κέρδους του ανάδοχου εργολήπτη μέσω τής, υπό την επίκληση λόγων «απρόβλεπτων περιστάσεων», έγκρισης και εκτέλεσης συμπληρωματικών εργασιών; Ποιος, εντέλει, θεσμικός παράγοντας αποκλείει το ενδεχόμενο άσκησης πιέσεων εκ μέρους αυτού ακριβώς του οικονομικού παράγοντα για την αποδοτικότερη μετάφραση τού εν λόγω σημείου θεσμικής απροσδιοριστίας στο πλαίσιο εξυπηρέτησης ιδιωτικών συμφερόντων.²⁹

Πρόκειται, τελικά, για μια τυπική περίπτωση διαφθοράς; Με βάση τον ορισμό της ως «αξιοποίησης δημόσιας θέσης για την απόκτηση ιδιωτικού οφέλους», η παραπάνω περίπτωση δεν εντάσσεται υποχρεωτικά στο πλαίσιο του.³⁰ Τυχόν έγκριση ανεπαρκών και ατελών μελετών μπορεί κάλλιστα να αποδοθεί στην αδιαμφισβήτητη τεχνική και επιστημονική ανεπάρκεια της ελληνικής δημόσιας διοίκησης, και όχι στην κυριαρχία εξωθεσμικών δικτύων επί του τρόπου λειτουργίας της. Μήπως, όμως, είναι δυνατό να αντι-

29. Πρέπει να επισημανθεί ότι έχει σημειωθεί σημαντική πρόοδος για την αποδυνάμωση παρόμοιων σημείων θεσμικής απροσδιοριστίας στο θεσμικό πλαίσιο που διέπει τα της ανάθεσης συμβάσεων δημοσίων έργων που εκτελούνται σύμφωνα με το σύστημα υποβολής προσφορών «Μελέτη-Κατασκευή». Πιο συγκεκριμένα, με την εγκύκλιο 27/97 ΥΠΕΧΩΔΕ εισάγεται ο θεσμός της προμελέτης ως αναγκαίας προϋπόθεσης προσφυγής στο εν λόγω σύστημα. Με την προμελέτη γίνεται ένας βασικός καθορισμός του συμβατικού αντικειμένου των έργων και ακολουθεί η σύνταξη των τελικών υποβαλλόμενων προς αξιολόγηση μελετών. Η ύπαρξη προμελέτης καθιστά δυσχερέστερη κάθε προσπάθεια *a-posteriori* αναπροσδιορισμού του συμβατικού αντικειμένου με σκοπό την έγκριση συμπληρωματικών εργασιών.

30. Σε αυτό το σημείο, εύλογα θα μπορούσε κάποιος να αντιτείνει ότι η ίδια η έννοια της διαφθοράς ενέχει χαρακτηριστικά θεσμικής απροσδιοριστίας. Γι' αυτόν το λόγο παρατίθεται ο «κλασικός» ορισμός της ως σημείου αναφοράς της παρούσας αναλυτικής προσέγγισης, μη αποκλείοντας, ωστόσο, εναλλακτικές εννοιοποιήσεις.

στραφεί αυτό το επιχείρημα; Υποθέτοντας, δηλαδή, ότι η πάγια διοικητική ανεπάρκεια του ελληνικού δημόσιου τομέα μπορεί σε μεγάλο βαθμό να αποδοθεί στην ιδιαίτερη ισχύ των εν λόγω δικτύων στο πλαίσιο της στρατηγικής μεγιστοποίησης του βαθμού εκμετάλλευσης τού, κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών, ολοένα και περισσότερο διογκούμενου διακριτικού του κεφαλαίου.

Όπως και να έχουν τα πράγματα, στη βάση των παραπάνω σημείων θεσμικής απροσδιοριστίας *είναι δυνατό να αναπτύσσεται ένας μηχανισμός πολύμορφης εκμετάλλευσης του διακριτικού κεφαλαίου που αναφέρεται στο επιπλέον ζωτικό επιχειρηματικό κέρδος των εργοληπτών.*

Η μέχρι αυτό το σημείο διαμορφούμενη εικόνα των εν δυνάμει δικτύων στον συγκεκριμένο τομέα που εξετάζουμε γίνεται πληρέστερη με το συνυπολογισμό του δεδομένου ότι η αξιολόγηση και ανάθεση μελετών διενεργείται από επιτροπές, τα μέλη των οποίων διορίζονται σε επίπεδο πολιτικής ηγεσίας των αρμόδιων υπουργείων και λοιπών αναθετουσών αρχών. Σύμφωνα με το άρθρο 2, παρ. 1 του π.δ. 194/79,

«Η κατά τας διατάξεις του πρώτου εδαφίου της παρ. 5 του άρθρου 11 του Ν. 716/77 αξιολόγησις προς επιλογήν των γραφείων Μελετών, των οποίων θα γίνουν δεκταί οι προκαταρκτικά μελέται ή εκθέσεις, γίνεται μετά γνώμην Επιτροπής συνιστωμένης επί τούτω υπό του εργοδότη εκ τριών έως πέντε προσώπων, *καταλλήλου εμπειρίας και προσόντων*, αναλόγως προς την *σπουδαιότητα του έργου*» [έμφαση δική μου].

Σε αυτή την περίπτωση, δεν έχουμε να κάνουμε μόνο με άλλο ένα σημείο θεσμικής απροσδιοριστίας, αλλά και με μια θεσμική ανεπάρκεια στη βάση της οποίας είναι δυνατό να αρθρώνεται ο ιδιωτικός χώρος οικονομικών συμφερόντων με πολιτικούς φορείς. Τα κριτήρια συγκρότησης των Επιτροπών Αξιολόγησης Μελετών από τους πολιτικούς προϊστάμενους είναι ασαφή: πρόσωπα «καταλλήλου εμπειρίας και προσόντων, αναλόγως προς τη σπουδαιότητα του έργου» δύναται να είναι πολλά, σε ευθεία αναλογία με την περιστή απροσδιοριστία αυτών των χαρακτηριστικών. Η δε διαδικασία στελέχωσής τους είναι ανύπαρκτη. Τόσο για τις εν λόγω επιτροπές όσο και για τις ΕΕΑ,³¹ είναι απορίας άξιο για ποιους

31. Ευκαιρίας δοθείσης, μια από τις πρακτικές συνεπαγωγές της προτεινόμε-

ακριβώς λόγους δεν υιοθετείται ένα περισσότερο αδιάβλητο σύστημα ανάδειξης μελών μέσω, για παράδειγμα, μιας δημόσιας κλήρωσης ανάμεσα σε κατηγορίες υπαλλήλων τα ονόματα των οποίων εμπεριέχονται σε ειδικές καταστάσεις ανάλογα με το χαρακτήρα του δημοπρατούμενου έργου.³² Η ανάδειξη ανάδοχου μελετητή και εργολήπτη δεν μπορεί να αποτελεί –διά της τεθλασμένης– ζήτημα πολιτικής απόφασης, παρά, ξεκάθαρα, ένα τυπικό θέμα τεχνικής αξιολόγησης.³³

Τέλος, σε περίπτωση που κάποιος υποψήφιος ανάδοχος, η προσφορά του οποίου απορρίφθηκε κατά τη διαδικασία αξιολόγησης, αποφασίσει να καταφύγει στις αρμόδιες εθνικές αρχές (Συμβούλιο της Επικρατείας – Επιτροπές Αναστολών) με σκοπό τη χορήγηση προσωρινών μέτρων προστασίας και επίτευξης αναβολής της διαδικασίας ανάθεσης του έργου μέχρι την εκδίκαση της προσφυγής του, οι πιθανότητες ευδοκίμησης της αίτησής του δεν ήταν, μέχρι τουλάχιστον τα τελευταία χρόνια, πολλές. Σύμφωνα με την οδηγία 89/665 ΕΟΚ (άρθρο 2, παρ. 4) η οποία καθορίζει τα κριτήρια εξέτασης παρόμοιων αιτήσεων,

η προσέγγιση αφορά την εφαρμογή μέτρων τύπου «πόθεν έσχες» στα μέλη των εν λόγω επιτροπών, καθώς και στους πολιτικούς προϊσταμένους τους. Εκτενέστερη αναφορά σε αυτό το θέμα θα γίνει σε επόμενη εργασία.

32. Η εν λόγω διαδικασία ακολουθείται, για παράδειγμα, στο πλαίσιο της συγκρότησης πρωτοβάθμιων και δευτεροβάθμιων επιτροπών παραλαβής υλικών του Υπουργείου Εμπορίου. Η υιοθέτηση του κληρωτού συστήματος ανάδειξης μελών των εν λόγω επιτροπών έγινε με το άρθρο 5 της υπουργικής απόφασης αρ. Π1/2489 (ΦΕΚ 764 Β'6.9.1995).

33. Η ενίσχυση του πολιτικού έναντι του διοικητικού σκέλους της ελληνικής δημόσιας διοίκησης έλαβε χώρα κυρίως με το άρθρο 2, παρ. 4, Ν. 1232/82, βάσει του οποίου σημαντικές αρμοδιότητες της ανώτερης διοικητικής ιεραρχίας μεταφέρθηκαν σε επίπεδο πολιτικών προϊσταμένων υπουργείων. Απόρροια αυτής της εξέλιξης ήταν, ανάμεσα σε άλλα, η συγκρότηση ανάλογων επιτροπών σε πολιτικό επίπεδο και η ουσιαστική παράκαμψη του σχετικού διοικητικού αποφασιστικού στοιχείου. Ασφαλώς, λαμβάνοντας υπόψη την πολιτική συγκυρία των αρχών της δεκαετίας 1980, μια τέτοια νομοθετική παρέμβαση έμοιαζε αυτονόητη και επιβεβλημένη από την πλευρά του κυβερνώντος κόμματος. Αυτό το δεδομένο, όμως, δε νομιμοποιεί την ύπαρξη δυνατότητας διάνοιξης πολιτικών διόδων πρόσβασης ιδιωτικών συμφερόντων στους επιλεκτικά διανεμόμενους δημόσιους πόρους, έτσι όπως καταγράφεται στην παρούσα εργασία. Για τα γενικότερα οργανωτικά προβλήματα και τις ενδοδιοικητικές διαμάχες που προέκυψαν λόγω της πολιτικοποίησης και κομματικοποίησης της διοικητικής δομής στην ελληνική περίπτωση, βλ. Μακρυδημήτρης (1991, σ. 185-193), ενώ για μια διεξοδικότερη θεωρητική και ερευνητική ενασχόληση με το θέμα, βλ. Σωτηρόπουλος, 1996.

«[Τ]α κράτη μέλη μπορούν να προβλέπουν ότι οι υπεύθυνες αρχές, εξετάζοντας αν πρέπει να λάβουν προσωρινά μέτρα, μπορούν να λαμβάνουν υπόψη τους τις πιθανές συνέπειες αυτών των μέτρων για όλα τα συμφέροντα που ενδέχεται να ζημιωθούν, καθώς και το δημόσιο συμφέρον, και να αποφασίζουν να μην τα χορηγήσουν εάν οι αρνητικές συνέπειες μπορεί να είναι σοβαρότερες από την ωφέλειά τους. Η απόφαση να μην χορηγηθούν προσωρινά μέτρα δεν θίγει τα άλλα δικαιώματα που διεκδικεί ο αιτών τα μέτρα αυτά» [έμφαση δική μου].

Όπως επισημαίνει η Ε. Κουτούπα-Ρεγκάκου (ό.π., σ. 274),

«...το συμφέρον του κράτους να συνεχισθεί η διαδικασία ανάθεσης έχει ισχυρές παραμέτρους, όπως το συμφέρον της εύρυθμης λειτουργίας της οικείας υπηρεσίας για την οποία εκτελείται το έργο ή η προμήθεια, καθώς και το γενικότερο δημόσιο συμφέρον ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας, όταν πρόκειται για μεγάλα δημόσια έργα. Από την άποψη αυτή, η αίτηση προσωρινής προστασίας στο πλαίσιο της διαδικασίας ανάθεσης δεν έχει πολλές πιθανότητες να ευδοκιμήσει, εφόσον δίδεται στο δικαστήριο η διακριτική ευχέρεια να προτιμήσει τελικά, μέσω της στάθμισης, το δημόσιο συμφέρον...»

Έτσι, η έννοια του «δημόσιου συμφέροντος», το οποίο διακυβεύεται εξαιτίας ενδεχομένης απόφασης χορήγησης μέτρων προστασίας, αποβαίνει ισχυρότερη σε σχέση με αντίστοιχα ιδιωτικά διακυβευόμενα συμφέροντα λόγω της ολοκλήρωσης της διαδικασίας ανάθεσης. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια σημειώνεται μια μετατόπιση του ειδικού βάρους της έννοιας του δημόσιου συμφέροντος από την πλευρά της διοίκησης σε αυτή των πολιτών:

«[Τ]ο Συμβούλιο της Επικρατείας προσμετρούσε για μεγάλο χρονικό διάστημα το δημόσιο συμφέρον αποκλειστικά στην πλευρά της διοίκησης, με αποτέλεσμα να μην χορηγεί προσωρινή προστασία, όταν αυτό επιβάλλουν λόγοι δημοσίου συμφέροντος και γενικότερα η εύρυθμη λειτουργία της διοίκησης. Με τον τρόπο αυτό, η ύπαρξη λόγων δημοσίου συμφέροντος λειτουργούσε ως τρίτη, αρνητική όμως, ουσιαστική προϋπόθεση της χορήγησης προσωρινής προστασίας. Όπως, ωστόσο παρατηρείται τελευταία, οι Επιτροπές Αναστολών θεωρούν ότι το δημόσιο συμφέρον μπορεί να λειτουργήσει και προς την αντίθε-

τη κατεύθυνση, μπορεί δηλαδή να αποβεί λόγος χορήγησης προσωρινής προστασίας, άρα θετική ουσιαστική προϋπόθεσή της. (στο ίδιο, σ. 273)

Από τα παραπάνω καταδεικνύεται η θεσμική απροσδιοριστία του όρου «δημόσιο συμφέρον», στη βάση της οποίας είναι δυνατό να αποδυναμώνεται η ύστατη διαδικασία ελέγχου της διοικητικής ευχέρειας στο πλαίσιο της σύναψης δημόσιων συμβάσεων ανάθεσης έργων. Με άλλα λόγια, πέραν όλων των προαναφερόμενων σημείων θεσμικής απροσδιοριστίας, προστίθεται ένα παραπάνω το οποίο λειτουργεί ως επιπρόσθετο εμπόδιο ακύρωσης διοικητικών πράξεων ανάθεσης έργων εκ μέρους δικαστηριακών αρχών. Μη δυνάμενος να εξασφαλίσει χορήγηση μέτρων προσωρινής προστασίας εξαιτίας της αμφισημίας της έννοιας «δημόσιο συμφέρον», κάθε απορριφθείς υποψήφιος ανάδοχος αποθαρρύνεται στην πράξη από το να προβεί επίσημα σε δικαιολογημένες ενστάσεις και να προσβάλλει εκτελεστές διοικητικές πράξεις.³⁴ Αντίστροφα δε, και αυτό είναι περισσότερο ανησυχητικό, η εν λόγω αμφισημία μπορεί να λειτουργήσει ως παράγοντας άσκησης πίεσεων επί των δικαστηριακών αρχών εκ μέρους ιδιωτικών συμφερόντων με τελικό σκοπό την ακύρωση απολύτως ορθών διοικητικών αποφάσεων.

Συνοψίζοντας: Με την εισαγωγή του θεσμού της αιτιολόγησης των υπερβολικά χαμηλών προσφορών, το πεδίο υποκειμενικότητας των ΕΕΑ διευρύνθηκε, με αποτέλεσμα την εντονότερη ανάπτυξη φαινομένων διακριτικής μεταχείρισης εργοληπτών στο πλαίσιο ανάθεσης δημόσιων έργων μέσω των ανοικτών διαγωνισμών. Ωστόσο, με δεδομένο ότι οι τελικά αποδεχόμενες προσφορές των ανάδοχων αποτελούσαν ένα αρχικό μόνο στάδιο στη διαδικασία άντλησης επιπλέον επιχειρηματικού κέρδους για τις εργοληπτικές επιχειρήσεις, ο τομέας έγκρισης συμπληρωματικών εργασιών κατέστη το σημαντικότερο θεσμικό πεδίο ανάπτυξης της σχετικής δυνατότητας. Στον εν λόγω τομέα, παρουσιάζεται η εξής κατάσταση: εξαιτίας της σύνταξης ατελών και προβληματικών αρχικών μελε-

34. Αυτό συμβαίνει με την εξαίρεση της χορήγησης μέτρων προστασίας για περιβαλλοντικούς λόγους, όπου οι έχοντες έννομο συμφέρον προσβολής της διαδικασίας σύναψης σύμβασης αποτελούν συνήθως πολυπληθείς ομάδες πολιτών, με αποτέλεσμα το έννομο συμφέρον να πολλαπλασιάζεται ανάλογα.

τών και της έγκρισής τους από μέλη επιτροπών τα οποία διορίζονται σε πολιτικό επίπεδο, αναδύεται η αναγκαιότητα εκτέλεσης συμπληρωματικών εργασιών στη βάση των οποίων αναπτύσσεται το ζωτικό επιπλέον επιχειρηματικό κέρδος των ανάδοχων εργοληπτών. Συνδυάζοντας τα πρωτογενή και δευτερογενή σημεία θεσμικής απροσδιοριστίας που είναι υπεύθυνα για τη διαμόρφωση αυτής της κατάστασης, και προσθέτοντας τα σημεία θεσμικής ανεπάρκειας αναφορικά με την ανυπαρξία διαφανούς διαδικασίας συγκρότησης των Επιτροπών Αξιολόγησης Μελετών και Εισήγησης για Ανάθεση, είμαστε σε θέση να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι το επιπλέον επιχειρηματικό κέρδος των ανάδοχων εργοληπτών είναι δυνατό να αποτελεί το δημόσιο διακριτικό κεφάλαιο, στη βάση του οποίου να αναπτύσσονται σε πολιτικό και διοικητικό επίπεδο συγκεκριμένα δίκτυα νομότυπης διαφθοράς. Τα εξεταζόμενα δίκτυα παρουσιάζονται σε μεγάλο βαθμό απρόσβλητα από τις δικαστηριακές αρχές, οι οποίες, δίνοντας, μέχρι τουλάχιστον τα τελευταία χρόνια, ιδιαίτερο βάρος στο διακυβευόμενο δημόσιο συμφέρον εξαιτίας ενδεχόμενης αναστολής της διαδικασίας ανάθεσης λόγω χορήγησης μέτρων προσωρινής προστασίας σε ανταγωνιστικά προς αυτά ιδιωτικά συμφέροντα, σπανίως κάνουν δεκτές σχετικές αιτήσεις.

Στο πλαίσιο αυτής της εποπτικής παράστασης (βλ. διάγραμμα II στο Παράρτημα) δεν προδικάζεται τίποτα, δεν «φωτογραφίζεται» κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο, παρά μόνο το εν δυνάμει δίκτυο.³⁵ Τα πρόσωπα –όπως και οι κυβερνητικοί σχηματισμοί– αλλάζουν, ο μηχανισμός, όμως, ανάπτυξης δικτύων νομότυπης διαφθοράς θα παραμένει άθικτος για όσο χρονικό διάστημα δε λάβουν χώρα συστηματικότερες και περισσότερο ολοκληρωμένες θεσμικές και οργανωτικές παρεμβάσεις. Παρεμβάσεις που δε θα βρίσκουν αποκλειστικά αφηρητικό σημείο σύνταξής τους τα αρμόδια κοινοτικά όργανα, αλλά που θα αποτελούν, επιπρόσθετα, προϊόν δημιουργικών πρωτοβουλιών εκ μέρους των εθνικών αρχών.

Στο συγκεκριμένο αποσπασματικό παράδειγμα, η περιορισμένη ρυθμιστική ισχύς των εμφανικά τονιζόμενων και διασυνδεδεμένων εννοιών και χαρακτηρισμών παρέχει μια απτή ένδειξη των ορίων της αποτελεσματικότητας του θεσμικού λόγου αλλά και, ταυτό-

35. Στο διάγραμμα II δε συμπεριλαμβάνεται, για καθαρά τεχνικούς λόγους, το σημείο θεσμικής απροσδιοριστίας «δημόσιο συμφέρον», η ερμηνεία του οποίου λαμβάνει χώρα σε δικαστηριακό επίπεδο.

χρονα, συγκεκριμένη αποτύπωση της δυνατότητας συστηματικής και νομότυπης διαφθοράς των δημόσιων λειτουργιών. Το ιστορικό, ωστόσο, της διαδικασίας διαμόρφωσης αυτών των σημείων μέσω της αντικατάστασης παλαιότερων αποδεικνύει ότι, σε πείσμα κάποιων ευρύτατα διαδεδομένων –ακόμα και σε επίπεδο πολιτικών παραγόντων– λαϊκίστικων και ισοπεδωτικών αντιλήψεων περί νομοθετικής και ρυθμιστικής «ανικανότητας» της ελληνικής δημόσιας διοίκησης, το πρόβλημα δεν είναι τόσο απλό.

Δεν πρόκειται για μια συνωμοτικού χαρακτήρα σύμπραξη ανάμεσα στο πολιτικό επίπεδο και το πεδίο ισχυρών ιδιωτικών οικονομικών συμφερόντων, τεκμήρια της οποίας ευρίσκονται κατατεθειμένα στο «πρόσωπο» του νόμου. Αντίθετα, στην ελληνική περίπτωση, κατά τη διάρκεια τουλάχιστον της τελευταίας δεκαετίας, βιώνουμε μια ιδιαίτερη ιστορική περίοδο όπου το ευμέγεθες διακριτικό κεφάλαιο των κονδυλίων που διατίθενται για την παραγωγή δημόσιων έργων έχει καταστεί αν όχι ο βασικός, πάντως ένας σημαντικότερος υλικός άξονας διαμόρφωσης και διαπλοκής των κυρίαρχων εξωθεσμικών δικτύων μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου. Ως τέτοιο, αποτελεί μια κατεξοχήν ισχυρή δύναμη ανίχνευσης και κατάλληλης, κατά περίπτωση, μετάφρασης των κείμενων σημείων θεσμικής απροσδιοριστίας. Κοντολογίς, έχει μετατραπεί σε έναν ιδιαίτερο υλικό παράγοντα διαρκούς, συστηματικής και συντονισμένης εκ των έδρων αποδυνάμωσης της ρυθμιστικής ισχύος του ελληνικού πλαισίου εξορθολογισμού του καθεστώτος ανάθεσης και παραγωγής δημόσιων έργων. Ορισμένα από τα εξεταζόμενα σημεία θεσμικής απροσδιοριστίας ενυπάρχουν και στα νομοθετικά πλαίσια των κρατών μελών της Ε.Ε. (π.χ. τα σημεία περί «υπερβολικά χαμηλών προσφορών» και «δημόσιου συμφέροντος»). Ενεργοποιούνται, όμως, ως παράγοντες διακριτικής μεταχείρισης υποψήφιων αναδόχων μόνο κάτω από συνθήκες επικυριαρχίας του δημόσιου διακριτικού έναντι του κλασικού επιχειρηματικού κεφαλαίου ως βασικού υλικού άξονα και τελικού σημείου αναφοράς των εξωθεσμικών σχηματισμών μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, όπως ακριβώς συμβαίνει σε μεγάλο βαθμό στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια.

Πολύ περισσότερο, σε τομείς εντασσόμενους στην επικράτεια της λογικής εκμετάλλευσης του διακριτικού κεφαλαίου, όπως ο εξεταζόμενος, κάθε «εισαγόμενο» στη χώρα μας θεσμικό πλαίσιο, το οποίο αναπτύχθηκε στη βάση της ισχυρής νομοθετικής τεχνο-

γνωσίας των δυτικών πολιτικών συστημάτων, είναι αναμενόμενο να βρίσκεται αντιμέτωπο με μια επίσης ισχυρή εφαρμοστική του θεσμικού λόγου τεχνογνωσία, κατάλληλα προετοιμασμένη να το υποδεχθεί αποδομητικά για να το ενσωματώσει στο δημόσιο βίο ως άλλο ένα πλαίσιο παθητικής νομιμοποίησης των πρακτικών νομότυπης διαφθοράς.

Απέναντι σε αυτή την κατάσταση, οι κοινωνικές προεκτάσεις της οποίας τροφοδοτούν, ανάμεσα σε άλλα, τη δεδομένη κρίση αξιοπιστίας του πολιτικού μας συστήματος, ευελπιστώ ότι παρόμοιες αναλυτικές προσεγγίσεις δύνανται να κάνουν δυσκολότερο το «έργο» των εποπτευόμενων δικτύων. Όχι, πλέον, μέσω της ανέξοδης και ατελέσφορης «αφύπνισης» της ηθικής συνείδησης των μελών τους, αλλά διά της όσο το δυνατό λεπτομερέστερης απεικόνισης της ιδιαίτερης κατά περίπτωση θεσμικής, υλικής και οργανωτικής τους υπόστασης.

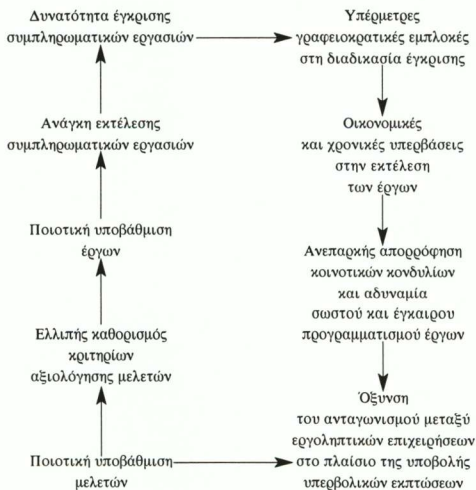
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ θερμά τους κκ. Πέτρο Πιζάνια, Κώστα Π. Βαφιόπουλο, Αλέξανδρο Παναγιώτου και Λεωνίδα Λουλούδη για την πολύπλευρη βοήθεια που μου παρείχαν καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας (Οκτώβριος 1997 - Μάρτιος 1998), η οποία έλαβε χώρα υπό την αιγίδα και την οικονομική υποστήριξη του Ινστιτούτου Στρατηγικών και Αναπτυξιακών Μελετών (Ι.Στ.Α.Με) - Α. Παπανδρέου. Το θέμα της έρευνας, μέρος των πορισμάτων της οποίας παρατίθεται στην παρούσα εργασία, είναι: «Μια μελέτη για την αποικιοποίηση του δημόσιου τομέα από τα ιδιωτικά συμφέροντα. Δημόσια έργα - Προμήθειες» (επιστημονικός υπεύθυνος: Πέτρος Πιζάνιας). Επίσης, εκφράζω τις ιδιαίτερες ευχαριστίες μου προς τους τρεις ανώνυμους κριτές που εξέτασαν και σχολίασαν προηγούμενη εκδοχή της εργασίας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Ι

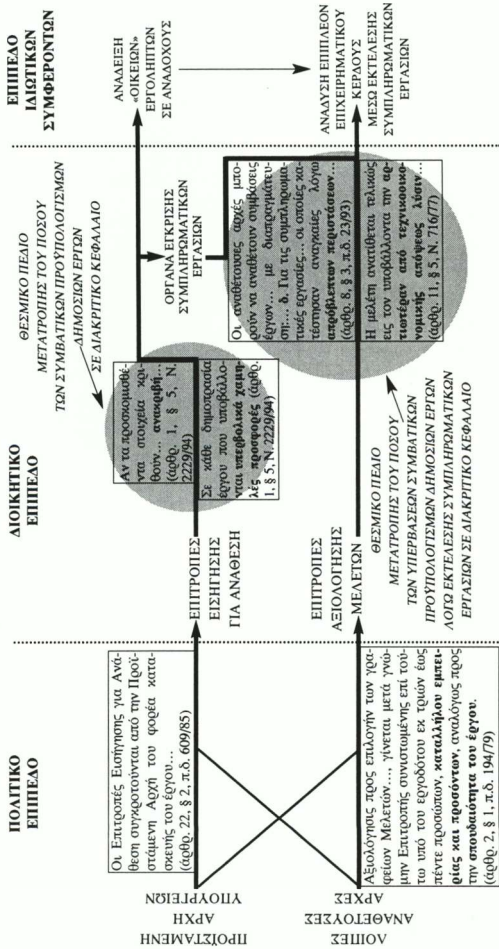
*Μια εκδοχή του «φαύλου κύκλου»
του ελληνικού συστήματος ανάθεσης και παραγωγής δημόσιων έργων
(εγκύκλιος 8/96 ΥΠΕΧΩΔΕ)*

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ II

Θεσμική, υλική και οργανωτική υπόσταση δικτύων νομιότητας διαφόρων στον τομέα ανάθεσης και παραγωγής δημόσιων έργων
(Αυτιολόγηση προσφορών - έγκριση συμπληρωματικών εργασιών)

Εποπτική παράσταση Φεβρουαρίου 1998

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ALAM, M.S., «Some economic costs of corruption in LCDs», *The Journal of Development Studies*, τόμ. 27, τχ. 1, 1990, σ. 89-97.
- BARNES, B., «On authority and its relationship to power», στο J. Law (επιμ.), *Power, Action and Belief: a new sociology of knowledge?*, Routledge and Keagan Paul, Λονδίνο 1986.
- BOURDIEU, P., *Νόστιμον Ημάρ*, (επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος), Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999.
- BUCHANON, J. - TOLLISON, R. - TULLOCK, G. (επιμ.), *Toward a Theory of Rent Seeking Society*, Texas A & M Press, College Station 1980.
- CLOGG, R., *A Concise History of Greece*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- DELLA PORTA, D. - MENY, Y. (επιμ.), *Democracy and Corruption in Europe*, Pinter, Λονδίνο 1997.
- ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, Ν., «Ουσιώδης αμφισβητισμότητα και θεωρίες περί της εξουσίας», *Θεωρία και κοινωνία*, τχ. 3, 1990, σ. 23-46.
- ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, Ν. - ΚΑΦΕΤΖΗΣ, Π., «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ: Η περίπτωση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας» στο Χρ. Λυριντζής - Ηλ. Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 174-218.
- ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, Δ., «Η δημοκρατία και η ανοιχτή κοινωνία στην Ελλάδα», στο Χρ. Λυριντζής - Ηλ. Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 312-337.
- ΔΟΞΙΑΔΗΣ, Κ., «Ιδεολογία στην μεταπολεμική Ελλάδα», *Λεβιάθαν*, τχ. 13, 1993, σ. 123-148.
- DREW, E., *Politics and Money: the new road to corruption*, Mcmillan, Νέα Υόρκη 1983.
- E21, *Κράτος και Διαφθορά στη Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία*, Πρακτικά 2ου Συνεδρίου του περιοδικού E21, Αθήνα, 9 Ιουνίου 1997.
- ETZIONI, A., *Capital Corruption. The new attack on american democracy*, Harcourt Brace Jovanovitch, San Diego 1983.
- GIFFORD, D.L., «Decisions, decisional referents and administrative justice», *Law and Contemporary Problems*, τχ. 37, 1972, σ. 3-48.
- GOULD, D.J., *Bureaucratic Corruption and Underdevelopment in the Third World. The case of Zair*, Pergamon Press, Σίδνεϋ 1980.
- HART, H.L.A., *The Concept of Law*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1961.
- HEIDENHEIMER, A.J. - JOHNSTON, M. - LEVINE, V.T. (επιμ.), *Political Corruption: a handbook*, New Brunswick, New Jersey 1989.
- ΚΑΦΕΤΖΗΣ, Π., «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα. Πολιτική αποξένωση και ανάμειξη στην πολιτική: Μια ασύμβατη σχέση;», στο Ν.

- Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994, σ. 217-251.
- KINTH, B., *Kuhh και Wittgenstein. Φιλοσοφική έρευνα της δομής των φιλοσοφικών επαναστάσεων*, Σμίλη, Αθήνα 1995.
- ΚΟΜΗΝΗΟΥ, Μ., «Ο ρόλος των ΜΜΕ στη Γ' Δημοκρατία: 1974-1994», στο Χρ. Λυριντζής - Ηλ. Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 217-246.
- ΚΟΝΔΥΛΗΣ, Π., *Η Παρακμή του αστικού πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή κι από τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991α.
- ΚΟΝΔΥΛΗΣ, Π., *Ισχύς και απόφαση. Η διαμόρφωση των κοσμοεικόνων και το πρόβλημα των αξιών*, Στιγμή, Αθήνα 1991β.
- ΚΟΡΣΟΣ, Δ., *Η Σύμβαση του διοικητικού δικαίου*, 2η έκδοση, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Κομοτηνή 1995.
- ΚΟΥΤΟΥΠΑ - ΡΕΓΚΑΚΟΥ, Ε., *Δημόσιες συμβάσεις και κοινοτικό δίκαιο. Διαδικασίες ανάθεσης και έννομη προστασία*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1995.
- LANGROD, G., *Έκθεσις αφορώσα την αναδιοργάνωσιν των δημοσίων υπηρεσιών εν Ελλάδι*, ΟΟΣΑ, Αθήνα 1964.
- ΛΙΠΟΒΑΤΣ, Θ., «Ο λαϊκισμός. Μια ανάλυση από τη σκοπιά της πολιτικής ψυχολογίας», στο Ν. Μουζέλης - Θ. Λίποβατς - Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *Λαϊκισμός και πολιτική*, Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 47-61.
- LYOTARD, J.F., *The Postmodern Condition: a report on knowledge*, Manchester University Press, Manchester 1984.
- LYRINTZIS, CH., «PASOK in power: From "Change" to Disenchantment», στο R. Clogg (επιμ.), *Greece 1981-1989. The populist decade*, Macmillan, Λονδίνο 1993, σ. 26-46.
- ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ, Χ. - ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ, Μ., «Περί λαϊκισμού: Μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1993, σ. 133-162.
- ΜΑΚΡΙΔΙΜΙΤΡΙΣ, Α., «Reasoning and legality in administration», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University College, Λονδίνο 1984.
- ΜΑΚΡΥΔΗΜΗΤΡΗΣ, Α., *Διοικητικές μελέτες*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα 1991.
- ΜΑΚΡΥΔΗΜΗΤΡΗΣ, Α., «Κυβέρνηση και διοίκηση: Ο διοικητικός μηχανισμός του κράτους κατά την περίοδο της "ανασυγκρότησης"», *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967). Πρακτικά 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994, σ. 471-479.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, Γ., *Μεταξύ Πιτυοκάμπτη και Προκρούστη*, Οδυσσέας, Αθήνα 1988.
- ΜΕΥΝΑΥΔ, J. - ΜΕΡΛΟΠΟΥΛΟΣ, Π. - ΝΟΤΑΡΑΣ, Γ., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1966.

- ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν., *Νεο-ελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978.
- ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
- ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν. - ΛΙΠΟΒΑΤΣ, Θ. - ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ, Μ. (επιμ.), *Λαϊκισμός και πολιτική*, Γνώση, Αθήνα 1989.
- MYRDAL, G., *Asian Drama: an enquiry into the poverty of the nations*, Penguin, Harmondsworth 1968.
- ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. Α., *Γραφειοκρατία και πολιτική εξουσία*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1996.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, γ' έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ., «"Τζαμπατζήδες" στη χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1993, σ. 9-52.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ, Δ., *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα 1989.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ, Δ., «Ανορθολογικά περιεχόμενα ενός τυπικά ορθολογικού συστήματος», στο Χρ. Λυριντζής - Ηλ. Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 290-311.
- ΧΙΩΛΟΣ, Κ. Β., «Η κατάχρηση εξουσίας ως λόγος ακυρώσεως των εκτελεστών διοικητικών πράξεων στο Συμβούλιο της Επικρατείας», διδακτορική διατριβή, Αφοί Π. Σάκκουλα, Αθήνα 1985.
- WITTGENSEIN, L., *Φιλοσοφικές έρευνες*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997.
- WOODALL, B., *Japan Under Construction: corruption, politics and public works*, University of California Press, Berkeley 1996.

INNOCENT GENTILLET: ΕΝΑΣ ΠΡΩΙΜΟΣ
«ΕΘΝΙΚΙΣΤΗΣ» ΣΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ

Το άρθρο επιχειρεί να ερμηνεύσει την πραγματεία του Innocent Gentillet, *Discours contre Machiavel* (1576) όχι ως προϊόν της ηθικής εξέγερσης ενός ευσεβούς χριστιανού, αλλά ως ένα κείμενο πολιτικής προπαγάνδας που πρέπει να τοποθετηθεί στο πλαίσιο των γαλλικών θρησκευτικών πολέμων. Η πραγματεία έχει έντονες εθνικιστικές αποχρώσεις. Ο εθνικισμός –η ιδέα, όπως λέει ο Gentillet, ότι οι υπήκοοι του βασιλιά ήταν ενωμένοι από την κοινή γλώσσα και τα κοινά ήθη– ήταν, το 1576, μια πολιτική πλατφόρμα που προήγαγαν οι προτεστάντες προκειμένου να επιτύχουν το νομικό καθεστώς μιας αυτόνομης, μειοψηφούσας θρησκευτικής ομάδας εντός του βασιλείου. Ο προτεσταντικός εθνικισμός, επιθετικός εναντίον των «ξένων» συμβούλων της Αικατερίνης των Μεδίκων, εισήγαγε έτσι την ιδέα της ανεξίτηθης οικείας. Η πλατφόρμα αυτή έγινε αντικείμενο επιθέσεων από τους ακραίους καθολικούς τη δεκαετία του 1580 και στις αρχές εκείνης του 1590, αλλά τελικά επικράτησε με την ανάρρηση του Ερρίκου του 4ου στον γαλλικό θρόνο και χρησίμευσε ως ιδεολογική βάση για το Διάταγμα της Νάντης (1598).

Ο Γάλλος προτεστάντης Innocent Gentillet είναι κυρίως γνωστός για το λίβελο κατά του Μακιαβέλλι που δημοσίευσε το 1576.¹ Το κείμενό του εντάσσεται στη διαμάχη ιδεών της εποχής των θρησκευτικών πολέμων και, συνήθως, μελετάται μαζί με εκείνα των, ομοεθνών και ομοδόξων του, «μοναρχομάχων» θεωρητικών, δηλαδή του François Hotman, του Théodore de Bèze και του Stephanus Junius Brutus, οι οποίοι θεμελίωσαν το δικαίωμα της αντίστασης

* Ο Θεοδόσης Νικολαΐδης διδάσκει νεώτερη ευρωπαϊκή ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

1. Innocent Gentillet, *Discours sur les moyens pour bien gouverner et tenir en bonne paix un royaume ou autre principauté contre N. Machiavel florentin*, 1η έκδοση, Γενεύη 1576. Παράπλεμπω στην έκδοση του εκδοτικού οίκου Droz, Γενεύη 1976.

στην πολιτική εξουσία όταν αυτή ασκείται με τυραννικό τρόπο.²

Η συνεξέταση αυτή αδικεί, κατά κάποιον τρόπο, τον I. Gentillet. Η συμβολή του στη θεωρητική θεμελίωση του δικαιώματος της αντίστασης είναι, πράγματι, μηδαμινή σε σύγκριση με εκείνη των συγγραφέων που προαναφέραμε, και με αυτό το κριτήριο, επομένως, φαίνεται διανοητής ήσσονος σημασίας. Εν τούτοις, μια προσεκτική ανάγνωση του βιβλίου δείχνει ότι ο I. Gentillet διάλεξε να προσεγγίσει το μείζον πολιτικό πρόβλημα της εποχής του –που ήταν η διασφάλιση της ύπαρξης και των δικαιωμάτων της μικρής αλλά όχι αμελητέας ομάδας των προτεσταντών της Γαλλίας εν μέσω μιας πλειοψηφίας καθολικών– υπό ένα πρίσμα διαφορετικό από εκείνο των «μοναρχομάχων». Ενώ οι τελευταίοι, υιοθετώντας τη στάση των εξεγερθέντων ευγενών, ενσωμάτωσαν τα αιτήματα των προτεσταντών σε μια ευρύτερη πολιτική αντίληψη για την τυραννία, ο I. Gentillet, προκειμένου να νομιμοποιήσει την ύπαρξη μιας θρησκευτικής μειοψηφίας, εξέτασε το πρόβλημα της ίδιας της φύσης του βασιλείου: αν το βασίλειο συνέχιζε να προσδιορίζεται ως καθολικό, η ύπαρξη, εντός αυτού, μιας ετερόδοξης ομάδας θα ήταν αδιανόητη· αν, αντίθετα, το βασίλειο της Γαλλίας προσδιοριζόταν ως κατεξοχήν εθνικό, θα μπορούσε να στεγάσει δυο διαφορετικές χριστιανικές ομάδες, των οποίων πρωτεύον, τώρα, κοινό χαρακτηριστικό θα ήταν η εθνικότητα. Σε αυτήν τη μετατόπιση της έμφασης από τον θρησκευτικό στον εθνικό χαρακτήρα του βασιλείου έγκειται, νομίζω, η πρωτότυπη συμβολή του, και, από αυτήν την άποψη, ο I. Gentillet βρίσκεται, θα έλεγα, εγγύτερα στις απόψεις του Jean Bodin και των μετροπαθών *politiques* του καιρού

2. François Hotman, *Franco-Gallia*, 1573· Théodore de Bèze, *Du droit des magistrats*, 1574, νέα έκδοση Droz, Γενεύη 1971· Stephanus Junius Brutus [υπό το ουμανιστικό αυτό ψευδώνυμο κρύβεται ένας άγνωστος, ακόμη, συγγραφέας], *Vindiciae contra Tyrannos*, 1577, γαλλική μετάφραση 1581 και μηχανική αναπαραγωγή της, Droz, Γενεύη 1979. Από την εκτεταμένη βιβλιογραφία αναφέρω την κλασική μελέτη του Pierre Mesnard, *L'essor de la philosophie politique au XVIIe siècle*, 3η έκδοση, Vrin, Παρίσι 1977. Κλασικό πλέον είναι και το βιβλίο του Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*, 2 τόμοι, Cambridge 1978, ιδίως το κεφάλαιο οκτώ του δεύτερου τόμου. Τέλος, εξαιρετικά χρήσιμα είναι τα δύο πρώτα κεφάλαια της Nanerl O. Keohane, *Philosophy and the State in France. The Renaissance to the Enlightenment*, Princeton 1980. Στην ελληνική βιβλιογραφία η μελέτη του Πασχάλη Κιτρομηλίδη, *Πολιτικοί στοχαστές των Νεωτέρων Χρόνων*, εκδόσεις Γνώση (1η έκδοση 1989), καλύπτει εν μέρει την περίοδο αυτή της ιστορίας της πολιτικής σκέψης.

του, που, ενώ τάχθηκαν υπέρ της ειρήνης στήριξαν την απολυταρχία, παρά σε εκείνες των ομοδόξων του «μοναρχομάχων». Οπωσδήποτε οι τελευταίοι κατέχουν στην ιστορία της πολιτικής σκέψης θέση περισσότερο σημαντική από τον συγγραφέα του *Discours*: ανήκουν στη μακρά σειρά των προδρόμων του φιλελευθερισμού που φθάνει ως τον John Locke³ σε αυτήν την παράδοση, ο Gentillet δεν έχει θέση. Έχει όμως θέση, νομίζω, σε μια ιστορία της έννοιας του έθνους.

Στις γραμμές που ακολουθούν, θα προσπαθήσω να δείξω ότι η περί εθνικού βασιλείου αντίληψη του I. Gentillet, που σήμερα θα μπορούσε να θεωρηθεί προφανής, δεν ήταν, στην εποχή του, κοινώς αποδεκτή. Αυτό φάνηκε όχι τόσο στην περίοδο 1550-1580,⁴ όπου η δημοσίευση από γάλλους ουμανιστές κειμένων περί της υπεροχής της γαλλικής γλώσσας μάς προϋειδεί για την ύπαρξη ενός διάχυτου «εθνικού πνεύματος», όσο στην τελευταία περίοδο των θρησκευτικών πολέμων (1580-1595), κατά την οποία οι λεγόμενοι «ζηλωτές» του καθολικισμού υποστήριζαν μια θεοκρατική αντίληψη για το βασίλειο. Θα χρειαστεί λοιπόν να εξετάσουμε πρώτα εκείνα τα κείμενα. Έχοντας γνωρίσει τις απόψεις των καθολικών, θα έρθουμε εν συνέχεια στο κείμενο του I. Gentillet για να προσπαθήσουμε να εκτιμήσουμε την αξία της συμβολής του.

1. Η ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΤΩΝ «ΖΗΛΩΤΩΝ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΙΣΜΟΥ»: ΜΙΑ ΘΕΟΚΡΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Στην τελευταία περίοδο των γαλλικών θρησκευτικών πολέμων, την περίοδο της Λίγκας, οι ακραίοι καθολικοί –του Παρισιού κυρίως– αντιτάχθηκαν στην απόφαση του Ερρίκου του 3ου να ορίσει, ελλείψει άλλου, ως διάδοχό του τον προτεστάντη Ερρίκο της Ναβάρρας, και στον ίδιο τον Ερρίκο της Ναβάρρας μετά το θάνατο του προκατόχου του. Η δράση της Λίγκας υποστηρίχτηκε από σύντομους λίβελους και εκτενέστερες πραγματείες, μέσα από τις οποίες μπορούμε να διακρίνουμε με σαφήνεια τις αντιλήψεις των «ζηλωτών» του καθολικισμού για τη φύση του βασιλείου.

3. Για τη διαδρομή των ιδεών από την Αγγλία στην Ολλανδία και, τελικώς, στην Αγγλία, βλ. Q. Skinner, *ό.π.*, τόμ. 2ος, σ. 240.

4. Joachim du Bellay, *Défense et illustration de la langue française*, 1549· Henri Estienne, *Traité de la précellence du langage français*, 1579.

Για τους καθολικούς, το βασίλειο είναι, πριν απ' όλα, ένα σώμα πιστών, μια Εκκλησία. Η σύλληψη αυτή μπορεί να ανιχνευθεί σε μια σειρά επί μέρους ζητημάτων. Εν πρώτοις, εκφράζεται μέσω δύο αρνήσεων: την άρνηση της αποδοχής ενός προτεστάντη βασιλιά, στο όνομα του, αποκαλούμενου, νόμου της καθολικότητας και την άρνηση υπακοής σε ένα βασιλιά που, ανεξάρτητα αν, τυπικώς, είναι ή όχι καθολικός, καταπατά τη θρησκεία. Εκφράζεται επίσης με μια θεωρία για την προέλευση των θεσμών, άκρα συνέλεια της οποίας είναι το δικαίωμα του Πάπα να επεμβαίνει στις κοσμικές υποθέσεις. Ας δούμε με τη σειρά τα ζητήματα αυτής της πολεμικής που οι καθολικοί κατευθύνουν όχι μόνον εναντίον των προτεσταντών αλλά και εναντίον των συνοδοιπόρων τους, εκείνων που ονομάζουν «πολιτικούς»⁵ και «statolatres».

Η προοπτική της ανόδου στο θρόνο του Ερρίκου της Ναβάρρας έθετε, σύμφωνα με τους καθολικούς, το πρόβλημα της ιεράρχησης των Θεμελιωδών Νόμων του βασιλείου. Η αντίληψη πως το βασίλειο της Γαλλίας διέπεται από τους, λεγόμενους, Θεμελιώδεις Νόμους, είχε εκφραστεί στις αρχές του 16ου αιώνα από τον Claude de Seyssel.⁶ Οι «Νόμοι» αυτοί –ένα μείγμα φεουδαλικής καταγωγής αντιλήψεων, όπως λ.χ. η υποχρέωση του ηγεμόνα να λαμβάνει «συμβουλή», και απόψεων περισσότερο νεωτερικών, όπως ο μη-απαλλοτριώσιμος χαρακτήρας της βασιλικής περιουσίας ή, οι, δημοσίου δικαίου, κανόνες διαδοχής, όπως λ.χ. ο Σαλικός Νόμος– δεν είχαν, εντούτοις, ούτε περιοριστικά απαριθμηθεί ούτε ιεραρχηθεί. Έτσι, ενώ κρατούσε η αντίληψη πως το βασίλειο διέπεται από Θεμελιώδεις Νόμους υπήρχε ασάφεια ως προς το ποιοι είναι ακριβώς οι νόμοι αυτοί και ποιος υπερισχύει ποιου.

Κατά τον Σαλικό Νόμο, ο Ερρίκος ήταν πράγματι ο νόμιμος διάδοχος. Ωστόσο, υποστήριζαν οι οπαδοί της Λίγκας, ο Σαλικός Νόμος δεν είναι ο μόνος νόμος που ορίζει τα της διαδοχής στο θρόνο. Υπάρχει, έλεγαν, ένας άλλος, ανώτερος από τον Σαλικό, Θεμελιώδης Νόμος, ο νόμος της καθολικότητας (=loi de catholicité).⁷ Ο

5. Είναι η πρώτη φορά, απ' ό,τι ξέρω, που η λέξη «πολιτικός», συνδεόμενη μάλιστα με το όνομα του Μακιαβέλλι, χρησιμοποιείται με υποτιμητική σημασία. Έκτοτε δημιουργήθηκε, φαίνεται, μια παράδοση.

6. Claude de Seyssel, *La grand' monarchie de France*, 1519.

7. Αυτό δεν είναι το μόνο επιχείρημα που προβάλλουν οι καθολικοί οι οποίοι αμφισβητούν τη νομιμότητα του Ερρίκου της Ναβάρρας (βλ. σχετικά Frederic J. Baumgartner, *Radical Reactionaries: the political thought of the French Catholic League*,

Λουδοβίκος της Ορλεάνης έγραφε, το 1586, ότι ο Ναβαρρηνός δεν είχε δικαίωμα να γίνει βασιλιάς διότι το βασίλειο «έχει το χαρακτηριστικό ότι είναι αποκλειστικά θεμελιωμένο στη θρησκεία».⁸ Ο ανώνυμος συγγραφέας του *Ample Discours* δηλώνει: «Η θρησκεία είναι πιο σημαντική από τη συγγένεια»⁹ σε ό,τι αφορά τη διαδοχή στο θρόνο. Η συζήτηση συνεχιζόταν μέχρι την εποχή της –δεύτερης– μεταστροφής του Ερρίκου: «Μιλάτε», λέει στον συνομιλητή του ένας αγρότης, «για τους Θεμελιώδεις Νόμους του βασιλείου· ο πρώτος όμως από αυτούς και ο πρώτος όρκος που κάνουν οι βασιλείς μας κατά την τελετή τον χρίσματος, είναι ότι ορκίζονται και υπόσχονται να διατηρήσουν την καθολική, αποστολική και ρωμαϊκή θρησκεία και να θυσιάσουν ακόμη και τη ζωή τους γι' αυτήν».¹⁰ Επίσης, ο αρχιεπίσκοπος της Λυών, μιλώντας εν ονόματι της Λίγκας στη συνέλευση των Τάξεων του 1598 –όταν ο Ερρίκος ο 4ος είχε ήδη ασπασθεί τον καθολικισμό–, είπε: «Το να αναγνωρίσουμε και να ομολογήσουμε έναν αιρετικό ως βασιλιά [...] αντέβαινε σε κάθε θείο και ανθρώπινο νόμο, στους εκκλησιαστικούς κανόνες και στις γενικές συνόδους, στα ήθη της Εκκλησίας και στους πρωταρχικούς και θεμελιώδεις νόμους του κράτους αυτού».¹¹

Από το νόμο της καθολικότητας, την τελετή του χρίσματος των βασιλέων¹² και το κείμενο του όρκου που έδιναν αυτοί, οι καθολι-

Droz, Γενεύη, σ. 64-66). Μερικοί φτάνουν μέχρι το σημείο να αμφισβητήσουν την ωριμότητα της ίδιας της δυναστείας των Καπέτων (και των διαδόχων τους, των Valois) που, στον 10ο αιώνα, είχαν σφετεριστεί, όπως ισχυρίζονταν, το θρόνο των Καρολιγγίων. Η αποκατάσταση της νομιμότητας επομένως απαιτούσε, έλεγαν, να δοθεί ο θρόνος στον οίκο της Λωρραίνης – ο οποίος ήταν πρόθυμος να παραιτηθεί προς όφελος του καρδινάλιου Καρόλου των Βουρβόνων (βλ. τον ανώνυμο λίβελο *L'athéisme d'Henry le Valois*, Παρίσι 1589, σ. 9-10).

8. Ανωνύμου (αποδίδεται στον Louis d'Orléans), *Advertissement des catholiques anglois aux françois catholiques du danger où ils sont de perdre leur Religion et d'experimenter, comme en Angleterre, la cruauté des ministres s' ils reçoivent à la couronne un Roy qui soit Hérétique...*, s.l. 1586, σ. 76.

9. Ανωνύμου, *Ample Discours sur l'usurpation de la qualité du roy de France faite par le roy de Navarre et sur l'assurance que peuvent avoir en luy les catholiques*, s.l., s.d., σ. 3.

10. Ανωνύμου, *Dialogue entre le maheustre et le manant*, Παρίσι 1593, σ. 51. Βλ. επίσης σ. 18-19.

11. Jourdan, Decrussy, Isambert, *Recueil général des anciennes lois françaises*, τόμ. xv, αρ. 43, Παρίσι 1829.

12. Από την εποχή της Γρηγοριανής Μεταρρύθμισης κι έπειτα, η Εκκλησία είχε υποβαθμίσει την τελετή του χρίσματος. Με τη διάκριση μεταξύ μυστηρίων και

κοί αντλούσαν επιχειρήματα υπέρ της εξέγερσής τους και της άρνησης να υπακούσουν έναν ηγεμόνα που δεν σέβεται τη θρησκεία, δηλαδή τόσο τον Ερρίκο τον 3ο που είχε αναγνωρίσει τον Ναβαρρηνό ως διάδοχό του, όσο και τον Ερρίκο τον 4ο. Ο Rainsant, συντάκτης του *Théâtre de France*, μιλώντας για τον Ερρίκο τον 3ο, λέει: «Κι αν, ως αποκορύφωμα, θέλει να καταστρέψει την αληθινή θρησκεία των πατέρων μας και να χρεωκοπήσει ενώπιον του Θεού [...] ο λαός απαλλάσσεται από την υπακοή που, με όρκο, του είχε υποσχεθεί». ¹³ Ένας άλλος λιβελογράφος υποστηρίζει: «Γι' αυτό μπορούμε να πούμε ότι οι υπήκοοι δεν οφείλουν υπακοή σε ένα βασιλιά ασεβή ή άδικο, διότι ο όρκος πίστεως είναι συνδεδεμένος με εκείνον που δίδει προηγουμένως ο βασιλιάς να διατηρήσει και την καθολική θρησκεία και τα δικαιώματα των υπηκόων του». ¹⁴ Η άρνηση της υπακοής θεμελιώνεται επίσης στο βιβλικό παράδειγμα του Δαβίδ –ένα επιχείρημα που είχαν ήδη χρησιμοποιήσει οι προτεστάντες: «Ίδου η συνθήκη που κάνει ο λαός του Θεού με τον βασιλιά: θα πορευθεί σύμφωνα με τον νόμο του Θεού– πράγμα που υπόσχεται και στον Θεό· υπό αυτές τις προϋποθέσεις ο λαός υπόσχεται να τον υπακούει». ¹⁵ Φυσικά, αν η υπόσχεση δεν τηρηθεί ο λαός ή η *sanior pars* έχει δικαίωμα να εξεγερθεί. Πρέπει να σημειωθεί ότι εδώ η επιχειρηματολογία των ακραίων καθολικών κινείται παράλληλα με εκείνη των προτεστάντων «μοναρχομάχων»: και οι μεν και οι δε θεμελιώνουν υπέρ των κυβερνωμένων ένα δικαίωμα αντίστασης, μολονότι για τους πρώτους το δικαίωμα αυτό είναι θρησκευτικής φύσεως, ενώ για τους δεύτερους ασκείται σε περίπτωση τυραννίας. ¹⁶

Μια άλλη πλευρά της επιχειρηματολογίας της Λίγκας αφορά στην προέλευση των πολιτικών θεσμών, αν δηλαδή προέρχονται από τον Θεό ή αν είναι ανθρώπινα δημιουργήματα. Για να καταλά-

αγιαστικών πράξεων που είχε εισαγάγει, το χρίσμα των βασιλέων, έχοντας καταταγεί στην κατηγορία των αγιαστικών πράξεων, δεν είχε πλέον τη δύναμη, όπως παλιά, να τους κατατάξει στην κατηγορία του ιερού (βλ. Marc Bloch, *La société féodale*, Παρίσι 1939 και ελλ. μτφρ. Μπ. Λυκούδης, Κάλβος, Αθήνα 1987, σ. 507 κ.ε., και Jean-François Lemarignier, *La France médiévale-Institutions et société*, Armand Colin, Παρίσι 1970, σ. 212 και 255.

13. Oud. Rainsant, *La représentation de la noblesse hérétique sur le Théâtre de France*, Παρίσι 1591, φ. 38.

14. Ανωνύμου, *De la différence du Roy et du Tyran*, Παρίσι 1589.

15. Ανωνύμου, *Dialogue du royaume*, s.l., 1589, σ. 95.

16. Βλ. Q. Skinner, *ό.π.*, τόμ. 2ος, σ. 309-338.

βουμε καλύτερα τη θέση των καθολικών, πρέπει να θυμίσουμε ότι ο Λούθηρος είχε υιοθετήσει την άποψη του Παύλου¹⁷ για τη θεία προέλευση των κοσμικών εξουσιών. Η Εκκλησία, αντίθετα, ήταν, κατ' αυτόν, θεσμός ανθρώπινος, μια απλή *congregatio fidelium*. Οι καθολικοί της εποχής υποστηρίζουν το αντίθετο: μόνον η ρωμαϊκή Εκκλησία, που ιδρύθηκε από τον Ιησού και τον Πέτρο και κυβερνάται από τους διαδόχους τους, είναι θεσμός με θεία προέλευση. Οι άλλοι θεσμοί είναι ανθρώπινες επινοήσεις και, κατά συνέπεια, οφείλουν να υποτάσσονται σε εκείνην.¹⁸ Έτσι, οι καθολικοί συγγραφείς ιεραρχούν τις δύο εξουσίες, την πνευματική και την κοσμική. Ο Bellarmin είναι πολύ σαφής: «Όταν οι πολιτικοί [=κοσμικοί] ηγεμόνες έρχονται στην Εκκλησία για να γίνουν χριστιανοί, γίνονται δεκτοί υπό την προϋπόθεση ότι θα υποβάλουν τα σκήπτρα τους στον Ιησού Χριστό και ότι δεν θα καταστρέψουν την καθολική Εκκλησία [...] Η Εκκλησία δεν βλέπει ούτε προσβάλλει τους βασιλείς· τους προτρέπει και τους υποχρεώνει να χρησιμοποιούν ορθά την πολιτική τους ισχύ». Αν δε οι βασιλείς αρνηθούν, ο Πάπας μπορεί και πρέπει «να τους καθαιρέσει και να τους αφαιρέσει τα βασίλεια και τις αυτοκρατορίες τους», ιδιαίτερα «αν αυτό απαιτεί το συμφέρον του Θεού και της Εκκλησίας».¹⁹

Πρόκειται συνεπώς για μια θεοκρατική θεώρηση του βασιλείου: «Όταν οι ηγεμόνες είναι χριστιανοί και έχουν αποδείξει ότι είναι τέκνα της Εκκλησίας, γράφει ο Bellarmin, αυτές οι δύο εξουσίες είναι τόσο στενά δεμένες κι ενωμένες που αποτελούν μια πολιτεία ή μια οικογένεια· κι ακόμη περισσότερο: είναι ένα σώμα [...] Σε αυτό το μυστικό σώμα της Εκκλησίας, η εκκλησιαστική εξουσία έχει το ρόλο του πνεύματος και η πολιτική είναι το σώμα [...] [η μία] είναι πνευματική και ουράνια [και η άλλη] ανθρώπινη και γήινη – επί πλέον ο σκοπός κι ο στόχος της μίας είναι η αιώνια ευτυχία και της άλλης, η ειρήνη και η επί γης ησυχία [...] κι αν παραστεί

17. *Προς Ρωμαίους*, 13:1-2.

18. Για μια ευρύτερη θεώρηση τον ζητήματος, βλ. Q. Skinner, *ό.π.*, τόμος 2ος, κεφ. 5: «The Revival of Thomism». Κύριος εκφραστής της άποψης αυτής είναι ο R. Bellarmin, *Response aux principaux articles et chapitres de l'apologie de Belloy faulxement et à faux titre inscrite Apologie catholique pour la succession d'Henry, roy de Navarre à la couronne de France*, 1588· πρώτη έκδοση στα λατινικά το 1587.

19. Bellarmin, *ό.π.*, σ. 60-61. Στο σημείο αυτό πολλοί καθολικοί ακολουθούν τον Bellarmin: βλ., λ.χ., J. Boucher, *De justa abdicatione Henrici tertii Francorum regis, libri quatuor*, Παρίσι 1589, και Piegenat, *L'aveuglement et grande considération des Politiques*, s.l., 1592.

ανάγκη [η εκκλησιαστική εξουσία] την υποχρεώνει και την αναγκάζει όντως ώστε το γήινο βασίλειο να είναι υποταγμένο στο ουράνιο». ²⁰ Το κείμενο αυτό του τέλους του 16ου αιώνα θυμίζει, αν όχι εκείνα του 11ου, τουλάχιστον αυτά του 13ου-14ου, κείμενα δηλαδή των εποχών που η παποσύνη βρισκόταν σε διαμάχη με τους αυτοκράτορες Hohenstaufen κι αργότερα με τον Φίλιππο τον Ωρραίο: ²¹ αναγνωρίζεται μιν, όπως και στη θωμιστική φιλοσοφία, το αυθύπαρκτο της πολιτικής κοινότητας, πλην όμως αυτή παραμένει υποταγμένη στην εκκλησιαστική εξουσία της οποίας οι στόχοι είναι υπέρτεροι από την «επί γης ησυχία». Συνέπεια της θέσης αυτής είναι το δικαίωμα του πάπα να «αφαιρεί» από τους βασιλείς την εξουσία τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο συντηρείται η ιδέα της Χριστιανοσύνης με κεφαλή τον ρωμαίο ποντίφικα.

Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουν οι καθολικοί συγγραφείς είναι ότι η θρησκεία δεν ανήκει στη σφαίρα της αυτονομίας του κάθε ατόμου, αλλά αποτελεί εκ του νόμου υποχρέωση σε ένα θεοκρατούμενο βασίλειο. Η ύπαρξη, συνεπώς, μιας αιρετικής ομάδας μέσα στην πολιτεία είναι απαράδεκτη: «Οι βασιλείς οφείλουν να τιμωρούν με τους νόμους και τις προβλεπόμενες ποινές τους ασεβείς που βλασφημούν και, πρωτίστως, τους αιρετικούς: αν δεν το κάνουν [η πνευματική εξουσία έχει δικαίωμα] να τους διώξει από κοντά της και να τους στερήσει την εξουσία και κυριαρχία που ασκούν επί των καθολικών». ²²

Προσπαθώντας να εντοπίσουν τη ρίζα του κακού της εποχής τους, οι καθολικοί συγγραφείς φτάνουν ως τον 13ο αιώνα και τον

20. Bellarmin, *ό.π.*, σ. 80-82. Ένας άλλος καθολικός συγγραφέας, ο ιησουΐτης Pedro Ribadaneira, πρώτος βιογράφος του Ιγνατίου Λογιόλα, σημειώνει: «Η πνευματική και η κοσμική εξουσία είναι αδελφές και μέλη ενός μυστικού σώματος ή, για να εκφραστώ καλύτερα, η πνευματική εξουσία είναι η ψυχή και η κοσμική το σώμα. Κι όπως η ψυχή είναι το πρωταρχικό μέρος και το πιο ουσιαδές κομμάτι του ανθρώπου, αυτό που δίνει τη ζωή και το είναι του σώματος, έτσι και η πνευματική εξουσία ξεπερνά την κοσμική. Εξ αιτίας αυτού, το γήινο βασίλειο οφείλει να υπηρετεί το ουράνιο και οι βασιλείς που είναι ποποτηρητές και εκπρόσωποι του Θεού δεν πρέπει να επιτρέπουν στα βασίλεια τους πράγματα που αντιβαίνουν στη θρησκεία» (*Traité de la religion que doit suivre le Prince chrestien et des vertus qu' il doit avoir pour bien gouverner et conserver son État contre la doctrine de N. Machiavel et des Politiques de notre temps*, γαλλική μετάφραση Douay, 1610, σ. 110. Η πρώτη έκδοση στα ισπανικά δημοσιεύτηκε στην Αμβέρσα το 1597).

21. Βλ. Anthony Black, *Political Thought in Europe: 1250-1450*, Cambridge 1992, κεφ. 2, και J.-F. Lemarignier, *ό.π.*, σ. 266-276.

22. Bellarmin, *ό.π.*, σ. 60-61.

Μαρσίλιο της Πάδοβας. Ο συγγραφέας του *Defensor Pacis* είναι ο πρώτος κρικός μιας μακράς αλυσίδας στην οποία περιλαμβάνονται τα ονόματα του μεταρρυθμιστή Λούθηρου, του Μακιαβέλλι, του ειρηνόφιλου καθολικού J. Bodin, των προτεσταντών Du Plessis Mornay, De la Noue κ.λπ. και, πολύ προσφύς, του I. Gentillet²³ – του οποίου το βιβλίο, πάρα ταύτα, ήταν εξ ολοκλήρου αφιερωμένο στην πολεμική εναντίον του Μακιαβέλλι. Τι κοινό μπορεί να έχουν μεταξύ τους τόσο ετερόκλητοι συγγραφείς; Είναι όλοι, σύμφωνα με τους καθολικούς, «πολιτικοί»: «φωνάζουν “το κράτος, το κράτος, η πολιτική, η πολιτική” χωρίς να νοιάζονται διόλου για την αγία θρησκεία· αντιθέτως, λένε ότι η πολιτική πρέπει να ακολουθείται πριν απ’ όλα».²⁴ «Βάζεις το κράτος μπροστά από την εκκλησία», λέει ο αγρότης του *Διαλόγου* που είδαμε παραπάνω, «κι από κει καταλαβαίνω πως μυρίζεις Μακιαβέλλι».²⁵

Οι αντιλήψεις αυτές των καθολικών συγγραφέων που έρχονται, όπως είδαμε, από μακριά, ήδη την εποχή αυτή, 70 χρόνια μετά το Κογκορδάτο της Μπολώνιας, ηχούν κάπως αναχρονιστικές. Η κρίση όμως που επέφεραν στη Χριστιανοσύνη, η Μεταρρύθμιση και οι θρησκευτικοί πόλεμοι τις έβγαλαν ξανά στην επιφάνεια. Τον επόμενο αιώνα, όταν στην τελευταία φάση του Τριακονταετούς Πολέμου η Γαλλία του Richelieu θα συστρατευτεί με τις προτεσταντικές δυνάμεις, θα αναβιώσουν για μία ακόμη φορά.²⁶

2. ΕΝΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟ «ΕΘΝΙΚΟ»

Ας έλθουμε τώρα στους αντιπάλους των λιβελογράφων της Λίγκας, τους «αιρετικούς» και τους «πολιτικούς». Είδαμε ότι ο P. Ribadaneyra δεν έκανε διάκριση μεταξύ του Μακιαβέλλι και του πολέμου του, I. Gentillet. Η συμπερίληψη αυτή φαίνεται, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, περιέργη και αδικαιολόγητη. Θα δούμε όμως ότι ο ιησουίτης πατέρας δεν είχε παντελώς άδικο.

Το βιβλίο του Gentillet δημοσιεύτηκε το 1576, τέσσερα χρόνια μετά τη σφαγή του Αγίου Βαρθολομαίου, τη στιγμή που είχε σχη-

23. P. Ribadaneyra, *ό.π.*, Πρόλογος (χωρίς αρίθμηση οι σελίδες του Προλόγου).

24. Ανωνύμου, *La foy et religion des Politiques de ce temps*, Παρίσι 1588, σ. 6.

25. Ανωνύμου, *Dialogue entre le maheustre et le manant*, *ό.π.*, σ. 15.

26. Etienne Thuau, *Raison d'État et pensée politique à l'époque de Richelieu*, Armand Colin, Παρίσι 1966, σ. 110-111.

ματιστεί ένα ευρύ μέτωπο «δυσασεσημένων» με τη μοναρχία ευγενών, καθολικών και προτεσταντών, υπό τον αδελφό του Ερρίκου του Ζου, δούκα Φραγκίσκο της Αλενσον ο οποίος, το 1575, είχε εγκαταλείψει το παλάτι. Ο συγγραφέας καλείται να απαντήσει στο ακόλουθο ερώτημα: Πώς μπορεί να δικαιολογηθεί η ύπαρξη μιας μειοψηφούσας, ετερόδοξης ομάδας στους κόλπους ενός καθολικού βασιλείου; Οι μοναρχομάχοι συγγραφείς παρέκαμπταν, τρόπον τινά, το πρόβλημα αυτό. Εκκινώντας ο καθένας από διαφορετικά σημεία αφετηρίας, κατέληγαν όλοι στο ίδιο συμπέρασμα: οι εκπρόσωποι του λαού έχουν το δικαίωμα να αντισταθούν ή και να ανατρέψουν έναν βασιλιά που, με τις πράξεις και τη συμπεριφορά του –με τη σφαγή, λ.χ., των υπηκόων του ή την καταπάτηση των προνομίων τους–, μετατρέπεται σε τύραννο. Η επιχειρηματολογία αυτή –και σε αυτό έγκειται η σημασία της για τη μετέπειτα εξέλιξη της πολιτικής σκέψης– δεν προέβαλλε τα δικαιώματα μιας ιδιαίτερης θρησκευτικής ομάδας· θεωρούσε πως η σφαγή του Αγίου Βαρθολομαίου ήταν τυραννική πράξη ενός μονάρχη εις βάρος των υπηκόων του, τους οποίους είχε την υποχρέωση να προστατεύει. Το δικαίωμα αντίστασης των τελευταίων ήταν πολιτικό δικαίωμα κι όχι θρησκευτικό. Με τον τρόπο αυτό, νομιμοποιείτο η εξέγερση του μετώπου των «δυσασεσημένων».

Από την άλλη πλευρά, οι καθολικοί, όπως είδαμε προηγουμένως, δεν άφηναν για τους προτεστάντες παρά μόνον μία θέση: στην πυρά όπου καίγονταν οι αιρετικοί.

Η επιχειρηματολογία του I. Gentillet, πλάγια πάντοτε, απέχει τόσο από εκείνη των «μοναρχομάχων» όσο κι από αυτήν των καθολικών. Ο συγγραφέας του *Discours* νιώθει πως είναι ανάγκη να εφευρεθεί ένας ορισμός του βασιλείου διαφορετικός από εκείνον των καθολικών, που να αφήνει χώρο για τους ετερόδοξους. Παράλληλα, όμως, έπρεπε να προτείνει μια νέα σύλληψη και της θρησκείας, μια σύλληψη που να μη θεωρεί τη θρησκεία ως τον συνεκτικό ιστό της κοινωνίας ούτε ως νομική υποχρέωση.

Ας αρχίσουμε με αυτό το τελευταίο σημείο. Για τους καθολικούς, τα πράγματα ήταν σαφή: «Η πίστη είναι το στοιχείο ένωσης, ο δεσμός μέσω του οποίου τα μέλη της Εκκλησίας συνδέονται σε ένα σύνολο». Είναι, λέει ο Ribadaneira, ένα φαινόμενο «οικουμενικό» και «φυσικό», απαραίτητο για την επιβίωση των κρατών.²⁷ Σύμφω-

27. Ribadaneira, *ό.π.*, σ. 110.

να με μια λανθασμένη ετυμολογία της λατινικής λέξης, *religio* είναι το στοιχείο που ενώνει τα μέλη μιας κοινωνίας μεταξύ τους.²⁸

Η αντίληψη του Gentillet είναι αρκετά διαφορετική. Η θρησκεία, κατ' αυτόν, δεν είναι υπόθεση δημόσιων τελετών που σφυρηλατούν την ενότητα της κοινότητας αλλά εξικνείται στην άσκηση των αρετών.²⁹ Ο χριστιανισμός, ισχυρίζεται, συνέχισε στην ουσία την ηθική διδασκαλία των φιλοσόφων της αρχαιότητας: «Οι εθνικοί μίλησαν αρκετά καλά για τη δικαιοσύνη, τη φιλία, την καλοσύνη, τη μεγαλοψυχία, τη φιλοπατρία και άλλες παρόμοιες αρετές [...] Λέω όμως ότι η χριστιανική θρησκεία προχώρησε πολύ περισσότερο στη διδασκαλία των ηθών απ' ό,τι οι εθνικοί και οι φιλόσοφοι».³⁰ Εφόσον λοιπόν η θρησκεία δεν είναι παρά ένας κώδικας ηθικής, ο καλός ηγεμόνας πρέπει να ενδιαφέρεται μόνον για ένα πράγμα: να είναι οι υπήκοοι «καλοί άνθρωποι». Για να ενισχύσει το επιχείρημα, ο Gentillet αναφέρει ένα περιστατικό που αφορά στον άγιο Λουδοβίκο – τον γάλλο βασιλιά του 13ου αιώνα που, περισσότερο από κάθε άλλον, είχε υπερασπιστεί τη θρησκεία. Οι σύμβουλοί του, γράφει ο I. Gentillet, αφήνοντας σαφείς αιχμές για την κατάσταση της εποχής του, του έλεγαν ότι «οι κάτοικοι του Merindol και του Cabrières της Προβηγκίας (που ήταν υπολείμματα των χριστιανών του Albi στο Languedoc οι οποίοι, παλαιά, είχαν υποστεί πολλούς

28. Η λέξη *religio* προέρχεται είτε από το *relegere* (=συγκεντρώνω εκ νέου) είτε, όπερ και πιο πιθανό, από το *religere* (=ενώνομαι, συνάπτω σχέση με τους θεούς). Σε αυτήν τη δεύτερη περίπτωση, η έννοια της λέξης είναι «ανάληψη υποχρέωσης έναντι των θεών» και, κατόπιν, «απόδοση λατρείας στους θεούς». Βλ. A. Ernout - A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, 4η έκδοση, Παρίσι 1979.

29. Ο Λούθηρος είχε απορρίψει το δόγμα της μετουσίωσης (=transubstantiation) του οίνου και του άρτου σε αίμα και σώμα του Κυρίου και προτείνει, αντ' αυτού, την αρκετά νεφελώδη θέση περί «συν-ουσίωσης»: δεν υπήρχε μετουσίωση των στοιχείων αλλά το αίμα και το σώμα συνυπήρχαν μαζί με τον οίνο και τον άρτο. Ο Καλβίνος, ριζοσπαστικότερος, είχε απορρίψει και τη θέση του Λούθηρου και είχε θεωρήσει τη Θεία Ευχαριστία απλή τελετή, αναμνηστική του Μυστικού Δείπνου και όχι μυστήριο. Από την άλλη πλευρά, η Μεταρρύθμιση, ως γνωστόν, είχε ρίξει το βάρος στην αδιαμεσολάβητη, άμεση επαφή του πιστού με τον Θεό – επαφή που δεν έχει ανάγκη ούτε το ιερατείο ούτε τα «έργα» ούτε τις «τελετές». Έτσι, ο καλβινιστής Gentillet δεν δυσκολεύεται να υποβαθμίσει τη σημασία των τελετών, δεδομένου μάλιστα ότι επιδιώκει να υποτιμήσει τις διαφορές καθολικών και προτεσταντών και να δείξει ότι αφορούν λεπτομέρειες του τυπικού που δεν μπορούν να δικαιολογήσουν έναν εμφύλιο πόλεμο (βλ. I. Gentillet, *Discours*, ό.π., σ. 176 κ.ε.).

30. I. Gentillet, *Discours*, ό.π., σ. 167.

διωγμούς) ήταν μάγοι, αιμομίκτες και Αιρετικοί».³¹ Ο βασιλιάς, όμως, αφού ερεύνησε το ζήτημα, αρνήθηκε να τους καταδικάσει «μολονότι δεν είχαν ούτε εικόνες ούτε τα ψιμύθια της λειτουργίας». Αντιθέτως, «δήλωσε κι ορκίστηκε ότι ήταν καλύτεροι άνθρωποι από τον ίδιο και από ολόκληρο τον λαό του».³² Το ουσιώδες, επομένως, όσον αφορά στη θρησκεία, δεν είναι «τα ψιμύθια της Λειτουργίας» αλλά το ήθος των ανθρώπων.

Πέραν αυτού, ο Gentillet προβάλλει ένα άλλο επιχείρημα: η θρησκεία είναι, κατ' αυτόν, μια υπόθεση που ανήκει στην ιδιωτική σφαίρα του ατόμου, στην «ελευθερία της συνείδησής του». Η θέση των καθολικών και σε αυτό το σημείο ήταν σαφώς διαφορετική από εκείνη των προτεσταντών: «Η ελευθερία να πιστεύει κανείς ό,τι θέλει», γράφει ο Ribadaneyra, «είναι πολύ επικίνδυνη και βλαβερή· διότι πρόκειται για την ελευθερία του σφάλματος και της κατάχρησης [...] δεδομένου ότι δεν μπορεί να υπάρχει παρά μόνον μία αληθινή πίστη [...] ό,τι ξεφεύγει από αυτήν και διαφέρει δεν είναι παρά απάτη, τύφλωση και λάθος, και η καρδιά του ανθρώπου που έχει χάσει αυτή την αληθινή πίστη μοιάζει με ακυβέρνητο πλοίο που οι άνεμοι και τα κύματα το πηγαίνουν όπου θέλουν».³³ Στα έργα του Λούθηρου, η «ελευθερία του χριστιανού» είχε πολύ ειδικό θεολογικό νόημα: η παρούσα ελευθερία δεν είναι παρά μια σκιά σε σχέση με την κατάσταση της οποίας έχαιρε ο άνθρωπος πριν από την Πτώση. Με αυτήν την ειδική έννοια, η θέληση του ανθρώπου δεν είναι ελεύθερη αλλά δέσμια. Στον Gentillet όμως, ο όρος «ελευθερία της συνείδησης» παίρνει πολύ πιο μοντέρνο νόημα. Βεβαίως, ο συγγραφέας του *Discours* δεν είναι τόσο φιλελεύθερος όσο ο Μονταίνιος των *Δοκιμίων* ή ο J. Bodin του *Colloquium Heptaplomeres*. Η αντίληψή του για την ελευθερία της συνείδησης δεν ξεπερνά τα όρια του χριστιανισμού: «Θα ονομάζατε ελευθερία το να είναι κανείς χωρίς θρησκεία, χωρίς να την ασκεί; Μα αυτό είναι η πραγματική σκλαβιά του δούλου».³⁴ Κατ' αυτόν, η ελευθερία συνίσταται στο να απαλλάξει κανείς τη θρησκεία από την αυθεντία της Εκκλησίας και να τη διαχωρίσει από τη σφαίρα της κο-

31. Στο ίδιο, σ. 281. Ο I. Gentillet αναφέρεται εδώ στους εναπομεινάντες Καθάρους της Προβηγκίας.

32. Στο ίδιο, σ. 282.

33. P. Ribadaneyra, *ό.π.*, σ. 111.

34. I. Gentillet, *ό.π.*, σ. 287. Πρέπει, ωστόσο, να υπενθυμίσουμε ότι και του Locke η θρησκευτική ανεκτικότητα, έναν αιώνα μετά, καλύπτει μόνον τους χριστιανούς.

σμικής εξουσίας. Η συνείδηση, γράφει, μας ανήκει, «είναι δική μας». Κι αφού η θρησκεία και η συνείδηση είναι ιδιωτικές υποθέσεις, είναι καταδικαστέοι «όλοι όσοι πολεμούν τους ομοεθνείς τους για να τους στερήσουν την ελεύθερη διάθεση των αγαθών τους, της ζωής τους, της συνείδησής τους και άλλων πραγμάτων που ανήκουν σε αυτούς και τα οποία δεν μπορεί να αφαιρέσει κανείς παρά μόνο διαπράττοντας αδικία και ατιμία». ³⁵ Γιατί, όμως, είναι «άδικο» να στερήσει κανείς τους υπηκόους από το δικαίωμα της ελεύθερης διάθεσης «της συνείδησής τους και [της ελεύθερης άσκησης] της θρησκείας»; Διότι ο μόνος που μπορεί να επεμβαίνει σε αυτές τις περιοχές είναι ο Θεός: «Κανείς δεν [πρέπει να] επεμβαίνει στη συνείδηση εκτός από τον Θεό που είναι ο ανώτατος κριτής στο θέμα αυτό». ³⁶ Βλέπει κανείς εδώ πώς η χαρακτηριστική μεταρρυθμιστική ιδέα του *Deus absconditus*, του απόλυτα υπερβατικού, «κρυμμένου» Θεού, ³⁷ που ουδείς μπορεί να εκπροσωπήσει επί γης, δημιουργεί, κατά παράδοξο εκ πρώτης όψεως τρόπο, ένα πεδίο ελευθερίας για το άτομο, στο οποίο κανείς δεν δικαιούται να επέμβει. Έτσι ο ηγεμόνας «οφείλει να διασφαλίζει τη ζωή και την ελευθερία της συνείδησης καθενός». ³⁸

Ο διαχωρισμός της θρησκείας και της δημόσιας σφαίρας δεν θα είχε νόημα ως πρόταση για την άρση του αδιεξόδου της εποχής του, αν ο συγγραφέας δεν προχωρούσε στην αντικατάσταση της θρησκείας ως συνεκτικού δεσμού του βασιλείου με ένα άλλο στοιχείο, το στοιχείο της εθνικότητας. Εδώ βρίσκεται, νομίζω, η ουσιαστική συμβολή του: ο Gentillet, με χίλιους, πλάγιους αλλά εύγλωττους, τρόπους υποστηρίζει ότι μπορεί κανείς να είναι προτεστάντης χωρίς να παύει να είναι καλός Γάλλος. Υπάρχει δηλαδή ένα άλλο στοιχείο, ξένο προς τη θρησκεία, που διασφαλίζει τη νομιμοφροσύνη των υπηκόων, την ενότητα του βασιλείου και το οποίο, εν τέλει, του προσφέρει μια ταυτότητα: είναι το στοιχείο του έθνους – που ο συγγραφέας ορίζει ως κοινότητα γλώσσας και εθίμων. Κατά τη διάρκεια του Εκατονταετούς Πολέμου, γράφει, οι κάτοικοι της La Rochelle –που στον αιώνα του Gentillet ήταν προπύργιο του προτεσταντισμού– υποχρεώθηκαν, βάσει συμφωνίας που έκαναν

35. Στο ίδιο, σ. 440.

36. Στο ίδιο, σ. 281.

37. Βλ. Jean Delumeau, *Naissance et affirmation de la Réforme*, 5η έκδοση, PUF, Παρίσι 1988, σ. 124-127.

38. I. Gentillet, *ό.π.*, σ. 287.

οι βασιλείς της Γαλλίας και της Αγγλίας, να περάσουν στην αγγλική πλευρά. Οι κάτοικοι αντιτάχθηκαν στη συμφωνία αυτή, υποστηρίζοντας «ότι έχουν γεννηθεί και ανατραφεί στο γαλλικό έθνος, ότι, από τα ήθη και τη φυσική τους γλώσσα, είναι Γάλλοι».³⁹ Υπονοείται εδώ, βεβαίως, ότι, έναν και πλέον αιώνα μετά, οι κάτοικοι της La Rochelle εξακολουθούν, μολονότι προτεστάντες, να είναι «Γάλλοι», στοιχείο, κατά τον Gentillet, καθοριστικό. Σημειώνουμε ότι η χρησιμοποίηση ενός παραδείγματος από την περίοδο του Εκατονταετούς Πολέμου δεν μπορεί να είναι τυχαία. Στην περίοδο αυτή ακριβώς, πολλοί γάλλοι ευγενείς είχαν βρεθεί σε πεδίο έντασης: ως βασσάλοι των άγγλων ηγεμόνων όφειλαν πίστη σε αυτούς· οι Καπέτοι, από την άλλη, για να αποδυναμώσουν τους αντιπάλους τους, είχαν επιστρατεύσει το επιχείρημα της εθνικότητας. Έτσι στη συνείδηση των ευγενών συγκρούονταν δύο συστήματα πίστης και δεσμών: αφενός, η βαρσαλικής προέλευσης πίστη στον κύριο και οι προσωπικοί δεσμοί και, αφετέρου, η πίστη στον βασιλιά που δεν είναι κύριος αλλά μακρινός επικυρίαρχος και όχι λιγότερο αφηρημένος, εθνικός δεσμός. Εκατόν είκοσι περίπου χρόνια μετά το τέλος του Εκατονταετούς, ο Gentillet επαναφέρει την αρχή της εθνικότητας, για να την αντιπαραθέσει αυτή τη φορά όχι στους βαρσαλικούς προσωπικούς δεσμούς αλλά στη θρησκευτική ταυτότητα του βασιλείου.⁴⁰ Υποστηρίζει ότι η αρχή της εθνικότητας είναι ισχυρότερη από εκείνη της θρησκείας και, επομένως, εν ονόματί της, οι προτεστάντες δικαιούνται να έχουν μια θέση στο βασίλειο: όταν η κοινότητα νοείται ως κοινότητα εθνική, τότε μπορεί να στεγάσει δύο θρησκευτικές υπο-ομάδες χωρίς να απειλείται η συνοχή της. Στον I. Gentillet, λοιπόν, η αρχή της εθνικότητας, νοούμενη ως κάτι που υπερβαίνει τη θρησκεία, εμφανίζεται ως η ενδεδειγμένη λύση του προβλήματος της εποχής, ως η ιδανική πλατφόρμα για την επίτευξη της θρησκευτικής ειρήνης.⁴¹ Λίγα

39. «Ils sont de moeurs et de langage naturel françois» (στο ίδιο, σ. 79-80, η υπογράμμιση δική μου).

40. Για τη μεσαιωνική καταγωγή της έννοιας του έθνους στη Γαλλία, βλ. Colette Baune, *Naissance de la nation France*, Παρίσι 1986. Υπέροχες σελίδες για το ίδιο θέμα αλλά στον 13ο αιώνα, έχει γράψει και ο Georges Duby στο βιβλίο του *Le Dimanche de Bouvines*, Παρίσι 1973.

41. Ο Yves Deloye, μιλώντας για την εμφάνιση της έννοιας του έθνους, γράφει: «η προώθηση της εθνικής ταυτότητας προκαλεί μια αισθητή μεταβολή στη συνοριακή γραμμή ανάμεσα στον δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο. Ο δημόσιος χώρος γίνεται ένας πολιτικός χώρος σαφώς διαφοροποιημένος, όπου κατεξοχήν εκφρά-

χρόνια νωρίτερα, στην Αγγλία, όταν η Μαρία Τυδώρ είχε επιχειρήσει να παλινорθώσει τον καθολικισμό, οι διωκόμενοι προτεστάντες είχαν κι εκεί προβάλει ανάλογα επιχειρήματα: μολονότι προτεστάντες, δεν έπαυαν, έλεγαν, να είναι κι αυτοί «καλοί Άγγλοι». ⁴²

Έχοντας υπόψη αυτά, μπορούμε να κατανοήσουμε το πατριωτικό πνεύμα που διατρέχει τις σελίδες του κειμένου. Στις πρώτες κιόλας γραμμές της επιστολής με την οποία ο συγγραφέας αφιερώνει το βιβλίο του στον Francois d'Anjou διαβάζουμε: «Vous, Monseigneur, qui êtes prince françois de la maison de France, françois de nation, françois de nom, françois de coeur [...] vous qui n' [avez] rien qui ne soit françois». ⁴³

Η αρχή της εθνικότητας εκφράζεται, εν πρώτοις, με την απαίτηση να είναι οι κυβερνώντες Γάλλοι. Αυτό είναι εξάλλου –όχι τυχαία– το μόνο σημείο στο οποίο ο Gentillet ομολογεί ότι συμφωνεί με τον Μακιαβέλλι. Ο Φλωρεντινός συνιστά στον ηγεμόνα «να μην εμπιστεύεται τους ξένους». Το απόφθεγμα αυτό, λέει ο Gentillet, «είναι πράγματι αληθινό». ⁴⁴ Οι καθολικοί της Λίγκας, αντίθετα, δεν ενδιαφέρονταν διόλου για την εθνικότητα των κυβερνώντων: «Αν ο Θεός θέλει να μας δώσει βασιλιά με γαλλική εθνικότητα, το όνομά του ας είναι ευλογημένο. Αν είναι από τη Λωρραίνη [...] αν

ζεται η συμμετοχή στην εθνική κοινότητα. Ο ιδιωτικός χώρος, αντίθετα, εμπλουτίζεται με όλες τις επί μέρους αξίες, η έκφραση των οποίων δεν είναι εφεξής νόμιμη στον δημόσιο χώρο. Οι δεσμοί αίματος, οι επαγγελματικοί δεσμοί, το status, η θρησκεία απωθούνται στην ιδιωτική σφαίρα κατά το μέτρο που ανταγωνίζονται την εθνική ταυτότητα» (βλ. Y. Deloye, «État, nation et identité nationale: pour une clarification conceptuelle», στο Nöelle Burgi (επιμ.), *Fractures de l'État-nation*, Παρίσι 1994, σ. 153-154. Το πέρασμα από ένα κράτος-εκκλησία σ' ένα κράτος-έθνος δεν είναι, με άλλα λόγια, μια απλή ονομαστική αλλαγή· οι περιοχές που ενδιαφέρουν τη δημόσια εξουσία αλλάζουν.

42. Ο Hagen Schulze σημειώνει ότι στην Αγγλία της Μαρίας Τυδώρ, «η πλημύρα των προτεσταντικών λιβέλων αναμείγνυε επιχειρήματα εθνικά και θρησκευτικά» (βλ. H. Schulze, *État et Nation dans l'histoire de l'Europe*, Seuil, Παρίσι 1996, σ. 140).

43. I. Gentillet, *ό.π.*, σ. 21: «Εσείς Κύριε, που είστε πρίγκιπας Γάλλος του οίκου της Γαλλίας, Γάλλος στο έθνος, Γάλλος στο όνομα [ο αποδέκτης της επιστολής λέγεται Φραγκίσκος=Francois· στα αρχαία γαλλικά που χρησιμοποιεί ο Gentillet η λέξη «Γάλλος» γράφεται françois και ταυτίζεται με το όνομα «Φραγκίσκος»] Γάλλος στην καρδιά [...] εσείς που δεν έχετε τίποτε που να μην είναι γαλλικό». Θυσιάζοντας ίσως την αλήθεια στο λογοπαίγνιο, ο I. Gentillet ξεχνά ότι ο ήρωάς του, γιος της Αικατερίνης των Μεδίκων, είναι, κατά το ήμισυ, Ιταλός.

44. Στο ίδιο, σ. 143.

είναι Ισπανός [...] αν είναι Γερμανός, το όνομά του ας είναι ευλογημένο. Σε όποιο έθνος κι αν ανήκει, αρκεί να είναι καθολικός, ευσεβής και δίκαιος, επειδή έρχεται από το χέρι του Θεού, μας είναι αδιάφορο. Δεν μας νοιάζει το έθνος αλλά η θρησκεία».⁴⁵ Η θέση αυτή οδήγησε ορισμένους ιστορικούς να εκφράσουν αμφιβολίες για τον πατριωτισμό της Λίγκας.⁴⁶ Οι αμφιβολίες είναι, βεβαίως, βάσιμες αλλά, συγχρόνως, αναχρονιστικές: στα τέλη τον 16ου αιώνα, όπως βλέπουμε, ο πατριωτισμός δεν ήταν εδραιωμένη αξία· ως στοιχείο της ταυτότητας του βασιλείου υφίστατο τον ανταγωνισμό του θρησκευτικού αισθήματος. Το επίμαχο ζήτημα ήταν ακριβώς αυτό: δεδομένου ότι το έθνος και η θρησκεία δεν ταυτίζονται πλέον, ποιο στοιχείο προηγείται του άλλου;

Το νόημα του εγχειρήματος του Gentillet φαίνεται και στα κεφάλαια όπου προσπαθεί να εξηγήσει τα αίτια των εμφυλίων πολέμων της εποχής του: «Όλες οι καταστροφές της Γαλλίας μήπως δεν προήλθαν από τις διαμάχες Παπικών και Ουγενότων που έσπειραν και συντήρησαν οι ξένοι; Και δεν πρέπει να πιστεύει κανείς πως αιτία είναι η θρησκευτική διαφορά, διότι αν είχαμε συνεχίσει να χειριζόμαστε τη διαφορά με κηρύγματα, συζητήσεις, δημόσιες διαλέξεις, όπως κάναμε στην αρχή, δεν θα είχαμε πέσει σε διχασμό. Από τότε όμως που άρχισαν οι ένοπλοι αγώνες, οι σφαγές και αποφασίστηκε να υποχρεωθούν οι άνθρωποι να πιστέψουν διά της βίας, ο διχασμός οξύνθηκε –πράγμα που ήταν ο πραγματικός σκοπός των ξένων για να μπορέσουν να εμφυτεύσουν στη Γαλλία τον τρόπο διακυβέρνησης του Μακιαβέλλι».⁴⁷ Λέγοντας «ξένοι», ο Gentillet εννοεί την Αικατερίνη των Μεδίκων και τους Ιταλούς συμβούλους της που κυριαρχούσαν στη γαλλική πολιτική σκηνή και ήταν υπεύθυνοι για τη σφαγή του Αγίου Βαρθολομαίου. Το ότι αποδίδει την πολιτική αυτή περισσότερο στο γεγονός ότι η Αικατερίνη και το περιβάλλον της ήταν Ιταλοί και, συνεπώς εξ ορισμού –κατ' αυτόν– εχθροί της Γαλλίας, και λιγότερο στην «τυραννία» –μια έννοια που είχαν αξιοποιήσει, όπως είδαμε, οι άλλοι «μοναρχομάχοι»– δείχνει με σαφήνεια, νομίζω, την κατεύθυνση του εγχειρήματός του. Ο αντι-ιταλιανισμός ήταν, βεβαίως, αίσθημα αρκετά διαδεδομένο μεταξύ των προτεσταντών που, με έναν αυθαί-

45. *Dialogue entre le maheustre et le manant*, ό.π., σ. 258. Η υπογράμμιση δική μου.

46. M. Yardéni, *La conscience nationale en France pendant les guerres de religion*, Παρίσι 1971.

47. I. Gentillet, *Discours*, ό.π., σ. 543. Η υπογράμμιση δική μου.

ρετο συνειρισμό ιδεών, συνέδεαν τη ρωμαϊκή Εκκλησία με το σύνολο της Ιταλίας.⁴⁸ Ο Gentillet όμως χρησιμοποιεί αυτό το αίσθημα με πολύ πιο συγκεκριμένο στόχο: αφενός, προσπαθεί να απαλλάξει τους Ουγενότους από την ευθύνη των πολέμων και να δείξει ότι η θρησκευτική διαμάχη μπορεί να λυθεί με ειρηνικά μέσα: αφετέρου, θέλει να ερμηνεύσει τη διαμάχη με όρους που ενισχύουν την κεντρική θέση του, ότι δηλαδή η πίστη προς το έθνος είναι πιο σημαντική από την προσχώρηση σε μια θρησκευτική ομάδα. Η διαμάχη, λέει, εξελίχθηκε σε εμφύλιο πόλεμο εξαιτίας των Ιταλών: από δω κι εμπρός, όμως, αλλάζει νόημα και γίνεται ένας εθνικός αγώνας – ο αγώνας του μετώπου των «δυσαρεστημένων» – εναντίον «του ζυγού των ξένων» που κυριαρχούν στην αυλή: «Είναι καιρός να ξυπνήσουμε, να δούμε το συμφέρον μας και να μην περιμένουμε [να δούμε] τη Γαλλία να έχει πέσει κατά γης. Ήδη έχει αποδυναμωθεί πολύ κι εμείς αργήσαμε να αντιταχθούμε σε καταστροφικά σχέδια των ξένων που, στα μάτια εκείνων που δε θέλουν να εθελουφλούν, έχουν ήδη αποκαλυφθεί. Ας μιμηθούμε τη γενναιοδωρία και την αρετή των άξιων προγόνων μας και ας δείξουμε πως ανήκουμε κι εμείς στη φυλή εκείνων των καλών και γενναίων Γάλλων, των προγόνων μας, που στο παρελθόν είχαν υποτάξει τόσα ξένα έθνη και είχαν νικήσει τόσες φορές τη φυλή των Ιταλών που θέλει να μας υποδουλώσει».⁴⁹ Οι γάλλοι προτεστάντες, που βρίσκονται στην εμπροσθοφυλακή, δεν ζητούν παρά «το καλό της πατρίδας και να διασφαλίσουν την ψυχή, τη συνείδηση και τη ζωή

48. Ο P. Burke, σ' ένα πολύ ωραίο βιβλίο που δημοσίευσε πρόσφατα γράφει πως ο αντι-ιταλιανισμός του 16ου αιώνα είναι μια αντίδραση στην πολιτιστική ηγεμονία της Ιταλίας, που παρατηρείται σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες και μοιάζει με τον σημερινό αντιαμερικανισμό (βλ. P. Burke, *The European Renaissance Centres and Peripheries*, Blackwell, Οξφόρδη 1998). Ο αντι-ιταλιανισμός του Gentillet, είχε επίσης, όπως υποστηρίζει ο Claude Lefort, μια λαϊκή, αντικαπιταλιστική χροιά δεδομένου ότι πολλοί τραπεζίτες, στη Λυών λ.χ., ήταν Ιταλοί (βλ. Cl. Lefort, *Le travail de l'oeuvre. Machiavel*, Παρίσι 1972. Το βιβλίο αυτό παραμένει ένα από τα καλύτερα που έχουν γραφεί μέχρι σήμερα για τον Μακιαβέλλι). Ας μου επιτραπεί ωστόσο να διαφωνήσω στο σημείο αυτό με τον Lefort. Νομίζω, πράγματι, πως αν δεν συλλάβουμε τον άμεσο πολιτικό στόχο του Gentillet – που είναι, επαναλαμβάνω, να προσφέρει την έννοια του «εθνικού βασιλείου» ως του υπέρτατου πλαισίου εντός του οποίου θα χωρέσουν δύο διαφορετικές θρησκευτικές ομάδες και, επομένως, τη σωτηρία του έθνους από τους Ιταλούς της Αυλής ως το κοινό πρόγραμμα της συμμαχίας των «δυσαρεστημένων» – δεν θα κατανοήσουμε τον ιδιότυπο εθνικισμό του, όσα επιμέρους κίνητρα κι αν επικαλεστήμε.

49. I. Gentillet, *Discours*, ό.π., σ. 161.

3. ΤΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΝΑΝΤΗΣ

Στη Γερμανία, η θρησκευτική ειρήνη εξασφαλίστηκε στο Augsburg το 1555 επί τη βάσει της αρχής *cujus regio ejus religio* – αρχή που επιβεβαιώθηκε το 1648 από τις συνθήκες της Βεσφαλίας. Συνέπεια της αποδυνάμωσης της εξουσίας του αυτοκράτορα από το 1250 κι έπειτα, η αρχή *cujus regio ejus religio* ήταν, ταυτοχρόνως, παράγοντας που διαιώνισε τον πολιτικό κατακερματισμό του γερμανικού χώρου.⁵³

Η επιβολή μιας παρόμοιας λύσης στη Γαλλία θα σήμαινε την ακύρωση της μακροαίωσης προσπάθειας ενίσχυσης της κεντρικής εξουσίας εις βάρος των περιφερειακών ηγεμόνων, προσπάθεια που είχε ενταθεί και στεφθεί από επιτυχία τον περασμένο αιώνα κατά τη διάρκεια του Εκατονταετούς. Άνθρωποι σαν τον I. Gentillet, που προέρχονταν από μια επαρχία που είχε σχετικά πρόσφατα ενσωματωθεί στο βασίλειο, και, λόγω επαγγέλματος, είχαν συνδέσει τις τύχες τους με την κεντρική εξουσία,⁵⁴ ήταν, ασφαλώς, λίαν ευαίσθητοι σε αυτό το ζήτημα. Και με τα γραπτά τους, ευνόησαν λύσεις σαν αυτή που, αργότερα, υιοθέτησε το Διάταγμα της Νάντης.

Το Διάταγμα (1598) ήταν ένας λεπτός πλην άνισος συμβιβασμός. Ο Ερρίκος ο 4ος, που προκειμένου να μπει στο ελεγχόμενο από τη Λίγκα Παρίσι είχε ασπαστεί τον καθολικισμό τον Ιούλιο του 1594, υπέγραψε το Διάταγμα ως καθολικός ηγεμόνας. Οι προτεστάντες χαρακτηρίστηκαν από τους συντάκτες του ως σχισματικοί και όχι αιρετικοί.⁵⁵ Όμως, έστω και ως σχισματικοί, απέκτησαν υπόσταση νόμιμη. Το άρθρο 6 του Διατάγματος αναφέρει:

«Επιτρέπουμε σε αυτούς της λεγόμενης Τάχα Μεταρρυθμισμένης Θρησκείας να ζουν και να διαμένουν σε όλες τις πόλεις του βασιλείου μας [...] χωρίς να υπόκεινται σε έρευνες ή να υφίστα-

53. H. Shulze, *ό.π.*, σ. 44-45.

54. Η περιοχή Dauphiné είχε ενσωματωθεί στο γαλλικό βασίλειο το 1461 (βλ. J.-F. Lemarignier, *ό.π.*, σ. 255). Ο I. Gentillet ήταν μέλος του Parlement της Grenoble, του βασιλικού δηλαδή δικαστηρίου.

55. Το εκκλησιαστικό δίκαιο αναγνώριζε ότι οι σχισματικοί, αντιθέτως προς τους αιρετικούς, μπορούσαν κάποια μέρα να επιστρέψουν στους κόλπους της Εκκλησίας. Βλ. E. Labrousse, *Un roi, une loi, une foi? La révocation de l'Édit de Nantes*, Παρίσι-Γενεύη 1985, σ. 37, σημ. 6.

νται προσβολές και ενοχλήσεις ούτε να υποχρεώνονται να κά-
νουν, αναφορικός με τη θρησκεία, πράγματα αντίθετα προς τη
συνείδησή τους».⁵⁶

Όλα αυτά στο όνομα της «ησυχίας τον Κράτους». Η μεταστρο-
φή του Ερρίκου του 4ου και το λεξιλόγιο του Διατάγματος έσωζαν
τα προσχήματα για τους καθολικούς, στην ουσία όμως θέσεις σαν
αυτές που είχε υποστηρίξει ο I. Gentillet είκοσι δύο χρόνια πριν,
υιοθετούντο τώρα ως επίσημη πολιτική του βασιλείου – διασώζο-
ντας ταυτόχρονα την ενότητά του ως έθνος περισσότερο παρά ως
θρησκευτικού σχηματισμού.

Το Διάταγμα της Νάντης δείχνει ότι, στη μακροαίωνα και πολυ-
σχιδή διαδικασία της συγκρότησης του νεότερου εθνικού κράτους,
η Μεταρρύθμιση δεν έπαιξε μόνον το ρόλο που ως πρόσφατα η βι-
βλιογραφία της αναγνώριζε – του οριστικού δηλαδή ενταφιασμού
της μεσαιωνικής ιδέας της Χριστιανοσύνης, πολιτική έκφραση της
οποίας ήταν η αυτοκρατορία. Ούτε υποβόηθη την ανάπτυξη της
εθνικής συνείδησης μόνο με τη μετάφραση στις εθνικές γλώσσες
της Βίβλου. Σε χώρες σαν τη Γαλλία, την Αγγλία ή τις Ηνωμένες
Επαρχίες, η Μεταρρύθμιση, με τον θρησκευτικό πλουραλισμό που
επέφερε, βοήθησε και εμμέσως την ανάδυση της έννοιας του εθνι-
κού κράτους. Η περίπτωση του I. Gentillet είναι, από αυτήν την ά-
ποψη, χαρακτηριστική: την ίδια εποχή που ο Du Bellay και ο Estien-
pe άρχισαν να νιώθουν υπερήφανοι για τη γαλλική γλώσσα και να
την χρησιμοποιούν αντί των λατινικών και των ιταλικών, ο νομο-
μαθής από τη Grenoble, αντιμετωπίζοντας διαφορετικής τάξεως
προβλήματα, εκμεταλλεύθηκε το διάχυτο εθνικό αίσθημα για να το
μετατρέψει σε πολιτικό πρόταγμα. Τα πράγματα εξελίχθηκαν περι-
που όπως θα ήθελε, αλλά η ιστορία της πολιτικής σκέψης τον ξέ-
χασε κάπως. Τα τελευταία χρόνια που μελετούμε την ιστορία αυτή
λιγότερο ως την εξέλιξη κάποιων αφηρημένων ιδεών και περισσό-
τερο ως ένα λεξιλόγιο που νομιμοποιεί και περιγράφει την πολιτι-
κή δράση –πράγμα που μας αναγκάζει να δούμε τα γεγονότα από
πολύ πιο κοντά απ' ό,τι στο παρελθόν–, έργα συγγραφέων όπως ο
I. Gentillet, τα οποία δεν ανήκαν στον «Κανόνα» των μεγάλων

56. «...permettons à ceux de ladite R[eligion].P[rétendue].R[éformée]. vivre et
demeurer par toutes les villes de cestui notre royaume [...] sans être enquis, vexés,
molestés ni astreints à faire chose pour le fait de la religion contre leur conscience». Η
έκφραση R.P.R. ήταν έκφραση περιφρονητική που χρησιμοποιούσαν οι καθολικοί.

πραγματειών, αποκαλύπτουν σημαντικές αρθρώσεις στην πορεία των ιδεών.⁵⁷

57. Εισηγητής αυτής της μεθόδου προσέγγισης των κειμένων είναι ο Q. Skinner, ο οποίος όχι μόνο την αξιοποίησε αριστοτεχνικά στο βιβλίο που προαναφέραμε αλλά και την επεξεργάστηκε θεωρητικά σε μια σειρά πολύ σημαντικών άρθρων (βλ. μεταξύ άλλων: «The Limits of Historical Explanations», *Philosophy*, τχ. 41, 1966, σ. 199-215· «Meaning and Understanding in the History of Ideas», *History and Theory*, 1969, σ. 3-53, και «Conventions and the Understanding of Speech Acts», *The Philosophical Quarterly*, τχ. 20, 1970, σ. 118-38).

Κ Α Τ Α Θ Ε Σ Ε Ι Σ

Η «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΥΠΟΘΕΣΗ» ΣΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

*Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ 21η ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1967
ΩΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΔΙΑΦΟΡΑΣ*

ΜΙΧΑΗΛ Κ. ΣΤΕΛΑΚΑΤΟΣ-ΛΟΒΕΡΔΟΣ*

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ-ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΥΠΟΘΕΣΗΣ

Τρεις μέρες μετά την 21η Απριλίου 1967, η Συμβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης διαπιστώνει ότι, ενώ είχαν αποσταλεί κανονικά τα διαπιστευτήρια των μελών του ελληνικού κοινοβουλίου προκειμένου να συμμετάσχουν στις εργασίες της, η ελληνική κυβέρνηση που προέκυψε μετά την 21η Απριλίου τα απέσυρε. Η Συνέλευση, με την Οδηγία 256 (1967), υπενθυμίζει στην τότε κυβέρνηση ότι ως μέλος του Συμβουλίου της Ευρώπης δεσμεύεται στο σεβασμό των αρχών που διέπουν τη συμμετοχή των κρατών σε αυτό, και συγκεκριμένα των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών όπως και της αρχής του κράτους δικαίου στην εσωτερική έννομη τάξη.

Μερικές μέρες αργότερα, στις 3 Μαΐου 1967, το δικτατορικό καθεστώς ανακοινώνει ότι προτίθεται να επικαλεσθεί τις διατάξεις του άρθρου 15 παρ. 1 της ΕΣΔΑ (περί αναστολής εφαρμογής των διατάξεών της σε περίπτωση «πολέμου ή ετέρου δημοσίου κινδύνου απειλούντος την ζωή του έθνους») προκειμένου να δικαιολογήσει την παραβίαση των υποχρεώσεων της Ελλάδας, όπως αυτές προκύπτουν από τη Σύμβαση.

Στις 23 Ιουνίου του ίδιου έτους, η Διαρκής Επιτροπή της Συνέ-

* Ο Μιχ. Κ. Στελακάτος-Λοβέρδος είναι δικηγόρος δ.ν.

λευσης απευθύνει στην ελληνική κυβέρνηση την 346 (1967) Απόφασή της με την οποία, αφού διαπιστώνει την παραβίαση των θεμελιωδών ελευθεριών που εγγυάται το άρθρο 3 του Καταστατικού του Συμβουλίου της Ευρώπης και την απουσία των προϋποθέσεων εφαρμογής του άρθρου 15 της ΕΣΔΑ, καλεί τα υπόλοιπα κράτη-μέλη να προσφύγουν στην Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων κατά της τότε ελληνικής κυβέρνησης.¹

Πράγματι, στις 20 Σεπτεμβρίου 1967, οι κυβερνήσεις της Δανίας, Σουηδίας, Νορβηγίας και Ολλανδίας προσφεύγουν κατά της ελληνικής κυβέρνησης σχετικά με την παραβίαση από αυτήν του συνόλου σχεδόν των προστατευόμενων θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ΕΣΔΑ (άρθρα 5 - προσωπική ελευθερία και ασφάλεια, 6 - εγγυήσεις δικαστικής προστασίας, 8 - σεβασμός της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, 9 - ελευθερία της γνώμης, 11 - δικαίωμα συνανθροίσεων, 13 - δικαίωμα πραγματικής προσφυγής, 14 - απαγόρευση διακρίνουσας μεταχείρισης).²

Έτσι, η διαδικασία στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης παρουσιάζει δύο παράλληλες μορφές. Η μία είναι πολιτική και αφορά στην παρακολούθηση της υπόθεσης από πολιτικό όργανο, τη Συνέλευση, η δεύτερη αφορά στην εξέταση των προσφυγών των κρατών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης από την Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.³ Αξίζει ίσως να σημειωθεί ότι οι προσφυγές αυτές αποτελούν χαρακτηριστική περίπτωση διακρατικής διαφοράς με αντικείμενο το σεβασμό ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθώς δεν απαιτείται για το παραδεκτό της προσφυγής η θεμελίωση ιδιαίτερου έννομου συμφέροντος του προσφεύγοντος κράτους-μέλους έναντι ενός άλλου μέλους. Αρκεί εκείνο που θεμελιώνεται στη γενική υποχρέωση (των κρατών-μελών) σεβασμού των προστατευόμενων δικαιωμάτων στη Σύμβαση, και συνακόλουθα το έννομο συμφέρον κάθε συμβαλλόμενου κράτους να ζητά την τήρηση αυτής της συμβατικής υποχρέωσης.⁴ Οι προσφυγές αυτές ήταν επο-

1. A.-Ch. Kiss - Ph. Vegleris, «L'affaire grecque devant le Conseil de l'Europe et la Commission européenne des Droits de l'Homme», *AFDI*, 17, 1971, σ. 893-894.

2. Th. Buerghental, «Proceedings against Greece under the European Convention of Human Rights», *AJIL*, 62, 1968, σ. 442.

3. Το 1968 κατατέθηκε προσφυγή κατά της δικτατορικής κυβέρνησης στο πλαίσιο της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας. Κ. Hailbronner, «Das Verfahren gegen Griechenland als Beispielfall einer Beshwerde im Rahmen der Internationalen Arbeitsorganisation», *ZaöRV*, 31, 1971, σ. 548 κ.ε.

4. Βλ. γενικά G. Cohen-Jonathan, *La Convention Européenne des Droits de l'Hom-*

μένως παραδεκτές, έστω και αν αφορούσαν δικαιώματα προσώπων με τα οποία δεν υφίσταται δεσμός οιαδήποτε είδους.

Πέρα από την παρακολούθηση των πολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα σχετικά με την προστασία των ατομικών ελευθεριών και τις προσπάθειες του καθεστώτος για φιλελευθεροποίηση, η Συνέλευση, με τους δύο κατά σειρά εισηγητές της (τους Ολλανδούς Siegmann και Van der Stoel), έκανε πρώτη λόγο για την εξέταση της δυνατότητας να προσκληθεί η Ελλάδα να συμμορφωθεί με το Καταστατικό του Συμβουλίου της Ευρώπης και, σε περίπτωση άρνησης, η Επιτροπή Υπουργών να αποφασίσει την αποβολή της, όπως άλλωστε εξουσιοδοτείται από το άρθρο 8 του Καταστατικού.⁵

Είναι όμως γεγονός ότι η ελληνική κυβέρνηση ενδιαφέρθηκε περισσότερο για τη νομική πλευρά της υπόθεσης και, κυρίως, για την εξέλιξή της στο πλαίσιο της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

Μετά την απόφασή της επί του παραδεκτού των προσφυγών, η Επιτροπή προχώρησε στην εξέταση της νομικής και ουσιαστικής βασιμότητάς τους. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι ήδη από τη σχετική με το παραδεκτό απόφαση διαγράφονται οι ισχυρισμοί στους οποίους στηρίζει την άμυνά της η τότε ελληνική κυβέρνηση. Το καθεστώς ισχυρίζεται ότι αποτελεί «επαναστατική κυβέρνηση» η οποία, μολονότι δεσμεύεται από τις διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας, δεν μπορεί να ελεγχθεί για τη νομιμότητα των πράξεων με τις οποίες διατηρείται στην εξουσία.⁶ Στην απόφασή της επί του παραδεκτού, η Επιτροπή διαπιστώνει ότι οι εξαιρετικές πολιτικές περιστάσεις που συνδέονται με την ύπαρξη επανάστασης σαφώς εμπίπτουν στις προϋποθέσεις εκείνες του άρθρου 15 τής ΕΣΔΑ, οι οποίες και ελέγχονται ως προς τη συνδρομή τους. Προσθέτει μάλιστα ότι οι κανόνες του διεθνούς δικαίου δεν αποκλείουν τις πρά-

me, εκδ. Economica, Παρίσι 1989, σ. 53-58. Βλ. επίσης άρθρο 24 της ΕΣΔΑ, αλλά και το άρθρο 53 της Σύμβασης της Βιέννης περί Συνθηκών. Όπως εξάλλου σημειώνει το Δικαστήριο του Στρασβούργου στην υπόθεση Ιρλανδίας κατά Μ. Βρετανίας απαντώντας στον ισχυρισμό ότι η δικαιοδοσία κατέστη άνευ αντικειμένου: «The Court's judgments in fact serve not only to decide those cases brought before the Court but, more generally, to elucidate safeguard and develop the rules instituted by the Convention, thereby contributing to the observance by the States of the engagements undertaken by them as Contracting Parties». European Court of Human Rights, Ireland v. United Kingdom, judgment of 18-1-1978, *II M*, 17, 1978/3, σ. 701, παρ. 154.

5. A.-Ch. Kiss - Ph. Vegleris, «L'affaire grecque devant le Conseil de l'Europe et la Commission européenne des Droits de l'Homme», *AFDI*, 17, 1971, σ. 896.

6. *Rapport de la Commission*, τόμ. I, 2ο μέρος, σ. 17.

ξεις επαναστατικών κυβερνήσεων από τη δικαιοδοσία της Επιτροπής.⁷ Σπεύδει δε να υπενθυμίσει, εγείροντας έμμεσα ένα ζήτημα καθορισμού αρμοδιοτήτων μεταξύ των οργάνων του Συμβουλίου της Ευρώπης, ότι η Συνέλευση δεν έχει εξουσία να διαπιστώσει ενδεχόμενες παραβιάσεις τής ΕΣΔΑ, ενώ αντίστοιχα η δικαιοδοσία της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων περιορίζεται από τα αιτήματα όπως προσδιορίζονται στις προσφυγές ανεξάρτητα από κάθε άλλο όργανο.⁸

Με δεύτερη απόφασή της, η Επιτροπή έκρινε παραδεκτή την προσθήκη νέων βάσεων στις ήδη εξεταζόμενες προσφυγές. Συγκεκριμένα, θεώρησε ότι τα πραγματικά περιστατικά που επικαλούνται τα προσφεύγοντα κράτη αφορούν επιπρόσθετα στην προστασία των άρθρων 3 και 7 της ΕΣΔΑ (απαγόρευση βασάνων και απάνθρωπης μεταχείρισης, απαγόρευση αναδρομικής εφαρμογής ποινικού νόμου).

Παρόλο που η ελληνική κυβέρνηση πρόβαλε την ένσταση της μη εξάντλησης των ένδικων μέσων στην εσωτερική έννομη τάξη σε ό,τι αφορά το άρθρο 3, η Επιτροπή, επειδή δεν είχε ακόμη προχωρήσει στην εξέταση της ουσίας της υπόθεσης, θεώρησε ότι η άρση της δικαστικής ισοβιότητας από την ελληνική κυβέρνηση, όπως και η απουσία αποτελεσματικών ένδικων μέσων, κατέστησαν αλυσιτελή και, επομένως, απορριπτέα την ένσταση αυτή, μολονότι τα προσφεύγοντα κράτη δεν προσέφεραν αποδείξεις που να θεμελιώνουν την ύπαρξη πρακτικής η οποία να καθιστά άσκοπη την εξέταση της εξάντλησης αυτών των ένδικων μέσων.⁹

Τα πολιτικά όργανα του Συμβουλίου της Ευρώπης δεν έπαψαν όμως να εξετάζουν τις εξελίξεις των ελληνικών πολιτικών πραγμάτων, με σειρά εκθέσεων που υπέβαλε στη Συμβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης ο νέος εισηγητής Ολλανδός Van der Stoel, ο οποίος και επισκέφθηκε την Ελλάδα τρεις φορές στο διάστημα Απριλίου-Σεπτεμβρίου 1968.

Στις τρεις εκθέσεις του προς τη Συνέλευση, ο Van der Stoel διαπι-

7. Στο ίδιο, σ. 22.

8. Στο ίδιο, σ. 23, η Επιτροπή απαντά στον ισχυρισμό της ελληνικής κυβέρνησης (ό.π., σ. 19) ότι η Απόφαση 351 (1967) της Συμβουλευτικής Συνέλευσης, σύμφωνα με την οποία το όργανο αυτό επιφυλάσσεται να εκτιμήσει τη σκοπιμότητα αναστολής της συμμετοχής της Ελλάδας στο Συμβούλιο της Ευρώπης, ισοδυναμεί με εκ των προτέρων καταδίκη της Ελλάδας και αναγκαστικά επηρεάζει το καθήκον αμερόληπτης κρίσης της Επιτροπής.

9. Στο ίδιο, σ. 53.

στώνει την ευθεία αντίθεση του καθεστώτος προς τη δημοκρατική αρχή από την οποία και εξαρτάται η συμμετοχή ενός κράτους στο Συμβούλιο της Ευρώπης, και η οποία ήδη εμπόδιζε εκείνη της Ισπανίας και της Πορτογαλίας. Σημειώνει επίσης τα μέτρα και την «ατμόσφαιρα» τρομοκρατίας που κυριαρχούν στη δημόσια ζωή (όπως η απόλυση δικαστικών και πανεπιστημιακών), αλλά και τις συνθήκες απόλυτης ανελευθερίας στις οποίες διεξήχθη το δημοψήφισμα για την έγκριση του Συντάγματος 1968, προσθέτοντας τέλος ότι το καθεστώς δεν παρουσιάζει καμία πρόθεση εκδημοκρατισμού.¹⁰

Μετά τις εκθέσεις αυτές και τη γνωμοδότηση τριών ευρωπαϊών συνταγματολόγων σχετικά με το συνολικά αντιδημοκρατικό χαρακτήρα του Συντάγματος του 1968,¹¹ και με βάση τη Σύσταση 547 της Συμβουλευτικής Συνέλευσης προς την Επιτροπή Υπουργών που πρότεινε αναστολή της εκπροσώπησης της Ελλάδας στο Συμβούλιο της Ευρώπης (άρθρο 8 του Καταστατικού), η Επιτροπή Υπουργών κοινοποιεί στην ελληνική κυβέρνηση τη Σύσταση αυτή της Συμβουλευτικής Συνέλευσης ενώ αποφασίζει, στις 6 Μαΐου 1969, ότι στην προσεχή σύνοδό της θα λάβει την οριστική της απόφαση.¹²

Πράγματι, η διαδικασία ενώπιον των πολιτικών οργάνων του Συμβουλίου της Ευρώπης ολοκληρώνεται με τη συζήτηση στη σύνοδο της Επιτροπής Υπουργών του Δεκεμβρίου 1969 σχετικά με την παραβίαση του άρθρου 3 του Καταστατικού του Συμβουλίου της Ευρώπης (σεβασμός της αρχής του κράτους δικαίου και προστασία των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών) και τις συνέπειες της παραβίασής του κατά τη Σύσταση 547 της Συμβουλευτικής Συνέλευσης (άρθρο 8 του Καταστατικού- αναστολή του δικαιώματος εκπροσώπησης).¹³

10. P. Mertens, «Les organes du Conseil de l'Europe et le concept de "démocratie" dans le cadre des deux affaires grecques», *Revue Belge de Droit International*, 1971, σ. 124.

11. Κείμενο σε ελληνική μετάφραση και εισαγωγικό σημείωμα Φ. Βεγλερή, *ΤοΣ*, τχ. 1.420, ιδιαίτερα σ. 437.

12. Ch. Rousseau, «Chronique des faits internationaux», *RGDIP*, 60, 1970, σ. 163· βλ. και *Economist*, Editorial, 6 Δεκεμβρίου 1969, σ. 15.

13. Κείμενο του Καταστατικού, στη γαλλική, στο P. Reuter - A. Gros, *Traité et documents diplomatiques*, PUF, Παρίσι 1982, σ. 212-213. Η αναστολή του δικαιώματος εκπροσώπησης περιλαμβάνει τα Καταστατικά Όργανα του Συμβουλίου της Ευρώπης και, συνεπώς, και την Επιτροπή Υπουργών. Στ. Περράκης, *Η «ελληνική υπόθεση» ενώπιον των διεθνών οργανισμών (1967-1974). Δίκαιο και πολιτική της διεθνούς προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα

Στο μεταξύ, μετά τη διαπίστωση της αδυναμίας επιτεύξεως «φιλικού διακανονισμού μεταξύ των ενδιαφερομένων μερών» (άρθρο 28 εδαφ. β της ΕΣΔΑ),¹⁴ η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων διαβιβάζει την έκθεσή της στην Επιτροπή Υπουργών τον Νοέμβριο του 1969. Η διαρροή της όμως στον διεθνή Τύπο προκάλεσε την έντονη διαμαρτυρία του στρατιωτικού καθεστώτος, το οποίο με ρηματική διακοίνωσή του προς τον Γενικό Γραμματέα του Συμβουλίου της Ευρώπης θεωρεί την παραβίαση του εμπιστευτικού χαρακτήρα λόγο ακυρότητας της έκθεσης της Επιτροπής.¹⁵

Στις 12 Δεκεμβρίου 1969, και ενώ αναμενόταν η απόφαση της Επιτροπής Υπουργών επί της αναστολής, ο τότε Υπουργός Εξωτερικών της Ελλάδας Πιπινέλης αναγγέλλει την αποχώρηση της χώρας από το Συμβούλιο της Ευρώπης, καταγγέλλοντας το Καταστατικό του Συμβουλίου της Ευρώπης και τη Σύμβαση της Ρώμης.¹⁶

1997, σ. 63, όπου και οι έννομες συνέπειες της αναστολής. Ένα ενδιαφέρον θεωρητικό ζήτημα προκύπτει στο σημείο αυτό παραμένοντας ακόμη σε εκκρεμότητα. Αφορά συγκεκριμένα στην απαιτούμενη πλειοψηφία στο πλαίσιο της Επιτροπής Υπουργών, προκειμένου το όργανο αυτό να αποφασίσει την αναστολή του δικαιώματος εκπροσώπησης, καθώς δεν υπάρχει σχετική ρητή πρόβλεψη στο Καταστατικό του οργανισμού αυτού. Δύο ερμηνευτικές προσεγγίσεις είναι δυνατές στο ζήτημα αυτό, είτε η κατ' αναλογία εφαρμογή του άρθρου 20 litt.c) του Καταστατικού, σχετικού με την εισδοχή ενός κράτους-μέλους στον οργανισμό (απαιτούμενη πλειοψηφία 2/3, Ch. Rousseau, «Chronique des faits...», ό.π., σ. 165), είτε η προσφυγή στον κανόνα του άρθρου 20 litt. d) του Καταστατικού που προβλέπει ad hoc απόφαση με πλειοψηφία 2/3 στην Επιτροπή Υπουργών για κάθε περίπτωση που δεν έχει ρητά προβλεφθεί στο Καταστατικό (Claudio Zanghi, «La questione greca al Consiglio d'Europa: analisi di taluni problemi interpretativi», *Rivista di Diritto europeo*, 10, 1970/1, σ. 46· επίσης Στ. Πετράκης, *Η «ελληνική υπόθεση»...*, ό.π., σ. 66, σημ. 73).

14. Βλ. Πρακτικά της συνάντησης μεταξύ ελληνικής αντιπροσωπείας και μελών της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, στο Δημ. Κώνστας, *Η «ελληνική υπόθεση» στο Συμβούλιο της Ευρώπης 1967-69. Θεωρία και πρακτική πολιτικής πίεσης από Διεθνείς Οργανισμούς*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1976, σ. 207, όπου και η άρνηση της ελληνικής κυβέρνησης να δεσμευθεί σε χρονοδιάγραμμα αποκατάστασης των πολιτικών δικαιωμάτων στη χώρα.

15. Ρηματική διακοίνωση της ελληνικής κυβέρνησης προς τον Γενικό Γραμματέα του Συμβουλίου της Ευρώπης No 2837/7-12-1969, κείμενο στο *RHDI*, 22, 1969, σ. 187 ([le gouvernement hellénique] ...considère le Rapport de la Commission comme nul et non avenu ... du fait que son contenu ait été illégalement acheminé vers la presse dans le but d'influencer le jugement du Comité des Ministres).

16. Ρηματική διακοίνωση της Ελληνικής Κυβέρνησης προς τον Γενικό Γραμματέα του Συμβουλίου της Ευρώπης No. 2844bis/12-12-1969, κείμενο στο *RHDI*, 22, 1969, σ. 189-191. Ο Μόνιμος Αντιπρόσωπος της Ελλάδας ανακοίνωσε την κα-

Είναι αλήθεια ότι η τότε ελληνική κυβέρνηση, στο πλαίσιο της προσπάθειας «φιλικού διακανονισμού» (του άρθρου 28 εδ. β της ΕΣΔΑ), πρότεινε την αποδοχή «χρονοδιαγράμματος δημοκρατικών εξελίξεων» σε τέσσερα στάδια χωρίς όμως να δεσμεύεται στο τέταρτο και τελευταίο —«περί βουλευτικών εκλογών»— για το χρόνο των εκλογών αυτών. Συνάμα, και στο πλαίσιο της προσπάθειας εξεύρεσης συμβιβαστικής λύσης, το καθεστώς της Αθήνας συμφώνησε (τον Νοέμβριο του 1969) στην πρόσβαση των εκπροσώπων της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού στους τόπους εκτόπισης, στις φυλακές και στα κρατητήρια της Ασφάλειας.¹⁷ Τελικά, όμως, με την αποχώρηση της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης, το καθεστώς αρνήθηκε την ανανέωση της συμφωνίας αυτής μετά τον Ιανουάριο του 1971.¹⁸

2. ΟΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 15 ΤΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ¹⁹

Η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων²⁰ δεν μπορούσε να προχωρήσει στην εξέταση της ουσίας της υπόθεσης χωρίς προηγουμε-

ταγγελία της ΕΣΔΑ και την άμεση αποχώρηση της χώρας από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Νομικά, όμως, δε θεμελιώνεται άμεσο αποτέλεσμα ούτε της καταγγελίας της ΕΣΔΑ ούτε της αποχώρησης από το Συμβούλιο της Ευρώπης, καθώς ρητά προβλέπεται στο άρθρο 7 του Καταστατικού ότι η κοινοποίηση της αποχώρησης κράτους-μέλους προς τον Γενικό Γραμματέα του Συμβουλίου της Ευρώπης μέσα στο τελευταίο τρίμηνο του ημερολογιακού έτους παράγει τα αποτελέσματά της στο τέλος του επομένου οικονομικού έτους – για την Ελλάδα στο τέλος του 1970. Εξάλλου το άρθρο 65 της ΕΣΔΑ εξαρτά τις έννομες συνέπειες της καταγγελίας από την παρέλευση εξάμηνης προθεσμίας προειδοποιήσεως, που αρχίζει από την κοινοποίηση της καταγγελίας στον Γενικό Γραμματέα του Συμβουλίου της Ευρώπης.

17. Κείμενο της συμφωνίας αυτής στο Conseil de l'Europe, *Commission Européenne des Droits de l'Homme*, Rapport de la Commission, Requête, n. 3321/67, 3322/67, 3323/67, 3344/67, τόμ. I, 2ο μέρος, σ. 163.

18. Δ. Κώνστας, *ό.π.*, σ. 168.

19. Το άρθρο 15 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, που είναι και κρίσιμο στην «ελληνική υπόθεση», έχει ως εξής: «Εν περιπτώσει πολέμου ή ετέρου δημοσίου κινδύνου απειλούντος την ζωήν του έθνους, έκαστον συμβαλλόμενον μέρος δύναται να λάβη μέτρα κατά παράβασιν των υπό της παρούσης Συμβάσεως προβλεπομένων υποχρεώσεων εν τω απαιτούμένω υπό της καταστάσεως απολύτως αναγκαίω μέτρω και υπό τον όρον όπως τα μέτρα ταύτα μη αντιτίθενται εις τας άλλας υποχρεώσεις τας απορρεούσας εκ του διεθνούς δικαίου».

20. Ήδη από τον Απρίλιο του 1968, με την ολοκλήρωση δηλαδή της διαδικα-

νο έλεγχο των προϋποθέσεων εφαρμογής του άρθρου 15, καθώς τούτο επιτρέπει εξαιρέσεις –ή «μέτρα παρεκκλίσεως»– στην προστασία μιας σειράς ατομικών δικαιωμάτων (προσωπική ελευθερία και ασφάλεια, δικαστική προστασία, οικογενειακή ζωή, ελευθερία έκφρασης και γνώμης, ελευθερία της συνάθροισης, συνδικαλιστική και πολιτική ελευθερία), και αποτελούσε το κυριότερο μέσο άμυνας της ελληνικής κυβέρνησης στη διαδικασία αυτή.²¹

Η Επιτροπή απορρίπτει τον ισχυρισμό της ελληνικής κυβέρνησης ότι οι *de facto* «επαναστατικές» κυβερνήσεις έχουν από τη φύση τους μειωμένες υποχρεώσεις έναντι της Συμβάσεως, και αντίστοιχα απολαύουν ευρύτερης διακριτικής ευχέρειας ως προς την εκτίμηση του κινδύνου που απειλεί τη ζωή του έθνους.²² Προσθέτει

σίας επί του παραδεκτού, η «ελληνική υπόθεση» συνεχίζεται ενώπιον Υποεπιτροπής, η οποία και προχώρησε στην εξέταση της ουσίας της και στη διεξαγωγή των απαραίτητων ανακριτικών πράξεων επισκεπτόμενη την Αθήνα. Η Υποεπιτροπή, αφού υιοθέτησε την έκθεσή της επί της υποθέσεως, τη διαβίβασε στην Επιτροπή βλ. Στ. Πετρούκης *Η «ελληνική υπόθεση»...*, ό.π., σ. 91-92. Η διάκριση, όμως, μεταξύ Επιτροπής και Υποεπιτροπής δεν είναι νομικά σημαντική για την εξέλιξη της διαδικασίας.

21. Εξάλλου, στις προϋποθέσεις του άρθρου 15 περιλαμβάνεται και η διαπίστωση της παραβίασης ή όχι από ένα συμβαλλόμενο μέρος «του απολύτως αναγκαίου μέτρου» από τις περιστάσεις ως προς τις εξαιρέσεις στις προστατευόμενες ελευθερίες στην ΕΣΔΑ. Πρβλ. European Court of Human Rights, «Case of Ireland v. United Kingdom, judgment of the Court of 18-1-1978», *ILM*, 18, 1978, παρ. 211, σ. 707, όπως επίσης και Dec. Adm. Com. Ap., 5310/71, 5451/72, 1 Oct. 1972, Yearbook XV, σ. 76. «Therefore, the effects of derogation made by the respondent Government under Article 15 of the Convention cannot be considered at the present stage of admissibility. Consequently the Commission reserves for an examination of the merits the question whether the measures concerned were or are justified under Article 15».

22. *Rapport de la Commission*, τόμ. I, 1ο μέρος, ό.π., σ. 28, παρ. 60. Η Επιτροπή διαπιστώνει ότι η ελληνική κυβέρνηση δεν ικανοποίησε τις προϋποθέσεις γνωστοποίησης (άρθρο 15 παρ. 3) των μέτρων που εμπήτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 15 παρ. 1 (και συνεπώς παραβιάζουν υποχρεώσεις που προκύπτουν από την ΕΣΔΑ. Βλ. *Rapport de la Commission*, ό.π., σ. 42, παρ. 81). Όμως η Επιτροπή δεν εξαρτά από τη διαπίστωση αυτή έννομες συνέπειες επί της ουσίας. Φαίνεται ότι αυτές εξαντλούνται στο καθήκον (ενός συμβαλλόμενου μέρους) ενημέρωσης της Επιτροπής. Σε περίπτωση διαπιστώσεως, κατά τη διαδικασία ενώπιον της Επιτροπής ή του Δικαστηρίου, της έλλειψης αυτής (ακριβούς γνωστοποίησης των μέτρων που λαμβάνονται στην εσωτερική έννομη τάξη με βάση το άρθρο 15 παρ. 1), το κράτος που ενδιαφέρεται να επικαλεσθεί το άρθρο 15 φέρει το βάρος της απόδειξης (και πληροφόρησης της Επιτροπής) όχι μόνο του σύμφωνου χαρακτήρα με το άρθρο 15 των μέτρων που έχει λάβει, αλλά και των λόγων που δικαιολογούν την εφαρμογή τους. Υπάρχει δηλαδή ένα είδος αναστροφής του βάρους

δε ότι ο δημόσιος κίνδυνος που απειλεί τη ζωή του έθνους είναι εκείνος που χαρακτηρίζεται ως άμεσος και επικείμενος, έχει επιπτώσεις στο σύνολο του έθνους, αποτελεί απειλή για την οργανωμένη ζωή της κοινωνίας, και έχει εξαιρετικό χαρακτήρα όταν οι περιορισμοί των προστατευόμενων ελευθεριών για λόγους υγείας, ασφάλειας ή δημόσιας τάξης, που προβλέπονται στην ΕΣΔΑ, καθίστανται από τις περιστάσεις προφανώς ανεπαρκείς.²³ Βέβαια κάθε Συμβαλλόμενο Μέρος στην ΕΣΔΑ απολαύει ευρύτατης διακριτικής ευχέρειας ως προς τη διαπίστωση του δημόσιου κινδύνου, όπως και ως προς την εκτίμηση της έκτασης των «μέτρων παρεκκλίσεως» που επιβάλλει στο πλαίσιο του άρθρου αυτού στα προστατευόμενα στην ΕΣΔΑ ατομικά δικαιώματα. Τούτο συμβαίνει επειδή οι εθνικές αρχές βρίσκονται, καταρχήν, σε καλύτερη θέση από τον διεθνή δικαστή προκειμένου να αποφασίσουν εάν συντρέχει ή όχι τέτοιος δημόσιος κίνδυνος και σε ποια έκταση είναι αναγκαίες οι εξαιρέσεις του άρθρου 15 για την αντιμετώπισή του. Όμως, ανήκει στη δικαιοδοσία της Επιτροπής και του Δικαστηρίου ο έλεγχος της υπέρβασης ή όχι των άκρων ορίων της διακριτικής ευχέρειας του κράτους παρά από το «απολύτως αναγκαίο μέτρο κατά τις περιστάσεις».²⁴

Η Επιτροπή απορρίπτει στην «ελληνική υπόθεση» ακόμη και

της απόδειξης. *Rapport de la Commission*, τόμ. I, 1ο μέρος, σ. 81, παρ. 154. «La Commission estime en l'occurrence, qu' il incombe au Gouvernement défendeur de démontrer que les conditions justifiant des mesures de dérogation au titre de l'article 15 ont été et continuent à être remplies...», πρβλ. επίσης *Op. Com.*, 25 Jan. 1976, *Case of Ireland v. United Kingdom Yearbook XIX*, σ. 586-588.

23. *Rapport de la Commission*, τόμ. I, 1ο μέρος, σ. 81, παρ. 153. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου ήδη από την υπόθεση *Lawless* (*Cour eur. des Droits de l'Homme, Affaire Lawless, arrêt du 1er juillet 1961*, σειρά Α', τόμ. 3, παρ. 28, σ. 56) προσπάθησε να προσδιορίσει ακριβέστερα την έννοια του «δημόσιου κινδύνου απειλούντος την ζωήν του έθνους» του άρθρου 15, παρ. 1, της ΕΣΔΑ. Είναι χαρακτηριστικό ότι το γαλλικό κείμενο της απόφασης, το οποίο είναι και το αυθεντικό, διαφέρει από το αγγλικό («...une situation de crise ou de danger exceptionnel et imminent qui affecte l'ensemble de la population...», ενώ το αντίστοιχο αγγλικό κείμενο έχει ως εξής: «...an exceptional situation of crisis or emergency which affects the whole population...»). Η διαφορά αυτή στα δύο κείμενα δεν πέρασε απαρατήρητη από την Επιτροπή, η οποία όμως σημειώνει ότι στηρίζεται στο γαλλικό (αυθεντικό) κείμενο της απόφασης, *Rapport de la Commission*, τόμ. I, 1ο μέρος, σ. 80, παρ. 152.

24. Πρβλ. τη μεταγενέστερη νομολογία, ενδεικτικά: *European Court of Human Rights, «Case of Ireland v. United Kingdom, judgment of the Court of 18-1-1978»*, *ILM*, 18, 1978, σ. 707, παρ. 207.

την ύπαρξη άμεσου και επικείμενου κινδύνου που θα δικαιολογούσε τις εξαιρέσεις του άρθρου 15.²⁵ Έτσι, αφού διαπιστώνει ότι η ελληνική κυβέρνηση δεν κατόρθωσε να αποδείξει τη συνδρομή της προϋπόθεσης αυτής, δεν προχωρεί σε παραπέρα έλεγχο των υπόλοιπων προϋποθέσεων του άρθρου 15.

Συγκεκριμένα, τόσο οι ποσότητες όσο και το είδος των όπλων που ανακάλυψε το καθεστώς και τα οποία ισχυριζόταν ότι θα χρησιμοποιούνταν για την ανατροπή του ήταν αμελητέας σημασίας, ενώ επιπρόσθετα δεν παρουσίασε κάποια απόδειξη ότι θα χρησιμοποιούνταν σε διαδηλώσεις.²⁶ Εξάλλου, ο άμεσος και επικείμενος κίνδυνος που αντιπροσώπευαν, κατά το καθεστώς, οι διαδηλώσεις και οι απεργίες των πρώτων μηνών του 1967 δε διέφεραν ουσιωδώς από τις αντίστοιχες των άλλων ευρωπαϊκών χωρών σε ανάλογες περιόδους, οι δε δυνάμεις ασφαλείας απέδειξαν ότι έλεγχαν την κατάσταση.²⁷ Τέλος, ο ισχυρισμός που θεμελιώνεται στην κρίση των συνταγματικών θεσμών θεωρήθηκε και αυτός απορριπτός, καθώς η ίδια η πολιτική κατάσταση της χώρας καθιστούσε απίθανη τη δημιουργία «λαϊκού μετώπου», ενώ η ευχέρεια με την οποία έγιναν οι συλλήψεις των αντιπάλων του καθεστώτος τη νύκτα της 21ης Απριλίου 1967 δείχνει την έλλειψη οργανώσεώς τους, η οποία και δε δικαιολογεί τις προθέσεις που τους αποδίδονταν.²⁸

Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι η Επιτροπή θεώρησε ότι οι λόγοι που πρόβαλε το καθεστώς (βόμβες, και δραστηριότητα αντιστασιακών οργανώσεων) για τη διατήρηση της αναστολής των ατομικών ελευθεριών, δε συνέτρεχαν καθώς οι αρχές θα μπορούσαν να προσφύγουν στα συνήθη μέτρα για την αντιμετώπισή τους.²⁹ Ορισμένα δε μέλη της Επιτροπής υποστήριξαν ότι, ακόμα κι αν οι λόγοι αυτοί συνέτρεχαν κατά το χρόνο αναστολής, το διάστημα

25. *Rapport de la Commission*, τόμ. 1, 1ο μέρος, σ. 86, παρ. 165· βλ. όμως και αντίθετα, *op. diss. Delaye*, ό.π., σ. 91, παρ. 178, *op. diss. Busutil*, ό.π., σ. 137, παρ. 237· βλ. Επίσης, *op. diss. Eustathiadés*, ό.π., σ. 99, παρ. 184, όπου όμως σημειώνεται ότι η αποδεικτική διαδικασία διακρίνεται από τη συγκέντρωση ενδείξεων των οποίων η γενικότητα δεν επέτρεψε τη συναγωγή ασφαλών διαπιστώσεων ως προς τα περιστατικά και τις περιστάσεις που δικαιολογούν ή όχι τη συνδρομή «δημοσίου κινδύνου απειλούντος την ζωήν του έθνους», ό.π., σ. 98-99, παρ. 183.

26. *Rapport de la Commission*, τόμ. 1, 1ο μέρος, σ. 83, παρ. 159.

27. Στο ίδιο, σ. 84, παρ. 160-161.

28. Στο ίδιο, σ. 85, παρ. 163-164

29. Στο ίδιο, σ. 117, παρ. 207.

που μεσολάβησε σε καμία περίπτωση δε δικαιολογεί την προσφυγή στις διατάξεις εξαιρετικού χαρακτήρα του άρθρου 15.³⁰

3. Η ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΗΣ ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΗΣ ΒΑΣΙΜΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Η θεμελίωση των παραβιάσεων των προστατευόμενων δικαιωμάτων στην ΕΣΔΑ από τα μέτρα που έλαβε η ελληνική κυβέρνηση μετά την 21η Απριλίου 1967 δεν παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσχέρειες για την Επιτροπή. Είναι, πάντως, χαρακτηριστικό ότι στις περιπτώσεις των άρθρων 5 (προσωπική ελευθερία και ασφάλεια) και 6 (εγγυήσεις δικαστικής προστασίας) η Επιτροπή καταφεύγει σε ένα επιχείρημα εξ αντιδιαστολής ερμηνείας του άρθρου 15 προκειμένου να τονίσει τη βαρύτητα των παραβιάσεων των δύο αυτών διατάξεων. Έτσι οι παραβιάσεις των διατάξεων του άρθρου 5 της ΕΣΔΑ, σχετικού με τις προϋποθέσεις και τις περιπτώσεις στερήσεως των εγγυήσεων της προσωπικής ελευθερίας και ασφάλειας, είναι τέτοιας σοβαρότητας για την Επιτροπή που δε δικαιολογούνται ως απολύτως αναγκαίες για την αντιμετώπιση επικείμενου κινδύνου ούτε στην υποθετική περίπτωση που θα συνέτρεχαν οι προϋποθέσεις εφαρμογής του άρθρου 15. Επειδή, εξάλλου, τόσο η αστυνομία όσο και τα δικαστήρια ασκούν τα καθήκοντά τους χωρίς δυσκολίες και προσκόμματα, η Επιτροπή θεωρεί ότι εξαιρέσεις στις εγγυήσεις προσωπικής ελευθερίας και ασφάλειας, διάφορες των περιορισμών που προβλέπονται στο ίδιο το άρθρο 5, δε δικαιολογούνται από τις περιστάσεις.³¹ Το ίδιο σκεπτικό ακολουθείται και σε

30. Στο ίδιο, op. diss. Süsterhenn, σ.120, παρ. 216· op. diss. Ermacora, σ. 120, παρ. 215· op. diss. Bussuttil, σ. 140, παρ. 239, αντίθετα, op. diss. Delaye, ό.π., σ. 117-118, παρ. 209-211· πρβλ. όμως και op. Eustathiadés, σ. 122, παρ. 219 «...indépendamment des doutes que l'on peut avoir quant à la persistance longtemps après le 21-4-1967 d'un danger public au sens de l'article 15...», ο οποίος όμως θεωρεί ότι η διαδικασία των αποδείξεων ενώπιον της Επιτροπής, όπως διεξήχθη, δεν επέτρεψε τη διαπίστωση των αναγκιών εκείνων στοιχείων από τα οποία συνάγεται ότι τα μέτρα που ελήφθησαν μετά την 21η Απριλίου 1967, εάν υποθεθεί ότι ο δημόσιος κίνδυνος που επικαλείται η ελληνική κυβέρνηση πράγματι εξακολούθησε να υφίσταται, ανταποκρίνονται στις προϋποθέσεις του άρθρου 15.

31. *Rapport de la Commission*, τόμ. Ι, 1ο μέρος, σ. 160, παρ. 287, βλ. όμως, αντίθετα, και op. diss. Delaye, ό.π., σ. 161 παρ. 188, ο οποίος θεωρεί ότι οι εξαιρέσεις των εγγυήσεων προσωπικής ελευθερίας και ασφάλειας, και συγκεκριμένα αυτών

σχέση με το άρθρο 6 (διαπιστώνει δηλαδή η Επιτροπή ότι η έλλειψη εγγυήσεων δικαστικής προστασίας είναι τέτοια που δε δικαιολογείται ούτε στο μέτρο που θα ήταν αναγκαίο στο πλαίσιο εφαρμογής του άρθρου 15, εφόσον τούτο είχε εφαρμογή), επαναλαμβάνοντας βέβαια ότι η απόλυση τριάντα δικαστικών λειτουργών το 1968 και η σχετική ακυρωτική απόφαση του ΣτΕ από μόνες τους θεμελιώνουν την έλλειψη εγγυήσεων δικαστικής προστασίας.³²

Ως προς τα υπόλοιπα άρθρα της ΕΣΔΑ, είναι αξιοσημείωτο ότι παρόλο που η Επιτροπή δεν εξετάζει την αναστολή τους στην υποθετική περίπτωση εφαρμογής του άρθρου 15, εντούτοις σπεύδει να υπενθυμίσει, επαναλαμβάνοντας κάθε φορά τη σχετική διατύπωση των αντίστοιχων άρθρων, ότι τα εφαρμοζόμενα μέτρα δε δικαιολογούνται στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής κοινωνίας έστω και ως εξαιρέσεις των προστατευόμενων στη Σύμβαση ατομικών δικαιωμάτων (όπως η προστασία της οικογενειακής ζωής [άρθρο 8] –με την πρακτική της αστυνομίας να προβαίνει σε συλλήψεις τη νύκτα,³³ η ελευθερία του Τύπου [άρθρο 10],³⁴ ή η ελευθερία της συνάθροισης [άρθρο 11]– σε κλειστούς χώρους όταν εξαρτάται από προηγούμενη άδεια της αστυνομίας). Στην περίπτωση μάλιστα αυτή η Επιτροπή διαπιστώνει την ύπαρξη «αστυνομικού κράτους» το οποίο, όπως σημειώνει, αποτελεί το αντίθετο μιας δημοκρατικής κοινωνίας.³⁵

του άρθρου 5 της ΕΣΔΑ, αποτελούν πάγια πρακτική σε καιρό πολέμου η οποία δικαιολογείται στο πλαίσιο του άρθρου 15, προσθέτοντας δε ότι η απόλυση από τα κρατητήρια των δύο τρίτων των υπόπτων που συνελήφθησαν τις πρώτες ημέρες του πραξικοπήματος αποτελεί ένδειξη της άμεσης αναγκαιότητας των μέτρων αυτών εκείνο το χρονικό διάστημα.

32. Στο *ίδιο*, σ. 178, παρ. 328 και σ. 177, παρ. 325, αντιστοίχως. Όπως μάλιστα σημειώνει η Επιτροπή σε σχέση με το άρθρο 6, παραβιάζεται και το άρθρο 13 της ΕΣΔΑ που αφορά στο δικαίωμα πραγματικής, δηλαδή αποτελεσματικής, προσφυγής καθώς κατά τη διοικητική διερεύνηση των παραπόνων πολιτικών κρατουμένων σχετικών με απάνθρωπη μεταχείριση και βασανισμούς η διοίκηση είτε δεν προβαίνει στον έλεγχο των παραπόνων αυτών είτε, και όταν ακόμη προχωρεί σε αυτόν, ο έλεγχος αυτός είναι πλημμελής ως προς τη διαπίστωση και εκτίμηση των κρίσιμων πραγματικών περιστατικών, *Rapport de la Commission*, τόμ. I, 1ο μέρος, σ. 211-212, παρ. 402.

33. *Rapport de la Commission*, τόμ. I, 1ο μέρος, σ. 184, παρ. 345.

34. Στο *ίδιο*, σ. 199, παρ. 369.

35. Στο *ίδιο*, σ. 208, παρ. 394. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι η Επιτροπή, στην απόφασή της σχετικά με την παραβίαση του άρθρου 11 της ΕΣΔΑ (προστασία του δικαιώματος συνεταιρισμού) από την ελληνική κυβέρνηση και τη διάλυση από

Ένα άλλο ενδιαφέρον σημείο των διαπιστώσεων της Επιτροπής αφορά στην ελευθερία της γνώμης. Η Επιτροπή θεωρεί ότι δεν αντικείται σε αυτή η λήψη πειθαρχικών μέτρων από τα πανεπιστημιακά ιδρύματα ως παρεπόμενη ποινή σε φοιτητές που ήδη έχουν καταδικαστεί για πολιτικά εγκλήματα. Διερωτάται, όμως, μήπως μία τέτοια αντιμετώπιση θα παραβίαζε το δικαίωμα στην εκπαίδευση, εισάγοντας εμμέσως ένα ζήτημα προστασίας όχι πλέον ενός ατομικού δικαιώματος αλλά ενός κοινωνικού.³⁶

Παρουσιάζει επίσης ενδιαφέρον η εξέταση της αναστολής των πολιτικών δικαιωμάτων στην Ελλάδα. Ξεκινώντας από το αυτονόητο, ότι η εκλογή βουλής σε εύλογα χρονικά διαστήματα είναι το θεμέλιο μιας δημοκρατικής κοινωνίας, και υπενθυμίζοντας τη ματαίωση των εκλογών του Μαΐου 1967, η Επιτροπή σημειώνει ότι ακόμη και στην περίπτωση άμεσου και επικείμενου κινδύνου για τη χώρα, η πολιτική κατάσταση δε δικαιολογούσε την αναστολή των εργασιών του κοινοβουλίου, πολύ περισσότερο που κάτι τέτοιο δε συνέβη ούτε στην περίοδο 1946-49.³⁷

Η Επιτροπή θεωρεί, όμως, ότι η ελληνική κυβέρνηση δεν παραβιάζει το άρθρο 7 της ΕΣΔΑ (απαγόρευση αναδρομικής εφαρμογής ποινικών διατάξεων) και το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου (προστασία της ιδιοκτησίας). Αφενός, οι σχετικές, Η' και Λ', συγκατακτικές πράξεις του καθεστώτος δεν είναι ασυμβίβα-

αυτή συνδικαλιστικών και επαγγελματικών οργανώσεων ή την αντικατάσταση των μελών των διοικήσεών τους με την αιτιολογία ότι τελούσαν υπό κομμουνιστική επιρροή, θεωρεί ότι οι ενέργειες αυτές δε συνιστούν παρακώλυση του καταστατικού σκοπού τους (προάσπιση και προώθηση των αντίστοιχων επαγγελματικών συμφερόντων) των οργανώσεων αυτών. Προσθέτει όμως, και εδώ έγκειται η συμβολή της Επιτροπής σε ένα ενδιαφέρον ζήτημα «συντρέχουσας» δικαιοδοσίας της με εκείνη του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας, ότι οι διαπιστώσεις αυτές δε βλάπτουν τον έλεγχο παραβιάσεων άλλων διεθνών συμβάσεων (εργασίας) που έχει κυρώσει η Ελλάδα, ακόμη και όταν αφορούν στα ίδια πραγματικά περιστατικά. Πράγματι, το Διεθνές Γραφείο Εργασίας συνέστησε ad hoc Επιτροπή για τη διερεύνηση καταγγελίας (των εκπροσώπων εργαζομένων από την ΟΔΓ τη Δανία, τη Νορβηγία και τη Σουηδία) σχετικής με την παραβίαση διατάξεων των υπ. αριθ. 87 και 98 Διεθνών Συμβάσεων Εργασίας (που αφορούν αντιστοίχως στη συνδικαλιστική ελευθερία – δηλαδή στο δικαίωμα των εργαζομένων να ιδρύουν, να προσχωρούν και να οργανώνουν την εκλογή τους σε συνδικαλιστικές οργανώσεις, και στο δικαίωμα σε ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις), Κ. Hailbronner, ό.π., σμ. 3, σ. 549, σμ. 3 και σ. 563.

36. Στο ίδιο., σ. 200, παρ. 371.

37. Στο ίδιο., σ. 219, παρ. 416-418.

στες με το άρθρο 7, αφετέρου, οι επίδικες διατάξεις των συντακτικών αυτών πράξεων ουδέποτε έτυχαν εφαρμογής. Εξάλλου, η προστασία της ιδιοκτησίας στο Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο υπόκειται σε περιορισμούς οι οποίοι, εφόσον δε συνεπάγονται στέρηση του συνόλου των περιουσιακών στοιχείων ενός προσώπου, δεν περιορίζονται ούτε ως προς το είδος της ποινής ούτε ως προς την αυστηρότητά της.³⁸

Η έρευνα της Επιτροπής σχετικά με 30 περιπτώσεις βασανισμών (από τις 213 που καταγγέλλθηκαν συνολικά) όπως και τα κάθε είδους προσκόμματα που πρόβαλε το καθεστώς στην έρευνα αυτή,³⁹ αλλά και η σχετική επιχειρηματολογία της ελληνικής κυβέρνησης είναι χαρακτηριστικά τουλάχιστον της αμνηστίας της ενώπιον του διεθνούς αυτού οργάνου. Το καθεστώς αρνήθηκε να επιτρέψει στα μέλη της Επιτροπής να επισκεφθούν τις φυλακές Αβέρωφ προτείνοντας τις φυλακές Κορυδαλλού, όπου όμως, όπως σημειώνει η Επιτροπή, μόνο ποινικοί και όχι πολιτικοί κρατούμενοι υπάρχουν. Αρνείται μάλιστα την επίσκεψη των μελών της στη Λέρο, όπως και τη συνάντησή τους με μεγάλο αριθμό προσώπων για τα οποία εξετάζει το ενδεχόμενο βασανισμού τους. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι η τότε κυβέρνηση επιλεκτικά μόνο παραδίδει στην Επιτροπή τα έγγραφα που της ζητούνται, όπως εκθέσεις του Ερυθρού Σταυρού ή ιατρικές γνωματεύσεις σε περιπτώσεις βασανισμών. Ενδεικτική επίσης είναι η επιχειρηματολογία της τότε κυβέρνησης προκειμένου να αντικρούσει τους ισχυρισμούς των προσφευγόντων κρατών ότι αξιωματούχοι και όργανα του καθεστώτος επιτρέπουν ή κάνουν χρήση βασανιστηρίων. Η ελληνική κυβέρνηση καταφεύγει μόνο σε μία γενική άρνηση των ισχυρισμών αυτών, προσθέτοντας ότι πρόκειται για εχθρική προπαγάνδα.⁴⁰

38. *Rapport de la Commission*, τόμ. I, 1ο μέρος, σ. 225, παρ. 425, 426, και σ. 226, παρ. 427. Οι διαπιστώσεις της Επιτροπής ως προς την εφαρμογή στην πράξη ή όχι των επίδικων διατάξεων προκειμένου αυτές να αποτελέσουν αντικείμενο διάγνωσης από μέρους της δεν επιβεβαιώνονται από τη μεταγενέστερη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, που αρκείται στην απλή διαπίστωση διατάξεων εσωτερικού δικαίου οι οποίες σαφώς να αντίκεινται στη Σύμβαση, ανεξαρτήτως αν εφαρμόζονται ή όχι στην πράξη, Eur. Court of H.R., «Ireland v. United Kingdom, judgment of 18-1-1978», *ILM*, 17, 1978/3, σ. 711-712, παρ. 240.

39. Στ. Πετράκης, *Η «ελληνική υπόθεση»...*, ό.π., σ. 103-104.

40. Στο ίδιο, σ. 11, παρ. 22 και σ. 414, παρ. 3. Η άρνηση των βασανιστηρίων από την ελληνική κυβέρνηση με τον ισχυρισμό ότι πρόκειται για εχθρική προπαγάνδα καθίσταται αλυσιτελής καθώς εκείνο που επιδιώκεται, ο έλεγχος δηλαδή

Η Επιτροπή, από την πλευρά της, αφού εξέτασε 56 μάρτυρες, κατόρθωσε να θεμελιώσει τη χρήση βασανιστηρίων και συγκεκριμένα της φάλαγγας (την οποία και προτιμούν τα όργανα του καθεστώτος γιατί δεν αφήνει εξωτερικούς τραυματισμούς) σε συνδυασμό με άλλα βασανιστήρια,⁴¹ όπως ηλεκτροσόκ και εικονικές εκτελέσεις σε 11 περιπτώσεις: οι τελευταίες συνιστούν ομοιόμορφη πρακτική κρατικών οργάνων και μία γενικευμένη κατάσταση με την ανοχή των ιεραρχικά προϊσταμένων τους, η οποία προκύπτει καθώς «σαφώς» δεν ελήφθη κανένα μέτρο για τη διοικητική ή δικαστική διερεύνηση των βασανισμών αυτών.⁴² Η Επιτροπή σημειώνει χαρακτηριστικά ότι τα θύματα βασανισμών δεν παραπονούνται για άλλα περιστατικά «ελάσσοнос σημασίας» κακοποίησης τους από την αστυνομία, θεωρώντας αυτά ως συνηθισμένη συμπεριφορά της. Προσθέτει δε ότι ο βαθμός της ασκούμενης φυσικής βίας και η ανοχή προς αυτή διαφέρουν από κοινωνία σε κοινωνία.⁴³ Η Επιτροπή τέλος διαπιστώνει παραβίαση του άρθρου 3

των καταγγελιών ως υπερβολικών ή και αναληθών δεν επιτυγχάνεται αφού η διαπίστωση των βασανιστηρίων αναζητάται από την Επιτροπή με αποδεικτικά μέσα των οποίων η δύναμη θεμελιώνεται πέρα από κάθε εύλογη αμφιβολία, (δε σπριζεται δηλαδή σε απλή θεωρητική πιθανότητα, ούτε προκύπτει προκειμένου να αποφευχθεί κάποιο δυσάρεστο λογικό συμπέρασμα, *Rapport de la Commission*, τόμ. II, 1ο μέρος, σ. 14 παρ. 30).

41. Στο ίδιο, σ. 415-416, παρ. 8-9.

42. Στο ίδιο, σ. 418-419, παρ. 12-15. Για την έννοια της διοικητικής πρακτικής, η οποία εξάλλου απαλλάσσει την Επιτροπή από την εξέταση της εξάντλησης των ένδικων μέσων στην εσωτερική έννομη τάξη, βλ. *ό.π.*, σ. 13, παρ. 28-29· βλ. επίσης τη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου στο ζήτημα, *European Court of Human Rights*, «Ireland v. United Kingdom, judgment of 18-1-1978», *ILM*, 17, 1978/3, σ. 701, παρ. 159, για τη διάκριση μεταξύ βασάνων και απάνθρωπης μεταχείρισης η οποία είναι ζήτημα πραγματικό· πρβλ. τη μεταγενέστερη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, αντί πολλών *ό.π.*, *European Court of Human Rights*, «Ireland v. United Kingdom, judgment of 18-1-1978», στο *ILM*, 17, 1978/3, σ. 702, παρ. 167. Η Επιτροπή, όμως, όπως εξάλλου από την αρχή φροντίζει να εξαγγείλει, δε διαχωρίζει εννοιολογικά μεταξύ βασάνων και απάνθρωπης μεταχείρισης στην έκθεσή της (*Rapport de la Commission*, τόμ. II, 1ο μέρος, σ. 1, παρ. 2).

43. Στο ίδιο, σ. 417, παρ. 11, πρβλ. την προσπάθεια προσδιορισμού της απάνθρωπης μεταχείρισης στη μεταγενέστερη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, *ό.π.*, *European Court of Human Rights*, «Ireland v. United Kingdom, judgment of 18-1-1978», *ILM*, 17, 1978/3, σ. 702 παρ. 162: «...ill-treatment must attain a minimum level of severity [...] it depends on all the circumstances of the case, such as the duration of the treatment, its physical or mental effects and, in some cases, the sex, age and state of health of the victim etc...».

τόσο σε σχέση με τις συνθήκες κράτησης στη Λέρο και τα κρατητήρια της οδού Μπουμπουλίνας, όσο και σε σχέση με τη μακρόχρονη απαγόρευση στους κρατούμενους στις φυλακές Αβέρωφ να επικοινωνούν με τους οικείους τους.⁴⁴

Στην έκθεσή της η Επιτροπή διαπιστώνει ότι η ελληνική κυβέρνηση που προέκυψε μετά την 21η Απριλίου 1967 παραβιάζει τα εξής άρθρα της ΕΣΔΑ: 3 (βάσανοι και απάνθρωπη μεταχείριση), 5 (προσωπική ελευθερία και ασφάλεια), 6 (εγγυήσεις δικαστικής προστασίας), 8 (οικογενειακή ζωή), 9 (ελευθερία της σκέψης), 10 (ελευθερία γνώμης και Τύπου), 11 (δικαίωμα της συνάθροισης), 13 (δικαίωμα αποτελεσματικής προσφυγής ενώπιον των αρχών) και 14 (απαγόρευση διακρίνουσας μεταχείρισης). Δεν παραβιάζονται, κατά την Επιτροπή, τα άρθρα 7 της ΕΣΔΑ (απαγόρευση αναδρομικής εφαρμογής ποινικών διατάξεων) και 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου (προστασία της ιδιοκτησίας).

4. ΟΙ ΔΥΣΧΕΡΕΙΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΗΣ ΥΠΟΘΕΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Η ελληνική κυβέρνηση, σε όλη τη διάρκεια της εξέτασης της υπόθεσης στην Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, προσπάθησε να εκμεταλλευτεί τον οιονεί δικαιοδοτικό χαρακτήρα της προβάλλοντας κάθε λογής δικονομικά προσκόμματα. Πέρα από τις ενστάσεις αναρμοδιότητας και απαραδέκτου των προσφυγών και των πρόσθετων βάσεων τους, η ελληνική κυβέρνηση αμφισβήτησε ανεπιτυχώς τη δύναμη των αποδεικτικών μέσων στα οποία προσέφυγε η Επιτροπή, κυρίως στο ζήτημα της απόδειξης των βασάνων και της απάνθρωπης μεταχείρισης. Προσπάθησε, συγκεκριμένα, και μάλλον με νομικά παράδοξο τρόπο, να προσβάλει τις διαδικαστικές πράξεις της Επιτροπής που αφορούσαν στην εξέταση μαρτύρων χωρίς την παρουσία των «διαδίκων» μερών.⁴⁵ Όμως η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν παρουσιάζει ομοιότητες με εκείνη οποιασδήποτε άλλης μορφής δικαιωμάτων στις διεθνείς

44. Στο ίδιο, σ. 423, παρ. 18.

45. Βλ. *Rapport de la Commission*, τόμ. II, 1ο μέρος, σ. 11, παρ. 22· βλ. επίσης διεξοδικότερη παρουσίαση της θέσης αυτής, G.B. Zotiades, «Some aspects of the functions assigned to the European Commission of Human Rights in the examination of the merits of the case», *RHDI*, 22, 1969, σ. 85-89.

διαφορές. Στην περίπτωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αποτελεί καθήκον της Επιτροπής η αναζήτηση της αλήθειας με κάθε πρόσφορο μέσο, κάθε μέσο το οποίο εμπίπτει στην αντίληψή της.

Η εκτίμηση, εξάλλου, τού κάθε αποδεικτικού μέσου είναι ιδιαίτερα αυστηρή, και οδηγεί στον περιορισμό της αποδεικτικής δύναμης εκείνων των μέσων που αποτελούν έμμεση απόδειξη (π.χ., εκείνων που συνιστούν απλώς «αρχή αποδείξεων» –*prima facie case*–, και εκείνων που αποτελούν αυτήκοη μαρτυρία).⁴⁶

Ένα τελευταίο στοιχείο της ιδιαιτερότητας της διαδικασίας ενώπιον της Επιτροπής αφορά στην υποχρέωση του άρθρου 28 εδ. α της ΕΣΔΑ (σχετικού με την παροχή «κάθε διευκόλυνσης» από τα συμβαλλόμενα μέρη κατά την άσκηση της δικαιοδοσίας της).

Είναι αλήθεια ότι η Επιτροπή δεν είναι σαφής ως προς τις έννομες συνέπειες που απορρέουν σε περίπτωση παραβίασης του άρθρου 28. Στην έκθεσή της αναφέρει ότι έλαβε υπόψη της, κατά την εκτίμηση των αποδείξεων, την άρνηση της ελληνικής κυβέρνησης να εκπληρώσει την υποχρέωση συνεργασίας της με την Επιτροπή όπως προκύπτει από τη Σύμβαση της Ρώμης. Πρακτικά αυτό συνιστά μετριασμό του βάρους της απόδειξης προς όφελος του άλλου αντιδίκου.⁴⁷

5. ΟΙ ΕΝΝΟΜΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΗΣ ΝΟΜΙΚΗΣ ΘΕΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΣΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Οι έννομες συνέπειες της αποχώρησης της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης εμφανίζονται στη διεθνή έννομη τάξη με δύο μορφές. Η πρώτη αφορά στην απώλεια της ιδιότητας του μέλους του Συμβουλίου της Ευρώπης με βάση το άρθρο 7 του Καταστατικού

46. *Rapport de la Commission*, τόμ. II, 1ο μέρος, σ. 14-15, παρ. 30-34.

47. Η Επιτροπή απέφυγε να απορρίψει ως ουσιαστικά αβάσιμες περιπτώσεις βασανισμών στις οποίες η ελληνική κυβέρνηση παρεμπόδιζε την έρευνά της. Προσθέτει όμως στην έκθεσή της ότι στις περιπτώσεις αυτές είχε άλλοτε απλές και άλλοτε ισχυρές ενδείξεις βασανισμών. *Rapport de la Commission*, τόμ. II, 1ο μέρος, σ. 15-16, παρ. 34 και σ. 422, παρ. 17· πρβλ. και εδώ τη μεταγενέστερη νομολογία του Δικαστηρίου το οποίο θεωρεί: «...the Court adopts the standard of proof "beyond reasonable doubt" but adds that such proof must follow from the coexistence of sufficiently strong, clear and concordant inferences of similar un rebutted presumption of fact. In this context, the conduct of the Parties when evidence is being obtained has to be taken into account», ό.π. European Court of Human Rights, «Ireland v. United Kingdom, judgment of 18-1-1978», *ILM*, 17, 1978/3, σ. 702, παρ. 161.

από 31ης Δεκεμβρίου 1970, με αποτέλεσμα η Ελλάδα να μην απολαύει πλέον των δικαιωμάτων ούτε να δεσμεύεται από τις υποχρεώσεις που συνδέονται με την ιδιότητα του μέλους του Συμβουλίου της Ευρώπης. Η Ελλάδα παύει, λοιπόν, μετά το τέλος του 1970 να έχει έστω και τυπικό δικαίωμα εκπροσώπησης στα καταστατικά αλλά και στα υπόλοιπα όργανα του Συμβουλίου της Ευρώπης.

Η Επιτροπή Υπουργών αποφασίζει στις 15 Απριλίου 1970 την υιοθέτηση της έκθεσης της Επιτροπής. Έχει προηγηθεί, ήδη στις 12 Δεκεμβρίου 1969, η διαπίστωση (από την Επιτροπή Υπουργών) της αποχής της Ελλάδας από τις εργασίες του Συμβουλίου της Ευρώπης,⁴⁸ και στη συνέχεια η δήλωση του Προέδρου της Επιτροπής Υπουργών ότι η αποχώρηση της Ελλάδας και η σχετική διαπίστωση της *de facto* αποχής της συνιστούν *de facto* αναστολή της συμμετοχής της σε αυτό.⁴⁹ Τον Φεβρουάριο του 1970 ακολουθεί δήλωση της ελληνικής κυβέρνησης ότι δεν πρόκειται πλέον να συμμετέχει στις εργασίες της Επιτροπής Υπουργών, προτιθέμενη να προσδώσει άμεσο αποτέλεσμα στην καταγγελία της. Η Επιτροπή Υπουργών, σε μία προσπάθεια αποφυγής περιττού νομικού τυπικισμού, όπως θα επέβαλε το άρθρο 32 της ΕΣΔΑ (διαπίστωση των παραβιάσεων της ΕΣΔΑ και στη συνέχεια καθορισμός προθεσμίας συμμόρφωσης), προχωρεί *uno actu* στην υιοθέτηση και δημοσίευση της έκθεσης της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων προσκαλώντας την ελληνική κυβέρνηση να αποκαταστήσει τα ατομικά δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες στην Ελλάδα, επιστώντας δε την προσοχή της στην άμεση κατάργηση της πρακτικής των βασανιστηρίων και στην απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων. Εξάλλου, ήδη από τις 13 Ιουνίου 1970 αρχίζουν οι έννομες συνέπειες της καταγγελίας της ΕΣΔΑ κατά το άρθρο 65, η απαλλαγή δηλαδή της ελληνικής κυβέρνησης από τις υποχρεώσεις της όπως προκύπτουν από την ΕΣΔΑ, με εξαίρεση τα περιστατικά που αφορούν

48. Η Απόφαση 69-51 της Επιτροπής Υπουργών, η οποία ελήφθη την ίδια μέρα της κοινοποίησης της αποχώρησης και σύμφωνα με την οποία η Επιτροπή θεωρεί ότι εφεξής η ελληνική κυβέρνηση θα απέχει των εργασιών του Συμβουλίου της Ευρώπης, αποτελεί απλή λογική διαπίστωση ενός πραγματικού περιστατικού, στερούμενη έννομων συνεπειών· Zanghi, *ό.π.*, σμ. 13, σ. 63· βλ. και Στ. Περράκης, *Η «ελληνική υπόθεση»...*, *ό.π.*, σ. 72-73.

49. Η δήλωση αυτή, πολιτικού χαρακτήρα, δημιουργεί προβληματισμό από νομικής πλευράς, καθώς δε στηρίζεται σε διατάξεις του Καταστατικού του Συμβουλίου της Ευρώπης, Kiss - Vegleris, *ό.π.*, σμ. 1, σ. 925, σμ. 81· Zanghi, *ό.π.*, σ. 66.

στο διάστημα μέχρι την καταγγελία της (άρθρο 65 παρ. 2).⁵⁰

Η αποχώρηση της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης θέτει επίσης το θέμα της τύχης των Συμβάσεων που έχει υπογράψει στο πλαίσιο του οργανισμού αυτού. Πράγματι, η ιδιότητα πλέον της Ελλάδας ως κράτους που δεν είναι μέλος του Συμβουλίου της Ευρώπης καθιστά αδύνατη τη συμμετοχή της στις Συμβάσεις εκείνες όπου συμβαλλόμενα μέρη μπορούν να είναι μόνο εκείνα τα κράτη που έχουν παράλληλα την ιδιότητα του κράτους-μέλους (π.χ. άρθρο 33 παρ. 2 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Εγκαταστάσεως). Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι η επάνοδος της Ελλάδας στο Συμβούλιο της Ευρώπης και η εκ νέου επικύρωση της Σύμβασης της Ρώμης απαιτούν και αντίστοιχη κύρωση της σύμβασης αυτής. Αντίθετα, η αποχώρηση της Ελλάδας δεν εμποδίζει τη διατήρηση των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων της που προκύπτουν από την ιδιότητά της ως συμβαλλόμενου μέρους σε συμβάσεις που υπεγράφησαν στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης και οι οποίες ό-

50. Εξάλλου, μέχρι την έναρξη των αποτελεσμάτων της καταγγελίας, το συμβαλλόμενο μέρος δεσμεύεται ως προς το σεβασμό των διατάξεων της ΕΣΔΑ. Έτσι στις 10-4-1970, η Δανία, η Νορβηγία και η Σουηδία προσφεύγουν και πάλι στην Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (δεύτερη ελληνική υπόθεση). Στην περίπτωση όμως αυτή, οι προσφυγές τους αφορούν σε παραβιάσεις των άρθρων 3 και 6 της ΕΣΔΑ σε σχέση με τις δίκες της «Δημοκρατικής Άμυνας» ενώπιον του Εκτάκτου Στρατοδικείου Αθηνών, ζητώντας επιπρόσθετα από τον Πρόεδρο της Επιτροπής την αναστολή εκτελέσεως των θανατικών ποινών που επέβαλε το δικαστήριο αυτό. Ο τελευταίος κάνει δεκτό το αίτημα αυτό, επιδιώκει δε τη σχετική επικουρία του Γενικού Γραμματέα του Συμβουλίου της Ευρώπης έναντι της ελληνικής κυβέρνησης. Πράγματι ο Γενικός Γραμματέας, προσφεύγοντας στη χρήση διπλωματικών μέσων, εξέφρασε την «ευχή» η ελληνική κυβέρνηση να μην προχωρήσει στην εκτέλεση των ποινών αυτών, αναδεικνύοντας έτσι τόσο τις νομικές αδυναμίες της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε εξαιρετικές περιπτώσεις αλλά και συνάμα την εντελώς πραγματιστική αντιμετώπιση των θεμάτων αυτών από την Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Η Επιτροπή, αφού διαπίστωσε στη συνέχεια την αρμοδιότητά της *ratione temporis* επί των προσφυγών αλλά και την άρνηση της ελληνικής κυβέρνησης να λάβει μέρος στη διαδικασία, προβαίνει σε *ex officio* έλεγχο της εξάντλησης των ένδικων μέσων στην εσωτερική έννομη τάξη και διαπιστώνει την ανυπαρξία τους σε σχέση με τις παραπάνω διατάξεις. Όμως, η επέλευση των έννομων αποτελεσμάτων της καταγγελίας της ΕΣΔΑ από την ελληνική κυβέρνηση καθιστά άνευ αντικειμένου τη διαβίβαση της Έκθεσης της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στην Επιτροπή Υπουργών, με συνέπεια να εξαντλεί τη δικαιοδοσία της Επιτροπής και να καθιστά αδύνατη την παραπέρα συνέχιση της διαδικασίας. Έτσι, με απόφασή της στις 5-10-1970, η Επιτροπή περατώνει τη διαδικασία και στη δεύτερη ελληνική υπόθεση. Βλ. Kiss - Vegleris, *ό.π.*, σ. 926-929.

μως δεν προϋποθέτουν την ιδιότητα κράτους-μέλους (συμβάσεις δηλαδή όπου τα συμβαλλόμενα μέρη μπορούν να είναι και μη μέλη, όπως π.χ. η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαστικής Συνδρομής σε ποινικές υποθέσεις). Τέλος, η Ελλάδα παρέμεινε συμβαλλόμενο μέρος σε εκείνες τις συμβάσεις οι οποίες προϋποθέτουν την ιδιότητα κράτους-μέλους προκειμένου τούτο να καταστεί συμβαλλόμενο μέρος, δεν εξαρτούν όμως από την ιδιότητα αυτή (του συμβαλλόμενου μέρους δηλαδή) τη συνέχιση της συμμετοχής του κράτους αυτού στο Συμβούλιο της Ευρώπης. Είναι φανερό ότι η λογική συνέπεια της ρύθμισης αυτής είναι ότι από την αποχώρηση είναι αδύνατη η επικύρωση συμβάσεων που έχουν ήδη υπογραφεί, όμως δεν έχουν επικυρωθεί από το κράτος-μέλος που στο μεταξύ αποχώρησε.⁵¹

Σχετικό είναι, τέλος, και το ζήτημα της εφαρμογής της Σύμβασης της Ρώμης με βάση τον κυρωτικό της νόμο 2329/53 από το ΣτΕ το 1973,⁵² και ενώ η κυβέρνηση είχε ήδη από τριετίας και πλέον καταγγείλει τη Σύμβαση. Η θεωρία φαίνεται διχασμένη στο ζήτημα της εφαρμογής στο εσωτερικό δίκαιο του κυρωτικού νόμου διεθνούς συμβάσεως στην περίπτωση που το κράτος δε δεσμεύεται διεθνώς στη συνέχεια καταγγελίας.⁵³ Μολονότι η νομολογία δε φαίνεται να έχει λάβει οριστική θέση στο ζήτημα, ο σκοπός του συνταγματικού νομοθέτη να εξαρτήσει την εφαρμογή διατάξεων του διεθνούς δικαίου από την «υποδοχή» τους στο εσωτερικό δίκαιο αναιρείται εφόσον το κράτος δε θεωρεί, σε περίπτωση καταγγελίας, ότι η περαιτέρω εφαρμογή της διεθνούς συμβάσεως στο εσωτερικό δίκαιο είναι αδύνατη.

51. A. Manin, «La Grèce et le Conseil de l'Europe (12 décembre 1969 - 28 novembre 1974)», *AFDI*, 20, 1974, σ. 878-879. Αντίθετα, στην περίπτωση της αναστολής του δικαιώματος εκπροσώπησης, το κράτος-μέλος διατηρεί το δικαίωμα υπογραφής και επικύρωσης συμβάσεων που είναι ανοικτές για υπογραφή στα μέλη του οργανισμού. Στ. Περράκης, *Η «ελληνική υπόθεση»...*, ό.π., σ. 64.

52. ΣτΕ 371/73, ΕΔΔ 1973. 388: «...[αι διατάξεις που καθυποβάλλουν την ίδρυση ναών σε άδεια εκκλησιαστικής αρχής] τελούν εν αρμονία προς τας αρχάς του Καταστατικού Χάρτου των Ηνωμένων Εθνών και προς τας περί θρησκευτικής ελευθερίας διατάξεις της συμβάσεως της Ρώμης (ν. 2329/53)».

53. Θετικά, Εμμ. Ρούκουνας σε Ξένιον Ζέπου σ. 305-306, και Στ. Περράκης, *Η «ελληνική υπόθεση»...*, ό.π., σ. 74, σημ. 84, αρνητικά, και ίσως ορθότερα, Φ. Θ. Βεγλερής, «Η Σύμβαση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και το Σύνταγμα», *ΤοΣ*, τχ. 2.570, σημ. 88.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι επιπτώσεις της αποχώρησης της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης φάνηκαν κυρίως σε πολιτικό επίπεδο, ευρωπαϊκό, και εσωτερικό. Έτσι, σε ό,τι αφορά τις σχέσεις της χώρας με την ΕΟΚ μπορεί να σημειωθεί η ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής προς το Συμβούλιο της Ευρώπης ότι προτίθεται να προχωρήσει στην αναθεώρηση του όλου πλέγματος των σχέσεων ΕΟΚ-Ελλάδας καθώς η λειτουργία της Συμφωνίας Συνδέσεως πρέπει να ελέγχεται δημοκρατικά, όπως και η ίδια η Κοινότητα.⁵⁴

Σε νομικο-πολιτικό επίπεδο, η «ελληνική υπόθεση» καταδεικνύει ότι η «σπανιότης» των διακρατικών προσφυγών υποκρύπτει έντονα το πολιτικό στοιχείο τους σε σχέση με τις περιπτώσεις των ατομικών προσφυγών. Τούτο γίνεται σαφέστερο με την εκάστοτε μεταχείριση που επιφυλάσσει στις αντίστοιχες υποθέσεις η Επιτροπή Υπουργών, όπου το πολιτικό στοιχείο και οι πολιτικές εκτιμήσεις επηρεάζουν ιδιαίτερα τις αποφάσεις του οργάνου αυτού. Η «ελληνική υπόθεση» παρουσιάζει στοιχεία διακρατικού χαρακτήρα ελάσσονος σημασίας,⁵⁵ καθώς απουσίαζε ακριβώς εκείνο το στοιχείο της διακρατικής διαφοράς, η εκατέρωθεν δηλαδή αμφισβήτηση ενός υποκειμενικού δικαιώματος που υποκρύπτει συχνά και τη σύγκρουση πολιτικών συμφερόντων.⁵⁶ Η «ελληνική υπόθεση», σε αντίθεση με τις υπόλοιπες διακρατικές προσφυγές, αποτελεί

54. Δ. Κώνστας, *ό.π.*, σ. 183· βλ. επίσης τις ενέργειες του Συμβουλίου Υπουργών της ΕΟΚ προκειμένου να επανενεργοποιήσει τη Συμφωνία Συνδέσεως ήδη από τις 14 Σεπτεμβρίου 1974· Manin, *ό.π.*, σ. 883, σημ. 52.

55. Το αντίστροφο συνέβη στην υπόθεση Λοϊζίδου κατά Τουρκίας, όπου η ατομική προσφυγή μετετράπη σε διακρατική (περίπτωση του άρθρου 48 ΕΣΔΑ – βλ. σχολιασμό της υπόθεσης αυτής στο G. Cohen-Jonathan, «L'affaire Loizidou devant la Cour européenne des droits de l'Homme. Quelques observations», *RGDIP*, 102, 1998/1, σ. 123). Παρόλο που το Δικαστήριο διακήρυξε ότι η ΕΣΔΑ αποτελεί «κείμενο θεσμικού χαρακτήρα της ευρωπαϊκής δημόσιας τάξης» («...instrument institutionnel de l'ordre public européen»), η διαπίστωση αυτή δεν εμπόδισε την εμφάνιση δυσχεριών με την επίκληση πολιτικού χαρακτήρα επιχειρημάτων κατά την εκτέλεση της απόφασης ενώπιον της Επιτροπής Υπουργών.

56. Βλ., όμως, και Στ. Νέστωρ, *Η ελληνική υπόθεση στο Συμβούλιο της Ευρώπης*, Αρμ. 33.361, αλλά και Δ. Κώνστας, «Το τουρκικό ζήτημα και η πολιτική υπόσταση του Συμβουλίου της Ευρώπης», *ΤοΣ*, τχ. 8, σ. 355-358, που αντιμετωπίζουν τις περιπτώσεις των διακρατικών προσφυγών υπό το πολιτικό πρίσμα του «ενδοσυστημικού ρεαλισμού» και της κατά περίπτωση αντιμετώπισης της κάθε υποθέσεως αναλόγως των χαρακτηριστικών της.

λεί περιπτωση διακρατικής προσφυγής ελλείψει του δικαιώματος ατομικής προσφυγής των ενδιαφερόμενων προσώπων.

Στο εσωτερικό της χώρας, οι συνέπειες της αποχώρησης ήταν και πάλι έμμεσες καθώς η δημοσιότητα που δόθηκε στην έκθεση της Επιτροπής από τον διεθνή Τύπο επέτρεψε την πρόσκαιρη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των πολιτικών κρατουμένων και τη σύναψη συμφωνίας με τη Διεθνή Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού για την επίσκεψη πολιτικών κρατουμένων, συμφωνία που έληξε οριστικά τον Ιανουάριο του 1971.

Στο πλαίσιο των πολιτικών συνεπειών (και όχι, ίσως, των νομικών) θα μπορούσαν να αναφερθούν οι διατάξεις του Συντάγματος του 1975, τόσο εκείνες που αφορούν σε ατομικά δικαιώματα (π.χ. άρθρο 7 Σ. – απαγόρευση βασάνων, άρθρα 2 παρ. 1 και 25 Σ. – διατάξεις περί της αξίας του ανθρώπου και περί δικαιωμάτων του ανθρώπου) όσο και εκείνες που σχετίζονται με την εφαρμογή των κανόνων του διεθνούς δικαίου στην εσωτερική έννομη τάξη (π.χ. τα άρθρα 28 και 100 Σ).⁵⁷

Θα μπορούσε, τέλος, να βρει κανείς κάποιον απόηχο της «ελληνικής υπόθεσης» στη χρήση των λέξεων «ανθρώπινα δικαιώματα» (όρο καινοφανή τότε στα πολιτειακά πράγματα της χώρας)⁵⁸ στο Δ΄ Ψήφισμα της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής, και στην ερμηνεία του από τη νομολογία μολονότι απουσιάζει οποιαδήποτε σχετική αναφορά της στην ΕΣΔΑ. Η χρήση των λέξεων «ανθρώπινα δικαιώματα» επέτρεψε στα δικαστήρια, στο πλαίσιο της εσωτερικής έννομης τάξης, να θεωρήσουν ότι όχι μόνο διαπιστώνεται μία πραγματική κατάσταση («εκφράζουσα την θέλησιν του ελληνικού λαού διαπνεομένη από απόλυτον σεβασμόν προς τα ανθρώπινα δικαιώματα και

57. Βλ. αντιστοιχώς: J. Catsiapis, «Chronique constitutionnelle étrangère-La Constitution de la Grèce du 9 juin 1975», *RDJ*, 91, 1975, σ. 1582· Φ. Βεγλερής, «Η Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Σύνταγμα», *ΤοΣ*, 3, σ. 53, και Α.Α. Fatouros, «International law and the new greek constitution», *ΑΠΛ*, 70, 1976, σ. 504.

58. Για τη χρήση των λέξεων «ανθρώπινα δικαιώματα» στο Σύνταγμα του 1975/86 σε σχέση με την ΕΣΔΑ, βλ. αντί πολλών Α. Μάνεσης, *Συνταγματικά Δικαιώματα, Ατομικές Ελευθερίες*, εκδ. Α. Σάκκουλα, Θεσ/νίκη 1982, σ. 16-17. Ακόμη δε περισσότερο είναι εμφανής η σημασία τους καθώς έγινε χρήση των λέξεων «κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα και καθήκοντα» στο δικτατορικό Σύνταγμα του 1968 (άρθρα 26-29, κείμενο στο Κ. Μαυριάς - Α. Παντελής, *Συνταγματικά κείμενα ελληνικά και ξένα*, εκδ. Α. Σάκκουλα, 1990, σ. 225), δεδομένης επιπρόσθετα της σχετικής αρνητικής γνωμοδότησης των νομικών εμπειρογνομόνων του Συμβουλίου της Ευρώπης, βλ. παραπάνω σημ. 11.

ακλόνητον πίστιν προς τας δημοκρατικάς αρχάς»), αλλά επίσης ότι τίθενται κανόνες ουσιαστικού ποινικού δικαίου⁵⁹ που επιτρέπουν να θεωρηθεί ότι πράγματι δεν παραβιάζεται η αρχή της μη αναδρομικότητας των ποινικών νόμων όταν ορίζεται ότι «αι απορρεύσασαι κυβερνήσεις (εκ του στασιαστικού κινήματος της 21ης Απριλίου 1967) ήσαν κυβερνήσεις βίας».

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

American Journal of International law - AJIL

Annuaire Français de Droit International - AFDI

International Legal Materials - ILM

Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht - ZaöRV

Revue de Droit Public - RDP

Revue Hellénique de Droit International - RHDI

Revue Générale de Droit International Public - RGDIP

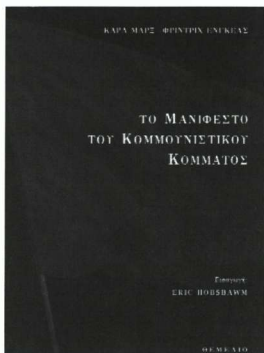
Επιθεώρηση Δημοσίου Δικαίου - ΕΔΔ

Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου - ΕΣΔΑ

Το Σύνταγμα - ΤοΣ.

59. ΑΠ 683/1975 (Ολ.), ΤοΣ, 1.898 («...και αν το πραξικόπημα πλήρως επεκράτησε και επετεύχθη εν τοις πράγμασιν η δι' αυτού σκοπούμενη ανατροπή τής μέχρις 21.4.1967 συνταγματικής τάξεως και η εμπέδωσις νέας, παρά ταύτα το πραγματικόν τούτο επίτευγμα, ουδ' επί στιγμὴν αποδεκτὸν γενόμενον ὑπὸ του ελληνοκού λαού, δεν αναγνωρίζεται ὑπὸ του δικαίου ως επενεγχόν οϊανδήποτε ἔννομον συνέπειαν...»).

**Επανακυκλοφορούν
από τις εκδόσεις Θεμέλιο**

**ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ**

**ΤΟ ΜΑΝΙΦΕΣΤΟ
ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ
ΚΟΜΜΑΤΟΣ**

Εισαγωγή:
ERIC HOBSBAWM

ISBN 960-310-133-8

Σελίδες 120

2.000 δρχ.

**ΑΓΓΕΛΟΣ Γ.
ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ**

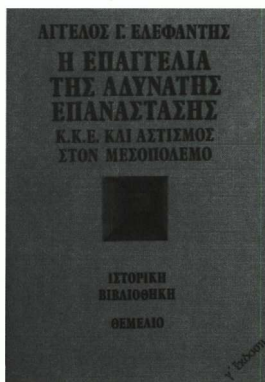
**Η ΕΠΑΓΓΕΛΙΑ
ΤΗΣ ΑΔΥΝΑΤΗΣ
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ**

**Κ.Κ.Ε. ΚΑΙ ΑΣΤΙΣΜΟΣ
ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ**

ISBN 960-310-087-0

Σελίδες 480

6.000 δρχ.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646, FAX 36 12 092

<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΘΕΩΡΙΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ
ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ - Βιβλιογραφικό Δοκίμιο

KJELL A. ELIASSEN (επιμ.), *Foreign and Security Policy in the European Union*, Sage, Λονδίνο 1998.

JOHN PETERSON - HELENE SJURSEN (επιμ.), *A Common Foreign Policy for Europe?*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1998.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με αφορμή τη δημοσίευση των δύο πιο πάνω εκδόσεων, σκοπός του άρθρου είναι να συζητήσει ορισμένες σκέψεις για την οπτική γωνία από την οποία ο μεγαλύτερος όγκος της ελληνικής βιβλιογραφίας στον ακαδημαϊκό χώρο των διεθνών σπουδών προσεγγίζει το γίνεσθαι της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης. Επίσης, το άρθρο επιχειρεί να προτείνει τις έννοιες της ασφάλειας και της στρατηγικής ως μεθοδολογικά εργαλεία για την προσέγγιση των διεργασιών ολοκλήρωσης, από μια διαφορετική ερευνητική προοπτική.

Από αυτή την άποψη, το βιβλιογραφικό αυτό άρθρο έχει την ιδιαιτερότητα ότι δεν επιδιώκει τόσο την κριτική ανάλυση των δύο πρόσφατων συλλογικών τόμων, υπό την επιμέλεια των Kjell A. Eliassen, και John Peterson - Helene Sjursen αντίστοιχα, για την κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλειας (ΚΕΠΠΑ) της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.). Δεν επιδιώκει, δηλαδή, να παρουσιάσει λεπτομερώς το περιεχόμενο των επιμέρους κεφαλαίων και να επεξηγήσει εξαντλητικά τη θετική συμβολή ή τις θεωρητικές αδυναμίες των επιχειρημάτων που προτάσσονται. Μάλλον, με βάση τα κύρια επιχειρήματα που οι εργασίες αυτές καταθέτουν, το άρθρο προσπαθεί με θεωρητική διάθεση να φωτίσει πτυχές που φαίνεται να μην έχουν μέχρι στιγμής ερευνηθεί εκτενώς στον ελληνικό, ευρύτερα δημόσιο και στενά ακαδημαϊκό διάλογο.

Η σημασία των πτυχών αυτών, για παράδειγμα, διαπιστώθηκε εντονότερα με το πρόσφατο χτύπημα του ΝΑΤΟ εναντίον της Γιου-

γκοσλαβίας. Σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στις δυτικές κοινωνίες, στην Ελλάδα η διάχυτη αίσθηση της συντριπτικής πλειονότητας των πολιτών, αλλά και η κύρια κριτική που ασκήθηκε από έγκυρους αναλυτές σε έντυπα ενημέρωσης και έρευνας, ήταν ότι η Ε.Ε. αποδείχθηκε ανίκανη να αντισταθεί στις πιέσεις των ΗΠΑ και ότι υποχρεώθηκε να συρθεί πίσω από το ηγεμονικό όχημα των τελευταίων. Η Ε.Ε. χαρακτηρίστηκε ως απύσχα από τις εξελίξεις, χωρίς δυνατότητα πρωτοβουλιών και ενεργούς παρέμβασης με στόχο την κατοχύρωση της ευρωπαϊκής ασφάλειας. Η αιτία του προβλήματος αναζητήθηκε στις σχεδόν ανύπαρκτες ή, τουλάχιστον, μη επαρκώς αναπτυγμένες θεσμικές λειτουργίες της ΚΕΠΠΑ. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με την άποψη αυτή, η περιθωριακή πολιτική αντίδραση της Ε.Ε. οφείλεται στην απουσία ισχυρών θεσμών διαμόρφωσης «υψηλής πολιτικής», δηλαδή στην απουσία εντατικών διεργασιών πολιτικής ολοκλήρωσης.

Μήπως, όμως, η κριτική, που ασφαλώς φωτίζει σημαντικό μέρος της κοινοτικής πραγματικότητας, είναι υπερβολική ή, στην καλύτερη περίπτωση, αντιλαμβάνεται τα γεγονότα από μια συγκεκριμένη οπτική γωνία, που παραγνωρίζει ή αγνοεί σημαντικές διαστάσεις της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης; Μήπως η κριτική έχει πέσει θύμα, όπως θα έλεγε ο Christopher Hill, του αυξανόμενου χάσματος μεταξύ ικανοτήτων και προσδοκιών που δημιούργησε η ΚΕΠΠΑ με τη συνθήκη του Μάαστριχτ;¹ Μήπως η κριτική δεν έχει λάβει υπόψη της αυτό που ο ίδιος ο συγγραφέας υποστηρίζει στη συμβολή του, στον δεύτερο υπό εξέταση τόμο, ότι αν και το εξωτερικό δεν μπορεί να διαχωριστεί από το εσωτερικό, ότι αν και υπάρχουν ισχυρές πολιτικές δυνάμεις στα ισχυρά κράτη-μέλη που επιδιώκουν τη δημιουργία μιας γνήσιας υπερεθνικής εξωτερικής πολιτικής, και ότι αν και η Ε.Ε. παραμένει σημαντικό τμήμα των θεσμολογημένων διεθνών σχέσεων, προσδίδοντάς τους δυναμικό περιεχόμενο και προσανατολισμό, οι εθνικές εξωτερικές πολιτικές παραμένουν περισσότερο από ποτέ κυρίαρχες; Ή ότι, τελικά, ο τρόπος με τον οποίο λειτουργεί η Ε.Ε., όπως έδειξε εμφανώς η δράση της στη Βοσνία, έχει ωθήσει πολλούς να συνειδητοποιήσουν τους περιορισμούς που υφίσταται και, κατά συνέπεια, έχει περιορίσει το κενό ικανοτήτων και προσδοκιών, με την έννοια ότι έχει

1. Christopher Hill, «The Capability-Expectation Gap, or Conceptualizing Europe's International Role», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. 31, τχ. 3, Σεπτέμβριος 1993.

μειώσει τις προσδοκίες της διεθνούς κοινότητας για την ΚΕΠΠΑ;²

Εξάλλου, από την άλλη μεριά, το στοιχείο της νομιμοποίησης, το γεγονός δηλαδή ότι η Ε.Ε. έχει συναινέσει στην ανάληψη στρατιωτικής δράσης από το ΝΑΤΟ στα Βαλκάνια, δεν αποτελεί μέρος της λειτουργίας της ΚΕΠΠΑ; Γιατί δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι η Ε.Ε. ήταν παρούσα στη συγκεκριμένη περίπτωση του Κοσσυφοπέδιου, όχι μέσω της ΚΕΠΠΑ, αλλά μέσω της Προεδρίας του Συμβουλίου Υπουργών και των κρατών-μελών της, που αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της κοινοτικής πραγματικότητας; Γιατί δεν ισχύει ότι τα συμφέροντα της Ε.Ε. συνέπεσαν με εκείνα των ΗΠΑ; Γιατί είναι δεδομένο ότι, ακόμη και αν η Ε.Ε. είχε όντως αναπτύξει σε πλήρες επίπεδο ωριμότητας τις θεσμικές λειτουργίες της ΚΕΠΠΑ, η πολιτική της θέση θα ήταν διαφορετική από εκείνη των ΗΠΑ;

Γενικότερα, στον ελληνικό διάλογο παρατηρείται ιδιαίτερα έντονα η τάση, αν και εν μέρει σωστή, να συνδέεται η ασφάλεια μόνο με την «υψηλή» πολιτική, δηλαδή να θεωρείται ότι η κατοχύρωση της ασφάλειας στην ευρωπαϊκή ήπειρο και η ανάδειξη του πολιτικού ρόλου της Ε.Ε. θα επιτευχθεί με την πλήρη θεσμική οργάνωση της ΚΕΠΠΑ. Ακριβώς επειδή αυτό δε συμβαίνει και επειδή η σημερινή εμπειρία φανερώνει ότι οι προοπτικές δεν είναι ευοίωνες,³ η Ε.Ε. χαρακτηρίζεται ως ανίκανη να συμμετάσχει στο παιχνίδι της διεθνούς πολιτικής. Μια τέτοια άποψη παραγνωρίζει, ωστόσο, την άποψη που διατυπώνει ένας από τους επιμελητές των υπό εξέταση εκδόσεων, ο John Peterson, ότι, για την Ε.Ε. ως σύνολο, η έλλειψη κοινής ταυτότητας ή κοινών συμφερόντων είναι πιο ουσιαστικά προβλήματα από την ύπαρξη αδύνατων θεσμών, και ότι οι τελευταίοι μαζί με τη δράση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής είναι ένας από τους παράγοντες –οι άλλοι είναι η γαλλογερμανική συμμαχία, οι ευρωατλαντικές σχέσεις και η συχνότητα πολιτικών κρίσεων στην Ευρώπη– που προσδιορίζουν το ρόλο της Ε.Ε. ως παγκόσμιου πρωταγωνιστή.⁴

Υπό το πρίσμα αυτό, το ευρύτερο ερώτημα που τίθεται είναι σε

2. Christopher Hill, «Closing the Capabilities-Expectations Gap?», στο John Peterson - Helene Sjursen (επιμ.), *A Common Foreign Policy for Europe?*, Routledge, Λονδίνο 1998, κεφ. 2.

3. Philip H. Gordon, «Europe's Uncommon Foreign Policy», *International Security*, τόμ. 22, τχ. 3, Χειμώνας 1997-98.

4. John Peterson, «Introduction. The European Union as a Global Actor», στο J. Peterson - H. Sjursen (επιμ.), *A Common Foreign Policy...*, ό.π., σ. 10-13.

πιο βαθμό η αρνητική κριτική για την εν γένει πολιτική παρουσία και συμπεριφορά της Ε.Ε. εκκινεί από το γεγονός ότι αντιλαμβάνεται και αναλύει στις περισσότερες φορές την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση μόνο μέσα από το θεσμικό της πρίσμα; Το ερώτημα αυτό αποτελεί το επίκεντρο της προβληματικής από την οποία αντλούνται και αναπτύσσονται ορισμένοι θεωρητικοί συλλογισμοί, που η εμπειρική θεμελίωσή τους με συγκεκριμένες ιστορικές περιπτώσεις δεν εμπίπτει στο αντικείμενο συζήτησης και σίγουρα ξεπερνά τα στενά όρια των σκοπών που θέτει το παρόν άρθρο.

Είναι ακριβώς από αυτή την άποψη που το άρθρο δεν ενδιαφέρεται να αξιολογήσει αυτό που κατά κόρον διατυπώνεται στην ελληνική βιβλιογραφία, αλλά να διεισδύσει σ' αυτό που συνήθως αγνοείται. Κοινό χαρακτηριστικό των υπό εξέταση εκδόσεων είναι ότι έχουν το πλεονέκτημα όχι μόνο να ξεφεύγουν από την εξίσωση της αδύναμης θεσμοποίησης της ΚΕΠΠΑ με την πολιτική συμπεριφορά της Ε.Ε., που εξάλλου δεν αποτελεί πλέον αποκλειστικά προνομακό πεδίο έρευνας στη διεθνή βιβλιογραφία, αλλά και να μην επικεντρώνονται μόνο στο ζήτημα της σύγκρουσης των εθνικών συμφερόντων, το οποίο τείνει με μεγαλύτερη δυναμική να επανέρχεται στο προσκήνιο του διεθνούς διαλόγου. Επεκτείνονται, επίσης, στα προβλήματα της νομιμοποίησης και της έλλειψης κοινής ταυτότητας, κουλτούρας και παραδόσεων, καθώς, ίσως το σημαντικότερο, και σε θέματα που συνδέονται με μια πιο εμπειριστατωμένη και συνθετική προσέγγιση ολόκληρου του φάσματος της κοινοτικής δράσης, χωρίς απόλυτες διχοτομήσεις μεταξύ δρώντων και δομής, δομής και υπερδομής, οικονομίας και πολιτικής, «χαμηλής» και «υψηλής» πολιτικής.

Στο πλαίσιο αυτό, η ασφάλεια και η στρατηγική, με την ευρύτερη εννοιολογική τους σημασιολόγηση, αρχίζουν να καταλαμβάνουν σημαντική θέση στον συνολικό προβληματισμό της διεθνούς βιβλιογραφίας σε σχέση με τα ζητήματα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Βέβαια, η άμεση εφαρμογή τους για την ανάλυση του κοινοτικού φαινομένου, με τη μορφή εμπειρικά επιβεβαιωμένων θεωρητικών υποθέσεων, δεν είναι εκτεταμένη, γιατί ακόμη η επίδρασή τους θεωρείται αξιωματικά ως δεδομένη. Όμως, ο προσανατολισμός της έρευνας προς την κατεύθυνση αυτή είναι δυναμικά υποσχόμενος και ενθαρρυντικός.

Αντίθετα, η ελληνική βιβλιογραφία δεν εμφανίζει ανάλογες τάσεις. Η βασική διαπίστωση του άρθρου είναι ότι η θεσμική και οι-

οικονομική προσέγγιση, που ονομάζουμε ως «παράδοσιακή» προβληματική, κυριαρχούν στη μελέτη των κοινοτικών εξελίξεων, ενώ η διάσταση της ασφάλειας και της στρατηγικής, ακριβώς διότι οριοθετείται σε στενά στρατιωτικά πλαίσια, αγνοούνται ή δε λαμβάνονται υπόψη. Η κεντρική άποψη του άρθρου είναι ότι ενώ η ελληνική βιβλιογραφία έχει σημαντικά συμβάλει στην ανάλυση των γνωρισμάτων και των λειτουργιών της συσσωμάτωσης, εντούτοις δεν επιδεικνύει τον ίδιο ζήλο και δεν παρουσιάζει, αν και με ελάχιστες εξαιρέσεις, δείγματα γραφής που να διερευνούν θεωρητικά τις «υπόγειες», κινητήριες δυνάμεις που συνθέτουν τον πυρήνα της θεμελιώδους πολιτικής της λογικής. Το πιο σημαντικό κενό αφορά στην ασφάλεια και τη στρατηγική. Το αποτέλεσμα είναι ότι υπερτονίζεται ο ρόλος της οικονομίας και των θεσμών σε βάρος των «υπόγειων» δυνάμεων της ασφάλειας και της στρατηγικής, που δημιουργούν και αλλάζουν, σε αμοιβαία βέβαια διάδραση, τις συνθήκες της οικονομίας και τις λειτουργίες των θεσμών. Η κύρια πρόταση του άρθρου είναι ότι η έρευνα είναι αναγκαίο να στραφεί προς τις «υπόγειες» πολιτικές δυνάμεις που διέπουν τις κοινοτικές διεργασίες. Οι έννοιες της ασφάλειας και της στρατηγικής μπορούν να αποτελέσουν τα απαραίτητα εργαλεία οχήματα για μια τέτοια προσέγγιση. Η δυναμική και τα όρια της συσσωμάτωσης προσδοκείται ότι θα γίνουν καλύτερα κατανοητά, αν η λογική της ασφάλειας και της στρατηγικής έρθουν (ή επανέλθουν) στο κέντρο της ανάλυσης. Συνολικότερα, το θεμελιώδες θεωρητικό επιχείρημα που στηρίζει την προβληματική του άρθρου είναι ότι η διαλεκτική της ασφάλειας και της στρατηγικής διέπει και συνθέτει ολόκληρο το κοινοτικό οικοδόμημα, δηλαδή τόσο τα πεδία της «χαμηλής» πολιτικής όσο και εκείνα της «υψηλής» πολιτικής.

2. Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΥΠΟ ΕΞΕΤΑΣΗ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

Το φαινόμενο της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης έχει αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής μελέτης στη διεθνή βιβλιογραφία. Επίκεντρο της έρευνας είναι οι πολιτικές της Ε.Ε. σε συνάρτηση με τις τρέχουσες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στο ευρωπαϊκό και διεθνές περιβάλλον. Ο θεωρητικός προβληματισμός σχετικά με τη φύση, τη μορφή και τα γνωρίσματα του εγχειρήματος

της συσσωμάτωσης εστιάζεται, κυρίως, σε ζητήματα διαδικασιών λήψης αποφάσεων, αλλαγής και εξέλιξης θεσμών, καθώς και οικονομικής και νομισματικής ένωσης.⁵ Ταυτόχρονα, η εξέταση του εγχειρήματος από τη σκοπιά της θεωρίας των διεθνών σχέσεων, της ασφάλειας και της εξωτερικής πολιτικής, αναπτύσσεται δυναμικά,⁶

5. Ενδεικτικά: Justin Greenwood - Mark Aspinwall (επιμ.), *Collective Action in the European Union. Interests and the New Politics of Associability*, Routledge, Λονδίνο 1998· H.M. Scobie (επιμ.), *European Monetary Union*, Routledge, Λονδίνο 1998· Bernard H. Moss - Jonathan Michie (επιμ.), *The Single European Currency in National Perspective. A Community in Crisis?*, Macmillan, Λονδίνο 1998· John Grahl, *After Maastricht. A Guide to European Monetary Union*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1997· Petri Minkkinen - Heikki Patomaki (επιμ.), *The Politics of Economic and Monetary Union*, Kluwer Academic Publishers, Βοστώνη 1997· Geoffrey Edwards - Alfred Pijpers (επιμ.), *The Politics of European Treaty Reform. The 1996 Intergovernmental Conference and Beyond*, Pinter, Λονδίνο 1997· Stelios Stavridis - Elias Mossialos - Roger Morgan - Howard Machin (επιμ.), *New Challenges to the European Union: Policies and Policy-Making*, Dartmouth, Aldershot 1997· Laura Cram, *Policy-Making in the EU*, Routledge, Λονδίνο 1997· Andrew Duff, *Reforming the European Union*, Federal Trust, Λονδίνο 1997· Paul Taylor, *The European Union in the 1990s*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1996· Helen Wallace - William Wallace (επιμ.), *Policy-Making in the European Union*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1996· Andrew Duff - John Pinder - Roy Pryce (επιμ.), *Maastricht and Beyond*, Routledge, Λονδίνο 1996· Jeremy Richardson (επιμ.), *European Union. Power and Policy-Making*, Routledge, Λονδίνο 1996· Giandomenico Majone (επιμ.), *Regulating Europe*, Routledge, Λονδίνο 1996· Yves Meny - Pierre Muller - Jean -Louis Quermone (επιμ.), *Adjusting to Europe. The Impact of the European Union on National Institutions and Policies*, Routledge, Λονδίνο 1996· Clive Archer - Fiona Butler, *The European Union. Structure and Process*, 2η έκδοση, Pinter, Λονδίνο 1996· Gary Marks, κ.ά., *Governance in the European Union*, Sage, Λονδίνο 1996· Juliet Lodge (επιμ.), *The European Community and the Challenge of the Future*, 2η έκδοση, Pinter, Λονδίνο 1993· Robert O. Keohane - Stanley Hoffmann (επιμ.), *The New European Community. Decisionmaking and Institutional Change*, Westview Press, Boulder 1991· William Wallace (επιμ.), *The Dynamics of European Integration*, Pinder, Λονδίνο 1990. Επίσης, για την ελληνική συμβολή, βλ. μεταξύ άλλων: Dimitris Chrysochoou, *Democracy in the European Union*, Tauris, Λονδίνο 1998· Loukas Tsoukalis, *The New European Economy Revisited*, Oxford University Press, Λονδίνο 1997· του ίδιου, *The New European Economy: the Politics and Economics of Integration*, Oxford University Press, Λονδίνο 1991· του ίδιου, *The European Community and its Mediterranean Enlargement*, George Allen and Unwin, Λονδίνο 1981· του ίδιου, *The Politics and Economics of European Monetary Integration*, George Allen and Unwin, Λονδίνο 1977.

6. Ενδεικτικά: Martin Holland (επιμ.), *Common Foreign and Security Policy. The Record and Reforms*, Pinter, Λονδίνο 1997· Christopher Hill (επιμ.), *The Actors in Europe's Foreign Policy*, Routledge, Λονδίνο 1996· του ίδιου, «The European Community: Towards a Common Foreign and Security Policy?», *The World Today*,

ενώ το ενδιαφέρον για τις εξελίξεις στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, σε συνδυασμό με τις ευρω-ατλαντικές σχέσεις και την επέκταση της Ε.Ε. προς την κεντρική και ανατολική Ευρώπη, παραμένει αμείωτο.⁷

Στο πλαίσιο αυτό, ο τόμος που επιμελήθηκε ο Kjell Eliassen επιχειρεί να εξετάσει την ιστορική διαδικασία ανάπτυξης της ΚΕΠΠΑ,

τόμ. 47, τχ. 11, Νοέμβριος 1991· W. Carlsnaes - S. Smith (επιμ.), *European Foreign Policy: The EC and Changing Perspectives in Europe*, Sage, Λονδίνο 1994· Laurence Martin - John Roper (επιμ.), *Towards a Common Defence Policy?*, Institute for Security Studies of WEU, Παρίσι 1995· Charles Pentland, *International Theory and European Integration*, Faber and Faber, Λονδίνο 1973· Stanley Hoffmann, «Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe», *Daedalus*, τόμ. 95, τχ. 3, Χειμώνας 1966. Επίσης, για την ελληνική συμβολή, βλ. μεταξύ άλλων: Panos Tsakaloyannis, *The European Union as a Security Community: Problems and Prospects*, Nomos Verlag, Baden Baden 1996· K. Featherstone - K. Ifantis (επιμ.), *Greece in Changing Europe. Between European Integration and Balkan Disintegration*, Manchester University Press, Manchester 1996· P. Kazakos - P.C. Ioakimidis (επιμ.), *Greece and EC Membership Evaluated*, Pinter, Λονδίνο 1994· Constantine Stefanou - Charalambos Tsardanides, «The EC Factor in the Greece-Turkey-Cyprus Triangle», στο Dimitri Constanas (επιμ.), *The Greek-Turkish Conflict in the 1990s. Domestic and External Influences*, Macmillan, Λονδίνο 1991· Theodore Christodoulides, «Greece and European Political Cooperation: The Intractable Partner», στο Nikolaos A. Stavrou (επιμ.), *Greece under Socialism*, A. Caratzas, New Rochelle, Νέα Υόρκη 1988· Charalambos Tsardanidis, «The European Community and the Cyprus Problem since 1974», *Journal of Political and Military Sociology*, τόμ. 16, τχ. 2, Φθινόπωρο 1988· Panayiotis Ifestos, *European Political Cooperation. Towards a Framework of Supranational Diplomacy?*, Gower, Aldershot 1987· του ίδιου, *Nuclear Strategy and European Security Dilemmas. Towards an Autonomous European Security System*, Gower, Aldershot 1988.

7. Ενδεικτικά: Terrence R. Guay, *At Arms's Length. The European Union and Europe's Defence Policy*, Macmillan, Λονδίνο 1998· Heather Grabbe - Kirsty Hughes, *Enlarging the EU Eastwards*, The Royal Institute of International Affairs, Chatham House Papers, Λονδίνο 1998· Jolyon Howorth - Anand Menon (επιμ.), *The European Union and National Defence Policy*, Routledge, Λονδίνο 1997· Ian Budge - Kenneth Newton, κ.ά., *The Politics of the New Europe*, Longman, Λονδίνο 1997· Marc Maresceau (επιμ.), *Enlarging the European Union. Relations Between the EU and Central and Eastern Europe*, Longman, Λονδίνο 1997· Jack Hayward - Edward C. Page (επιμ.), *Governing the New Europe*, Polity Press, Cambridge 1995· M. Smith - S. Woolcock (επιμ.), *The US and the EC in a Transformed World*, Pinter, Λονδίνο 1993· Dieter Mahncke, *Parameters of European Security*, Institute for Security Studies of WEU, Chailot Paper 10, Παρίσι, Σεπτέμβριος 1993· Colin McInnes (επιμ.), *Security and Strategy in the New Europe*, Routledge, Λονδίνο 1992· M. Pugh (επιμ.), *European Security-Towards 2000*, Manchester University Press, Manchester 1992.

και να εξηγήσει γιατί η ολοκλήρωση του αποκαλούμενου δεύτερου πυλώνα της Ε.Ε. αποτελεί εγχείρημα πιο δύσκολο από την οικονομική συσσωμάτωση. Οι συμμετέχοντες συγγραφείς στηρίζουν τον προβληματισμό τους στη διευρυμένη έννοια της ασφάλειας. Κεντρικός άξονας των αναλύσεων είναι η αξιωματική υπόθεση ότι, στη νέα τάξη πραγμάτων, η έννοια της ασφάλειας δεν περιορίζεται μόνο στη στρατιωτική της διάσταση. Επεκτείνεται, επίσης, σε απειλές που συνδέονται με την οικονομική επιβράδυνση, την κατάρρευση των υποδομών, την εσωτερική κοινωνική αναταραχή, τη χρήση των νέων τεχνολογιών, την προστασία των μειονοτήτων, την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και την οικολογική καταστροφή. Ουσιαστικά, η λεγόμενη «απαλή» (soft) ασφάλεια γίνεται το ίδιο σημαντική όσο και η καθαρώς «σκληρή» (hard) ασφάλεια. Υπό το πρίσμα αυτό, η Ε.Ε. είναι ένας οργανισμός ασφάλειας, οι επιμέρους πολιτικές του οποίου δεν είναι τίποτε άλλο παρά στρατηγικές αντιμετώπισης ενός ευρύτερου φάσματος αναγκών ασφάλειας. Απ' αυτή τη σκοπιά, η βασική συμβολή της έκδοσης συνίσταται στην υπέρβαση της διαχωριστικής γραμμής μεταξύ «χαμηλής» και «υψηλής» πολιτικής, και στην ανάλυση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης μέσα από το σύνθετο πρίσμα της ασφάλειας και της στρατηγικής.

Ειδικότερα, το πρωταρχικό ερώτημα που θέτει ο τόμος είναι γιατί η συνεργασία στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής και ασφάλειας δεν παρουσιάζει ανάλογα δείγματα επιτυχίας όπως η οικονομική και νομισματική συνεργασία. Το ερώτημα γίνεται περισσότερο αγωνιώδες αν αναλογιστεί κανείς, όπως τονίζει ο Eliassen, ότι ενώ με τις συνθήκες του Μάαστριχτ και του Άμστερνταμ ο θεσμικός μηχανισμός και το νομικό πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ έχουν τυπικά, ήδη, τεθεί σε λειτουργία, αυτό που λείπει είναι η πρακτική εφαρμογή τους. Τούτο οφείλεται, σε ένα ορισμένο βαθμό, στη διαφορούμενη γλώσσα των κειμένων και στην έλλειψη σαφήνειας για το ρόλο που αναθέτουν στην ΚΕΠΠΑ, αδυναμία που απορρέει από τους αμοιβαίους συμβιβασμούς οι οποίοι έγιναν για να επιτευχθεί η δημιουργία της. Οφείλεται, επίσης, και αυτό είναι ίσως το σημαντικότερο, στην έλλειψη συναίνεσης μεταξύ των κρατών-μελών σχετικά με τον μελλοντικό ρόλο της Ευρώπης.⁸

8. Kjell A. Eliassen, «Introduction: The European Foreign and Security Policy Agenda», στο Κ.Α. Eliassen (επιμ.), *Foreign and Security Policy...*, ό.π., σ. 6.

Η διαπίστωση αυτή αναλύεται διεξοδικότερα από τον G. Pinar Tank.⁹ Τονίζει ότι οι διαφορές μεταξύ των κρατών-μελών για τη μορφή και το χαρακτήρα της ΚΕΠΠΑ έχουν καταστήσει τη λειτουργία της περίπλοκη και αβέβαιη. Αν δεχτούμε ότι η κυριαρχία, ο εθνικισμός και η νομιμοποίηση αποτελούν τους τρεις προσδιοριστικούς παράγοντες του έθνους-κράτους, τότε γίνεται φανερό ότι η εναλλακτική επιλογή στο έθνος-κράτος δεν έχει ακόμη βρεθεί στο πλαίσιο της Ε.Ε. Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δεν έχει κατορθώσει να αποσπάσει την ευρύτατη υποστήριξη των λαών της. Στο μέτρο που η εξουσία απορρέει και ανήκει στους ευρωπαίους πολίτες, οι τελευταίοι δε φαίνεται να έχουν συναινέσει στη μεταφορά του δικαιώματος αυτού από το έθνος-κράτος στην Ε.Ε. Μπορεί η παγκοσμιοποίηση και η επιτυχία του πρώτου πυλώνα της Ε.Ε. να προκαλούν εσωτερικές και εξωτερικές πιέσεις που υπονομεύουν τη θέση του εθνικού κράτους και να ενισχύουν δυνάμεις υπερεθνικής συσσωμάτωσης, ωστόσο οι πολίτες εξακολουθούν να καθιστούν υπεύθυνες τις εθνικές κυβερνήσεις για τη διασφάλιση της ευημερίας τους και των υλικών τους συμφερόντων. Όσο η ικανότητα των κυβερνήσεων να επιτελέσουν το ρόλο αυτό περιορίζεται και όσο οι αποφάσεις για τα ζητήματα αυτά λαμβάνονται με ελάχιστο εθνικό έλεγχο τόσο η νομιμοποίηση των κυβερνήσεων παραμένει επισφαλής και το λεγόμενο «δημοκρατικό έλλειμμα» της Ε.Ε. αυξάνει. Συμπερασματικά, είναι ακριβώς οι πιέσεις αυτές που οδηγούν τα κράτη-μέλη να αντιστέκονται στην εμφάθυνση της ΚΕΠΠΑ, και ταυτόχρονα καθιστούν αναγκαία την ανάπτυξη μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας ασφάλειας, που προϋποθέτει, εκτός από το θεσμικό μηχανισμό, την ύπαρξη ενός οράματος για το κοινό ευρωπαϊκό μέλλον.

Γενικότερα, οι αναλύσεις των εθνικών στρατηγικών ασφάλειας της Γαλλίας, Γερμανίας, Βρετανίας και Ισπανίας, καθώς και ορισμένων ζητημάτων ασφάλειας που συνδέονται με τη Μεσόγειο, τη διεύρυνση της Ε.Ε. προς την ανατολική Ευρώπη, και τη συνεργασία μεταξύ NATO και Δυτικοευρωπαϊκής Ένωσης αναδεικνύουν όχι μόνο την ύπαρξη αντιτιθέμενων εθνικών συμφερόντων, αλλά επίσης και την αδυναμία των κρατών-μελών να αντιμετωπίσουν με μονομερείς στρατηγικές τα ολοένα και περισσότερα περιπλοκα

9. G. Pinar Tank, «The CFSP and the Nation-State», στο K.A. Eliassen (επιμ.), *ό.π.*, σ. 9-21.

προβλήματα ασφάλειας. Ταυτόχρονα, όμως, φανερώνουν την έλλειψη θέλησης των κρατών-μελών να παραχωρήσουν την αρμοδιότητα της άσκησης εξωτερικής πολιτικής και ασφάλειας σε υπερεθνικά όργανα. Αυτή ακριβώς η αντίφαση μεταξύ της ισχυρής απροθυμίας των κρατών-μελών να εκχωρήσουν την κυριαρχία τους και της αδυναμίας τους να επιλύσουν από μόνα τους τα προβλήματα ασφάλειας αποτελεί την κινητήρια δύναμη της πολιτικής συσσωμάτωσης, που ορίζει τα όρια και τις πραγματικές δυνατότητες της ΚΕΠΠΑ. Κατ' επέκταση, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση είναι μια πολυεπίπεδη και χρονοβόρα διαδικασία, όπου τα κράτη έχουν τη θέληση και τη δύναμη να συνεργάζονται, αλλά και να επιβραδύνουν τους ρυθμούς συσσωμάτωσης.

Ο δεύτερος τόμος, που επιμελήθηκαν οι John Peterson και Helene Sjursen, προσπαθεί να διερευνήσει το κύριο παράδοξο του ευρωπαϊκού εγχειρήματος: την αδυναμία της Ε.Ε. να εκμεταλλευτεί την παγκόσμια δύναμή της αποτελεσματικά προς όφελος των ευρωπαϊκών συμφερόντων και επιδιώξεων. Το αναλυτικό ενδιαφέρον των επιμέρους συνεισφορών επικεντρώνεται στην εξήγηση του μεγάλου κενού μεταξύ των συμβατικών στοχοθετήσεων και των πραγματικών επιτευγμάτων της ΚΕΠΠΑ, δηλαδή μεταξύ προσδοκιών και δυνατότητων. Οι συμμετέχοντες συγγραφείς συγκλίνουν στην άποψη ότι η καθημερινή εμπειρία της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης φανερώνει ότι: α) οι εθνικές κυβερνήσεις αποδεικνύονται απρόθυμες να μεταφέρουν και να μοιραστούν την κυριαρχία τους σε ζωτικά ζητήματα ασφάλειας και στρατηγικής· β) αν και η Ε.Ε. δεν έχει αναπτύξει μια κοινή εξωτερική πολιτική, εντούτοις διαθέτει ενιαία και αποτελεσματική πολιτική εξωτερικών σχέσεων, όσον αφορά τις διεθνείς οικονομικές της δραστηριότητες· γ) η ΚΕΠΠΑ, αν και δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως συνεκτική και συντονισμένη υπερεθνική πολιτική, προοδευτικά αποκτά τα ιδιόμορφα συνεργασιακά γνωρίσματα πολλαπλών υποκειμένων σε πολλαπλά επίπεδα που χαρακτηρίζουν την κοινοτική δράση στα διάφορα πεδία της «χαμηλής» πολιτικής· δ) η επιδίωξη των σχετικών κερδών και η υπεράσπιση των εθνικών συμφερόντων είναι στοιχείο που έντονα διακρίνει ολόκληρο το κοινοτικό οικοδόμημα, όχι μόνο την ΚΕΠΠΑ, και ε) υπάρχουν ολοένα και περισσότερα παραδείγματα αποτυχίας εφαρμογής της ολοκλήρωσης, με την έννοια ότι παρατηρείται σημαντική απόκλιση μεταξύ του περιεχομένου της κοινοτικής νομοθε-

σίας και της πραγματικής υλοποίησης των κοινοτικών πολιτικών.

Το βασικό συμπέρασμα είναι ότι, αν και η ΚΕΠΠΑ δεν είναι μια πραγματικά ολοκληρωμένη εξωτερική πολιτική, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως μύθος ούτε σε επίπεδο διπλωματικών διεργασιών ούτε σε επίπεδο μηχανισμού λήψης και εκτέλεσης αποφάσεων. Υπό το φως των παραδοσιακών διλημμάτων και προκλήσεων που αντιμετωπίζουν τα κράτη-μέλη σε συνδυασμό με τις διαρθρωτικές αλλαγές που επήλθαν στο διεθνές σύστημα με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, θα ήταν ανορθολογικό να προσδοκά κανείς τη δημιουργία μιας μοναδικής, Κοινής Ευρωπαϊκής Εξωτερικής Πολιτικής. Ωστόσο, οι πολιτικές ανεπάρκειες, η έλλειψη συνοχής μεταξύ σκοπών και μέσων, και η αδυναμία συντονισμού δεν καθιστούν την ΚΕΠΠΑ μύθο. Η τελευταία, αντιθέτως, αποτελεί σημαντικό προσδιοριστικό παράγοντα της εξωτερικής πολιτικής των κρατών-μελών, ειδικότερα εκείνων που επιδιώκουν να πρωταγωνιστήσουν στις διεθνείς εξελίξεις, ενώ ταυτόχρονα συμβάλει στη διαμόρφωση της αντίληψης που αποκτούν οι δρώντες της παγκόσμιας πολιτικής για την Ε.Ε. ως πρωταρχική δύναμη της ευρωπαϊκής ηπείρου. Παρά τα δομικά της προβλήματα, συνεπώς, η ύπαρξη και λειτουργία της ΚΕΠΠΑ ασκεί σημαντική επίδραση όχι μόνο πάνω στα κράτη-μέλη, αλλά και στο διεθνές σύστημα γενικότερα.

Ωστόσο, δεν είναι δεδομένο ότι η ισχυροποίηση των θεσμών θα βελτιώσει την απόδοση της ΚΕΠΠΑ.¹⁰ Καλύτερες δομές και διαδικασίες λήψης αποφάσεων δεν εξασφαλίζουν αυτόματα αποτελεσματική, κοινή εξωτερική πολιτική. Απαιτείται πολιτική θέληση και βαθύτερη συνειδητοποίηση των συμφερόντων, καθώς και των αμοιβαίων ωφελειών που θα αποκομίσουν τα κράτη-μέλη από την εμπάθυνση της συνεργασίας και της κοινής τους δράσης.¹¹ Όπως τονίζεται, το πρόβλημα έγκειται στο γεγονός ότι μέχρι σήμερα τα κράτη-μέλη έχουν προσπαθήσει να αναπτύξουν μηχανισμούς ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής παράλληλα με τη διατήρηση των εθνικών εξωτερικών πολιτικών. Το αποτέλεσμα είναι ότι τα κράτη-μέλη αναγνωρίζουν την ύπαρξη κοινών συμφερόντων, και είναι προετοιμασμένα να διαθέσουν πόρους και να συνεργαστούν μόνο με προϋποθέσεις. Οι τελευταίες είναι τόσες πολλές, και αρκετές

10. John Peterson - Helene Sjursen, «Conclusion. The Myth of the cfsp?», στο J. Petersen - H. Sjursen (επιμ.), *A Common Foreign Policy...*, ό.π., σ. 178.

11. Fraser Cameron, «Building a Common Foreign Policy. Do Institutions Matter?», στο *ίδιο*, ό.π.

φορές ασυμβίβαστες μεταξύ τους, που καθιστούν τη διαμόρφωση αποτελεσματικής και συνεκτικής, κοινής εξωτερικής πολιτικής δύσκολο εγχείρημα. Ταυτόχρονα, η ύπαρξη κοινής πολιτικής εξωτερικών σχέσεων, που συνδέεται με τον πρώτο πυλώνα της Ε.Ε., επιδεινώνει το πρόβλημα, οξύνοντας τις συγκρούσεις, στο βαθμό που τα οικονομικά συμφέροντα ασφάλειας ταυτίζονται ή ανάγονται αποκλειστικά σε πολιτικο-διπλωματικά και στενά στρατιωτικά συμφέροντα ασφάλειας, και στο βαθμό που οι Βρυξέλλες αναδεικνύονται σε κέντρο λήψης αποφάσεων για ζητήματα όπου τα κράτη-μέλη διατηρούν σε μέγιστο βαθμό την ικανότητα εθνικής εξωτερικής πολιτικής.¹²

Παράλληλα, όμως, υποστηρίζεται ότι η ανάπτυξη του πρώτου πυλώνα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, δηλαδή, η ωρίμανση της ενιαίας αγοράς και η προώθηση της κοινής πολιτικής των εξωτερικών οικονομικών σχέσεων, μπορεί να αποτελέσει τον πυρήνα της εξωτερικής πολιτικής της Ε.Ε. Το εγχείρημα αυτό υποδηλώνει ότι η ΚΕΠΠΑ μπορεί να γίνει αντιληπτή τόσο ως το πλαίσιο μέσα στο οποίο λαμβάνονται και προωθούνται αποφάσεις για την εξωτερική πολιτική της Κοινότητας όσο και ως το μέσο με το οποίο τα κράτη-μέλη διαμορφώνουν και διαχειρίζονται τις σχέσεις τους με τη διεθνή κοινότητα για θέματα που αφορούν τον πρώτο πυλώνα της Ε.Ε. Στο μέτρο που η δυναμική της παγκόσμιας οικονομίας είναι προορισμένη να οδηγήσει σε πιο δραστήρια εξωτερική πολιτική, η ΚΕΠΠΑ αποκτά μια πιο ουσιαστική συμβολή στην εξέλιξη της Ε.Ε.¹³ Άρα, η διάκριση μεταξύ «χαμηλής» και «υψηλής» πολιτικής δεν υφίσταται. Εξάλλου, η εμπορική πολιτική, που στρατηγικό στόχο έχει να συμβάλει στην οικονομική ανάπτυξη, μετεξελίσσεται προοδευτικά σε «υψηλή» πολιτική. Πράγματι, τα επιτεύγματα της νέας Μεσογειακής πολιτικής φανερώνουν ότι η Ε.Ε. έχει την ικανότητα να παράγει «απαλή» δύναμη συνδέοντας την οικονομική ευημερία με την πολιτική σταθερότητα.¹⁴

Συμπερασματικά, οι δύο υπό εξέταση τόμοι ξεφεύγουν από την «παραδοσιακή» προβληματική. Αντί να επικεντρώνονται στην

12. David Allen, «Who Speaks for Europe? The Search for an Effective and coherent External Policy», στο *ίδιο*, ό.π.

13. Michael Smith, «Does the Flag Follow Trade? "Politicisation" and the Emergence of a European Foreign Policy», στο *ίδιο*, ό.π.

14. Ricardo Gomez, «The EU's Mediterranean Policy. Common Foreign Policy by the Back Door?», στο *ίδιο*, ό.π.

ανάλυση και στην παράθεση προτάσεων για την εξάλειψη των θεσμικών δυσλειτουργιών και ανεπαρκειών της ΚΕΠΠΑ, επιχειρούν να αναζητήσουν τις «υπόγειες» πολιτικές δυνάμεις που προσδιορίζουν τα όρια και τις δυνατότητες της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής. Προς την κατεύθυνση αυτή, ξεφεύγουν από το διαχωρισμό μεταξύ «χαμηλής» και «υψηλής» πολιτικής και στηρίζουν, ή αφήνουν να υponοηθεί ότι στηρίζουν, τον προβληματισμό τους σε μια διευρυμένη αντίληψη των εννοιών της ασφάλειας και της στρατηγικής. Από αυτή την οπτική γωνία, αναγνωρίζουν ότι η ΚΕΠΠΑ αν και δεν αποτελεί πρότυπο συνεκτικής και κοινής ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής, εντούτοις συνιστά αναπόσπαστο μέρος της κοινοτικής πραγματικότητας. Παρά τα προβλήματα και τις αδυναμίες που αντιμετωπίζει, η ιδέα και η πρακτική της ευρωπαϊκής ασφάλειας και στρατηγικής δεν αντανakλούν «φαντασιακή» θέσπιση της συσσωμάτωσης. Αντιπροσωπεύει μια υπαρκτή δυναμική με πραγματικούς περιορισμούς που απορρέουν από τη σύγκρουση εθνικών συμφερόντων, την έλλειψη κοινής ταυτότητας, την ανικανότητα των κρατών-μελών να προσδιορίσουν ένα κοινό όραμα ασφάλειας, και τη συνακόλουθη κρίση νομιμοποίησης. Συνεπώς, στο βαθμό που οι θεσμοί διαλεκτικά αναπαράγουν την πραγματικότητα, διαθέτουν εγγενή όρια στην ανατροπή της δυναμικής αυτής.

3. Η «ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ» ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Η ελληνική βιβλιογραφία δε φαίνεται να παρακολουθεί με την ίδια εγρήγορση τις τρέχουσες ερευνητικές τάσεις στον διεθνή ακαδημαϊκό χώρο της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης. Εξακολουθεί να εστιάζει την προσοχή της σε «παραδοσιακά» πεδία τόσο στις αναλύσεις της τρέχουσας επικαιρότητας όσο και στις θεωρητικές της προσεγγίσεις. Ο κύριος όγκος των εργασιών εξετάζει τη νομική, οργανωτική και οικονομική διάσταση του φαινομένου.¹⁵ Η διερεύνηση των

15. Ενδεικτικά: Στέλιος Περράκης, *Η Ευρωπαϊκή Ένωση σε μετεξέλιξη. Από το Μάαστριχτ στο Άμστερνταμ*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 1998· Π. Κ. Ιωακειμίδης, *Η Συνθήκη του Άμστερνταμ. Νέο πρότυπο ολοκλήρωσης ή σύμπτωμα αποολοκλήρωσης*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998· του ίδιου, *Η αναθεώρηση της Συνθήκης του Μάαστριχτ*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995· Κωνσταντίνος Α. Στεφάνου, *Η θεσμική μεταρ-*

πολιτικών πτυχών εξαντλείται σχεδόν αποκλειστικά στις θεσμικές προϋποθέσεις που απαιτούνται για τη δημιουργία και ανάπτυξη της πολιτικής ένωσης, καθώς και την ιστορική εξέλιξη της ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής ασφάλειας.¹⁶ Η συζήτηση για το μέλλον της Ε.Ε. μονοπωλείται από προσπάθειες προσδιορισμού της οργανωτικής ταυτότητας και της θεσμικής μορφής που πρέπει να προσλάβει τελικά το συνολικό οικοδόμημα και των αντίστοιχων μεταρρυθμίσεων που πρέπει να γίνουν με σκοπό την αποτελεσματικότερη λειτουργία και ενίσχυση της δημοκρατικής νομιμότητας των μηχανισμών λήψης αποφάσεων.¹⁷ Συνοπτικά, η αξιολόγηση της θεσμικής λειτουργίας και η νομική ερμηνεία κυριαρχούν στην ελληνική βιβλιογραφία που ασχολείται με την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

Είναι αλήθεια ότι η σχετική θεωρητική αναζήτηση έχει οδηγήσει στη διαμόρφωση νέων προσεγγίσεων για την ανάλυση της πολιτι-

ρύθμιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Παπαζήσης, Αθήνα 1996· του ίδιου, «Η Συνθήκη του Μάαστριχτ και οι προοπτικές της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης», Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, τχ. 14-15, 1992· Πάνος Καζάκος, Θεσμικές μεταρρυθμίσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1996· Θ. Χριστοδουλίδης - Κ. Στεφάνου (επιμ.), Η Συνθήκη του Μάαστριχτ. Συνθετική θεώρηση, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1993· Νατολέων Μαραβέγιας - Μιχάλης Τσινσιζέλης (επιμ.), Η ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικές, πολιτικές και οικονομικές πτυχές, Θεμέλιο, Αθήνα 1995· των ίδιων, Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Θεωρία και πολιτική, Θεμέλιο, Αθήνα 1991· Λουκάς Τσοούκαλης (επιμ.), Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα: Η πρόκληση της προσαρμογής, Παπαζήσης, Αθήνα 1993. Για πλήρη βιβλιογραφική ενημέρωση, βλ. Π.Κ. Ιωακειμίδης, Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση 1981-1996. Επιλογή βιβλιογραφίας, Θεμέλιο, Αθήνα 1997.

16. Ενδεικτικά: Γιάννης Βαληνάκης, *Με όραμα και πρόγραμμα. Εξωτερική πολιτική για μια Ελλάδα με αυτοπεποίθηση, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997· του ίδιου, Η ευρωπαϊκή πολιτική και αμυντική συνεργασία: Η Ελλάδα απέναντι στη νέα ευρωπαϊκή «αρχιτεκτονική», Παπαζήσης, Αθήνα 1991· Πάνος Τσακαλογιάννης, Η πολιτική διάσταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Παπαζήσης, Αθήνα 1996· Π. Κ. Ιωακειμίδης, Ευρωπαϊκή Πολιτική Ένωση, Θεμέλιο, Αθήνα 1993· Ν. Κοτζιάς, «Η πολιτική άμυνας της ΕΟΚ-Αντιθέσεις, ιστορικά πλαίσια και προοπτικές», *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, τχ. 14-15, 1992.**

17. Επίσης, ενδεικτικά: Πάνος Καζάκος, «Η Διακυβερνητική Συνδιάσκεψη του 1996 και η θεσμική μεταρρύθμιση στην Ε.Ε.», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τχ. 7, Μάρτιος 1996· Μιχάλης Ι. Τσινσιζέλης, «Θεωρία και αναθεώρηση. Το μετέωρο βήμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης», Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τχ. 7, Μάρτιος 1996· Νίκος Γιαννής, «Τα Εθνικά Κοινοβούλια και τα όρια της διεθνικής δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τχ. 7, Μάρτιος 1996, και Δημήτρης Ν. Χρυσόχου, «Σύγχρονες Ιδιότητες της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης», Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τχ. 10, Νοέμβριος 1997.**

κής διαδικασίας.¹⁸ Οι προσεγγίσεις αυτές είναι πολύ ενδιαφέρουσες στο μέτρο που προσπαθούν να συλλάβουν θεωρητικά, αφενός, το πολιτικό περιεχόμενο της ολοκλήρωσης σε σχέση τόσο με την εξελικτική της πορεία στο ιστορικό γίνεσθαι όσο και με το βαθμό ικανοποίησης των αναγκών και των επιθυμιών των ευρωπαϊών πολιτών και, αφετέρου, την πολιτική συμβολή της δημοκρατίας στη διαδικασία της ενοποίησης.

Ενδιαφέρουσα, επίσης, είναι η προσέγγιση που προσπαθεί να συνδυάσει ορισμένες από τις θέσεις της θεωρίας της ηγεμονίας και της δομικής δύναμης με τα επιχειρήματα της θεωρίας της αλληλεξάρτησης, προκειμένου να εξηγήσει τόσο τις μετεξελίξεις όσο και τη σταθερότητα και διάρκεια του κοινοτικού συστήματος.¹⁹ Ουσιαστικά, προσπαθεί να συσχετίσει την υπόθεση της συναινετικής διαχείρισης του πολιτικού και θεσμικού συστήματος της Ε.Ε. με τη θεώρηση της ηγεμονικής διαμόρφωσης του ίδιου συστήματος. Υποστηρίζει ότι ο ρόλος και η συμπεριφορά των Μεγάλων Δυνάμεων της Ε.Ε. και, ειδικότερα, του γαλλο-γερμανικού άξονα συνιστούν ουσιώδεις προσδιοριστικούς παράγοντες της κατευθυντήριας πορείας και των αναθεωρητικών διεργασιών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η έννοια της ηγεμονικής διαχείρισης δεν παραπέμπει στην ύπαρξη ηγεμονικών δυνάμεων, αλλά στον ηγεμονικό ρόλο της Προεδρίας του Συμβουλίου Υπουργών. Ωστόσο, η από κοινού ηγεμονική δράση των Μεγάλων Δυνάμεων δε διασφαλίζει από μόνη της την εύρυθμη λειτουργία και σταθερότητα του συστήματος. Η τελευταία, αν και επηρεάζεται από τη συμπεριφορά των κρατών, καθορίζεται από το βαθμό αλληλεξάρτησης, τη συναινετική συμπεριφορά των μελών και των υπερεθνικών θεσμικών οργάνων, καθώς και από τις διαδικασίες της άτυπης ολοκλήρωσης. Από αυτή την άποψη, «παρά την ισχυρή επιρροή που ασκούν ορισμένα κράτη-μέλη, το κοινοτικό πολιτικό σύστημα, το μοναδικό υπερεθνικό πλαίσιο διαπάλης συμφερόντων, μπορεί ακόμη να θεωρηθεί ανοιχτό και ακηδεμόνευτο».²⁰

18. Π. Κ. Ιωακειμίδης, *Η πόλη και η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Αναζητώντας μια νέα αριστοτελική προσέγγιση στη διαδικασία της πολιτικής ολοκλήρωσης*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994· Μ. Ι. Τσινιτσιζέλης - Δ. Ν. Χρυσόχου, *Ευρωπαϊκή Ένωση και Δημοκρατία. Δομικές συνθήκες και πολιτική διαδικασία*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1995.

19. Κ. Στεφάνου, *Η θεσμική μεταρρύθμιση...*, ό.π., σ. 88-100.

20. Στο ίδιο, ό.π., σ. 100.

Από τη σκοπιά αυτή, η συμβολή των συγκεκριμένων προσεγγίσεων είναι σημαντική, γιατί διανοίγουν νέους ορίζοντες προβληματισμού και αγγίζουν ζητήματα που είχαν μέχρι σήμερα αγνοηθεί ή ελάχιστα αναλυθεί. Εντούτοις, η οπτική τους γωνία, αν και με έντονο πολιτικό χαρακτήρα, παραμένει ευρύτερα θεσμική.

Γενικότερα, το πρόβλημα των διαφορών θεωρήσεων του γίνεσθαι της Ε.Ε. στην ελληνική βιβλιογραφία είναι ότι, ενώ επιχειρούν να περιγράψουν ιστορικά την πορεία της ολοκλήρωσης και να εξηγήσουν τις πολυδιάστατες οργανωτικές της μορφές, δεν αποδίδουν τη δέουσα προσοχή στους προσδιοριστικούς παράγοντες του φαινομένου. Η μελέτη της ευρωπαϊκής ενοποίησης διακρίνεται από μια περίεργη μονομέρεια. Εκτός από την εξέταση των διαπραγματευτικών θέσεων και των επιμέρους πολιτικών της Ελλάδας κατά τα διάφορα στάδια εξέλιξης του κοινοτικού οικοδομήματος, επικεντρώνεται πρωταρχικά στην εξέταση της σχέσης μεταξύ των κρατών-μελών και των θεσμών της Ε.Ε. από τη σκοπιά της κατανομής των αρμοδιοτήτων, των λειτουργιών και της εξουσίας. Το κύριο αντικείμενο έρευνας είναι η καταγραφή και ανάλυση των θεσμικών εκείνων μοντέλων και οργανωτικών σχημάτων που εν δυνάμει είναι προορισμένα να οδηγήσουν στην προοδευτική εξάλειψη του ρόλου του εθνικού κράτους και στην ανάδειξη της Ε.Ε. ως ξεχωριστής και μοναδικής υπερεθνικής πολιτικής οντότητας στο διεθνές σύστημα.

Τονίζεται ότι αυτού του είδους η οπτική γωνία είναι στατική, διότι ενώ αναγνωρίζει ότι τα κράτη-μέλη δημιουργούν την Ένωση, στη συνέχεια θεωρεί ότι η τελευταία επιδρά και διαμορφώνει σαν εξωγενής περιοριστική δύναμη τους εθνικούς θεσμούς, που είναι, πλέον, εντελώς αμέτοχοι και αποκομμένοι από τη διαδικασία της ολοκλήρωσης.²¹ Επιπλέον, δε δίνεται ιδιαίτερη έμφαση σε μεθοδολογικά ζητήματα σχετικά με τον τρόπο έρευνας του κοινοτικού φαινομένου, ενώ σπάνιες είναι οι εργασίες που επιχειρούν συστηματική σύγκριση των διαφορών θεωρητικών προσεγγίσεων.²²

21. Νίκος Κοτζιάς, *Ευρωπαϊκή Ένωση: Ένα σύστημα εν τω γίνεσθαι*, Δελφί-νι, Αθήνα 1995, σ. 250-251.

22. Αν και το επίκεντρο του ενδιαφέροντος δεν είναι ακριβώς η ΚΕΠΠΑ, βλ. μια απόπειρα σύγκρισης συγκεκριμένων θεωρητικών παραδειγμάτων σ» αντιπαράθεση με την εμπειρική πραγματικότητα των διεργασιών ολοκλήρωσης και εξέλιξης στο ευρωπαϊκό σύστημα ασφάλειας, που καταλήγουν σε προτάσεις για μια διαφορετική, «μη-παραδοσιακή» θεώρηση, στις πρόσφατες συμβολές του Κώστα Υφαντή, «Πολυπολιτικότητα, αναρχία, εθνικό συμφέρον και ευρωπαϊκή ασφάλεια».

Ποιες είναι, όμως, οι θεωρητικές συνέπειες της κυριαρχίας της «παραδοσιακής» αυτής προβληματικής στη μελέτη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης; Η πιο σημαντική συνέπεια είναι ότι η έρευνα τείνει, τις περισσότερες φορές, να ξεκινάει ανάποδα. Αντί να εξετάζεται ποιες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές δυνάμεις διαμορφώνουν τις θεσμικές εκφάνσεις της ολοκλήρωσης, αναλύονται εξαντλητικά τα διάφορα συλλογικά θεσμικά μορφώματα που έχουν εφαρμοστεί με επιτυχία στην ιστορική διαδρομή της ανθρωπότητας και επιχειρείται να προσδιοριστεί ποιο απ' αυτά είναι περισσότερο κατάλληλο και ευκολότερα προσαρμόσιμο στην πραγματικότητα της ενοποίησης. Οι θεωρητικές παρενέργειες είναι πολλαπλές:

1. Αγνοείται ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο ενός ευρύτερου διεθνούς περιβάλλοντος. Η «παραδοσιακή» προβληματική δεν ενσωματώνει στην ανάλυσή της την επίδραση του διεθνούς συστήματος και τις επιπτώσεις της διάδρασης του τελευταίου με τους θεσμούς της ενοποίησης. Δηλαδή, το διεθνές σύστημα λαμβάνεται υπόψη μόνο ως εξαρτημένη από τους θεσμούς και την ολοκλήρωση μεταβλητή. Παραγνωρίζεται ότι το διεθνές σύστημα λειτουργεί ταυτόχρονα ως ανεξάρτητη μεταβλητή, που καθορίζει περιοριστικά τη διαμόρφωση και εξέλιξη του εγχειρήματος της ενοποίησης.

2. Αγνοείται η συμμετοχή του εθνικού κράτους στις διεργασίες της συσσωμάτωσης. Το κράτος γίνεται αντιληπτό μόνο ως αρχικός «γεννήτορας» της Ένωσης, που δε διαδραματίζει κανένα ρόλο στην εξέλιξή της. Θεωρείται μόνο εξαρτημένη μεταβλητή της διαδικασίας ολοκλήρωσης.

3. Αγνοείται ότι το κράτος προσπαθεί να εξισορροπήσει μεταξύ της επιδίωξης να αυξήσει την επιρροή του μέσα από την ενεργό συμμετοχή στη διαδικασία της ολοκλήρωσης και της προσπάθειας να διατηρήσει την αυτονομία του.²³

λεια μετά τον Ψυχρό Πόλεμο: Μια θεωρητική παρέμβαση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 12, Νοέμβριος 1998, και του ίδιου, «Κρατική κυριαρχία και εθνικό συμφέρον στο μεταψυχροπολεμικό ευρωπαϊκό σύστημα», *Βήμα Διεθνών Σχέσεων*, τχ. 6, Καλοκαίρι 1997.

23. Η επισήμανση αφορά το ζήτημα του κατά πόσο η εθνική κοινοτική πολιτική πρέπει να γίνει κατανοητή ως «εθνική» εξωτερική πολιτική ή ως πολιτική ολοκλήρωσης. Παραπέμπει στο πρόβλημα ότι η θεωρία δεν έχει επεξεργαστεί προτάσεις που να αναλύουν τη συμπεριφορά του κράτους στη διαδικασία της ολοκλήρωσης. Βλ. Nikolaj Petersen, «Review Article: Small States in European Integration», *Scandinavian Political Studies*, τόμ. 21, τχ. 1, 1998.

4. Αγνοείται ότι για την εδραίωση της Ε.Ε. απαραίτητη προϋπόθεση είναι η βαθμιαία οικοδόμηση στοιχείων ομαδικής ταυτότητας, κοινωνικής συνοχής και ψυχολογικής ομοιογένειας.²⁴

Μια άλλη συνέπεια της «παραδοσιακής» προβληματικής είναι ότι η δυναμική της διαδικασίας ενοποίησης ερμηνεύεται μόνο με όρους ευθύγραμμης, προοδευτικής πορείας της ιστορίας. Η εξέλιξη της ολοκλήρωσης θεωρείται ότι υπακούει στη λογική της ομαλής λειτουργικής κίνησης από το χαμηλότερο στο ολόενα και υψηλότερο στάδιο θεσμικής και οικονομικής συσσωμάτωσης, η οποία, στο κορυφαίο σημείο της, θα οδηγήσει αυτόματα στην πολιτική ενοποίηση. Πιστεύεται ότι οι θεσμικές και οικονομικές διεργασίες προσδιορίζουν ως ανεξάρτητες μεταβλητές τη διαδικασία της πολιτικής ολοκλήρωσης, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ότι συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές συνδέονται αιτιωδώς με συγκεκριμένες οργανωτικές μεταρρυθμίσεις, θεσμικές μορφοποιήσεις και οικονομικές αλλαγές. Αγνοείται ότι οι θεσμοί, η πολιτική συμπεριφορά και η ταυτότητα της Ε.Ε. και των κρατών-μελών της «οικοδομούνται» κοινωνικά,²⁵ δηλαδή διαμορφώνονται από την ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένη ανθρώπινη δράση. Η βασική θεωρητική παρενέργεια συνίσταται στην αδυναμία πειστικής εξήγησης των συνεχώς εναλλασσόμενων φαινομένων στασιμότητας, οπισθοδρόμησης, επιβράδυνσης και ξαφνικής ώθησης που παρατηρούνται στη διαδικασία της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης.

Παρεμφερής συνέπεια είναι, επίσης, το γεγονός ότι αξιοποιούνται σε συνδυασμό θεωρητικά εργαλεία και μεθοδολογικές προ-

24. Βέβαια, αναγνωρίζεται ότι «η μεταβίβαση εξουσιών και πόρων σε θεσμούς πάνω από το εθνικό κράτος, όπως το απαιτεί η αρχή της υπερεθνικότητας, δεν μπορεί να αναπτύσσεται χωρίς την ταυτόχρονη ενδυνάμωση των στοιχείων μιας "κοινωνικοψυχολογικής κοινότητας"». Π. Καζάκος, «Η Διακυβερνητική Συνδιάσκεψη...», ό.π., σ. 33-34.

25. Για τη λεγόμενη θεωρητική προσέγγιση των «οικοδομοστών» (constructivists), βλ. μεταξύ άλλων, Jeffrey T. Checkel, «Review Article: The Constructivist Turn in International Relations Theory», *World Politics*, τόμ. 50, τχ. 2, Ιανουάριος 1998· Peter Katzenstein (επιμ.), *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1996· Thomas Risse-Kappen (επιμ.), *Bringing Transnational Relations Back In: Non-State Actors, Domestic Structures and International Institutions*, Cambridge University Press, Cambridge 1995· Alexander Wendt, «Constructing International Politics», *International Security*, τόμ. 20, τχ. 1, Χειμώνας 1995· του ίδιου, «Anarchy is What States Make of It: the Social Construction of Power Politics», *International Organization*, τόμ. 46, τχ. 2, άνοιξη 1992.

σεγγίσεις της επιστήμης των διεθνών σχέσεων ή άλλων κοινωνικών επιστημών, χωρίς να προσδιορίζονται κριτήρια επιλογής, συμβατότητας και σύνδεσης. Κύρια παρενέργεια της πρακτικής αυτής είναι ότι πολλές φορές γίνονται μηχανιστικές μεταφορές και αναγωγικές αντιγραφές θεωριών από το επίπεδο της εσωτερικής πολιτικής και των κοινωνικών διεργασιών στο επίπεδο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, χωρίς να ελέγχεται ή να διευκρινίζεται το οντολογικό και επιστημολογικό υπόβαθρο των προσεγγίσεων αυτών σύνθεσης.

Ωστόσο, ορισμένοι ερευνητές έχουν προτείνει διαφορετικές προσεγγίσεις του κοινοτικού εγχειρήματος, που τείνουν να υπερκεράσουν την «παραδοσιακή» προβληματική. Για παράδειγμα, στο πλαίσιο μιας πολιτειολογικής, μη φαινομενολογικής θεώρησης της διαδικασίας ολοκλήρωσης, που στηρίζεται στη συγκριτική μελέτη της κατανομής και μετατόπισης κυριαρχικών αρμοδιοτήτων και πολιτικής δύναμης μεταξύ των κρατών-μελών και των υπερεθνικών πολιτικών θεσμών, η Ε.Ε. αντιμετωπίζεται ως ένα ευρύτερα πολιτικό σύστημα εν τω γίνεσθαι, όπου, αφενός, τα κράτη-μέλη συνθέτουν, συγκροτούν, οργανώνουν και εντάσσονται στις πολυεπίπεδες και αλληλεξαρτώμενες κοινοτικές δομές, αφετέρου, οι τελευταίες αποδιαρθρώνουν, ανασυνθέτουν και τροποποιούν το περιεχόμενο και τη μορφή των εθνικών θεσμών. Η Ε.Ε. αντιπροσωπεύει έναν ιδιόμορφο τύπο υπερεθνικής και διακρατικής θεσμικής οργάνωσης, όπου, από τη μια μεριά, οι διεθνείς σχέσεις των κρατών-μελών μετατρέπονται σε εσωτερικές σχέσεις ολοκλήρωσης, ενώ, από την άλλη, τα κράτη-μέλη εμφανίζονται να εκπροσωπούνται σε σημαντικά πεδία της παγκόσμιας πολιτικής αυτόνομα από αυτήν.²⁶

Μια άλλη ερευνητική προσπάθεια επιχειρεί να προσδιορίσει τους παράγοντες, τη λειτουργία και τις προοπτικές του καθεστώτος της διπλωματίας και της στρατηγικής στην Ε.Ε. Η περιγραφή των κανονιστικών διατάξεων που διέπουν την ΚΕΠΠΑ συνδυάζεται με την πολιτική ανάλυση, ώστε να ληφθεί υπόψη, αφενός, η ιστορική διάσταση, αφετέρου, η δυναμική των διεθνών εξελίξεων και η επιρροή που ασκεί η δομή του διεθνούς συστήματος. Συνολικά, η διεπιστημονική αυτή προσέγγιση φιλοδοξεί να προχωρή-

26. Ν. Κοτζιάς, *Ευρωπαϊκή Ένωση...*, ό.π. Η λογική της αλληλεπίδρασης εθνικών και κοινοτικών θεσμών, που δεν είναι συμβατή με την «παραδοσιακή» προβληματική, διατρέχει τη θεσμικο-πολιτική προσέγγιση του Νίκου Σκανδάμη, *Η Κοινοτική λειτουργία της εθνικής διοίκησης*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 1990.

σει σε σφαιρική θεώρηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, θεμελιώνοντας την υπόθεση εργασίας ότι οι θεσμικές ρυθμίσεις είναι ταυτόχρονα τόσο εξαρτημένη μεταβλητή, δηλαδή αντανακλούν πραγματικές πολιτικές σχέσεις δύναμης, όσο και ανεξάρτητη μεταβλητή, δηλαδή αντιπροσωπεύουν τους κινητήριους μοχλούς της διαδικασίας ενοποίησης.²⁷

Τέλος, υπάρχουν μελέτες που εστιάζοντας την προσοχή τους στα θέματα της πολιτικής συνεργασίας και άμυνας, ερμηνεύουν την Ε.Ε. υπό το πρίσμα της κλασικής ρεαλιστικής θεωρίας των διεθνών σχέσεων. Τονίζουν ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση οριοθετείται από τους εγγενείς περιορισμούς που θέτει ο κατακερματισμός του διεθνούς συστήματος σε ξεχωριστά ανομοιογενή έθνη-κράτη. Το θεμελιώδες γνώρισμα της διαδικασίας ενοποίησης είναι ο σεβασμός της εθνικής-κρατικής πραγματικότητας, που εκφράζεται με την ευρωπαϊκή ιδέα και τη λεγόμενη «κοινοτική μέθοδο». Η τελευταία υποδηλώνει και υπαγορεύει ότι η συσσωμάτωση συντελείται στη βάση της αλληλεγγύης, της ομοφωνίας και του αμοιβαίου σεβασμού των ζωτικών εθνικών συμφερόντων των κρατών-μελών.²⁸

Οι προσεγγίσεις αυτές μετατοπίζουν το κέντρο βάρους του προβληματισμού στη συνεχή διάδραση και αλληλεπίδραση μεταξύ πολιτικών επιλογών και θεσμικών ρυθμίσεων. Επαναφέρουν ως αντικείμενο έρευνας το ρόλο του διεθνούς συστήματος, του κράτους και της κοινωνίας σε συνθήκες ολοκλήρωσης. Από αυτή τη σκοπιά, υπενθυμίζεται ότι το φαινόμενο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δεν αναφέρεται στην επιβολή ενός νέου πολιτειακού σχήματος επί μιας αδιαμόρφωτης, μονολιθικής, ομοιόμορφης και «άψυχης» κοινωνικής μάζας. Αντίθετα, αναφέρεται στην εθελούσια και συναινετική συμμετοχή των αναπτυγμένων και διαμορφωμένων ιστορικών εθνών της Ευρώπης σε μια δυναμική ανάπτυξη συνεργασιακών θεσμικο-πολιτικών διαδικασιών που αποτελούν πρωτοποριακό εγχείρημα στην ιστορία των διακρατικών σχέσεων.²⁹

27. Ηλίας Κουσκουβέλης, *Διπλωματία και στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Παπαζήσης, Αθήνα 1995.

28. Παναγιώτης Ήφαιστος, *Ευρωπαϊκή άμυνα και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1994. Επίσης, του ίδιου, «Το ευρωπαϊκό σύστημα ασφάλειας προς το 2000», στο Παναγιώτης Ήφαιστος - Χαράλαμπος Τσαρδανίδης, *Το ευρωπαϊκό σύστημα ασφάλειας και η ελληνική εξωτερική πολιτική προς το 2000*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1992.

29. Στο ίδιο, σ. 82-83.

Ωστόσο, αν και δεν προσκολλούν στην «παραδοσιακή» λογική που διέπει τη μελέτη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στην ελληνική βιβλιογραφία, οι θεωρήσεις αυτές είτε υιοθετούν την αντίληψη της πολιτειολογικής προσέγγισης, όπου επίκεντρο του ενδιαφέροντος είναι το κράτος και ο προσδιορισμός της ταυτότητας της Ε.Ε. σε σχέση με τις λειτουργίες των εθνικών θεσμών, είτε αποδέχονται την κλασική θέση σχετικά με το στρατιωτικό περιεχόμενο των εννοιών της ασφάλειας και της στρατηγικής και, κατ' επέκταση, τον σαφή οντολογικό διαχωρισμό της διαδικασίας ενοποίησης σε τομείς υψηλής και χαμηλής πολιτικής. Έτσι, οι προσεγγίσεις αυτές αδυνατούν να συλλάβουν την Ε.Ε. στη σφαιρική της διάσταση και να συνδέσουν αιτιωδώς τους τέσσερις παράγοντες που επενεργούν στην ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένη εξέλιξη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης: το διεθνές σύστημα, το κράτος, την κοινωνία και το άτομο.

4. ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ: ΜΙΑ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Με τις συνθήκες του Μάαστριχτ και του Άμστερνταμ, η προοπτική εμβάθυνσης της ολοκλήρωσης στον πολιτικό και αμυντικό τομέα έχει προσλάβει ιδιαίτερη σημασία. Είναι γενικά αποδεκτό ότι η δημιουργία ενός κοινού ευρωπαϊκού συστήματος εξωτερικής πολιτικής, άμυνας και ασφάλειας είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη γέννηση της ευρωπαϊκής πολιτικής Ένωσης.³⁰ Ωστόσο, η προσοχή επικεντρώνεται στις θεσμικές μεταρρυθμίσεις και τις αλλαγές στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων που θα πρέπει να γίνουν, προκείμενου να μετεξελιχθεί η ΚΕΠΠΑ σε ένα ενιαίο και συνεκτικό πρότυπο εξωτερικής και αμυντικής πολιτικής και, με αυτόν τον τρόπο, να μειωθεί η ασυμμετρία του βαθμού ολοκλήρωσης των διαφόρων πυλώνων της Ένωσης.³¹ Πάντως, αναγνωρίζεται η πολιτική διάσταση του ζητήματος, όταν επισημαίνεται ότι:

30. Στο ίδιο, σ. 34-35.

31. Ενδεικτικά: Θεόδωρος Αιμ. Χριστοδουλίδης, «Το μετέωρο βήμα. Η κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλειας στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο Θ. Χριστοδουλίδης - Κ. Στεφάνου (επιμ.), *Η Συνθήκη του Μάαστριχτ...*, ό.π.: Αργύρης Πασσάς - Διονύσης Δημητρακόπουλος, «Η πολιτική συνεργασία στην Ευρωπαϊκή Ένωση», στο Ν. Μαζαβέγιας - Μ. Τσιμισιζέλης (επιμ.), *Η ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, ό.π.

«Το πρόβλημα της ΚΕΠΠΑ είναι ότι οι ισχυροί της Ευρώπης την αντιμετωπίζουν με μεγαλύτερη επιφυλακτικότητα, ακριβώς επειδή περιορίζει τις δυνατότητες ανεξάρτητων πρωτοβουλιών [...] στην πραγματικότητα, το μείζον πρόβλημα είναι ο προσδιορισμός, αλλά και η παραδοχή από τα κράτη μέλη των κοινών συμφερόντων στο πεδίο της ασφάλειας και ειδικότερα των απειλών τις οποίες αντιμετωπίζει ή ενδέχεται να αντιμετωπίσει εντός των προσεχών ετών η Ε.Ε.».³²

Από αυτή τη σκοπιά, η επισήμανση της αυξανόμενης κρατικής ετερογένειας, των κατακερματισμένων εθνικών συμφερόντων και των διαφορετικών στρατηγικών επιλογών γίνεται είτε για να τονιστούν τα όρια της θεσμικής ολοκλήρωσης³³ είτε για να υπογραμμιστεί ο διακυβερνητικός χαρακτήρας της ΚΕΠΠΑ και οι εγγενείς αδυναμίες ολοκλήρωσης στο πεδίο της υψηλής πολιτικής, σε αντίθεση με τον προχωρημένο βαθμό ενοποίησης στη χαμηλή πολιτική.³⁴ Μάλιστα, τονίζεται ότι η ΚΕΠΠΑ δεν είναι ουσιαστικά τίποτε άλλο παρά μια συμφωνία σύναψης συμμαχίας μεταξύ των κρατών-μελών.³⁵ Η έμφαση της ΚΕΠΠΑ δεν εστιάζεται τόσο στη στρατιωτική συνεργασία όσο στις πολιτικές και οικονομικές πτυχές της ασφάλειας και της εξωτερικής πολιτικής.³⁶ Στην πραγματικότητα, τα διλήμματα στρατηγικής και τα προβλήματα θεσμικής συγκρότησης της ΚΕΠΠΑ συνδέονται ευρύτερα με τα ζητήματα της νέας αρχιτεκτονικής της Ευρώπης στον μετα-ψυχροπολεμικό κόσμο και, ειδικότερα, με τον νέο παγκόσμιο ρόλο της Ατλαντικής Συμμαχίας, την επέκταση του ΝΑΤΟ προς την κεντρική και ανατολική Ευρώπη και με την ανάγκη της συλλογικής δράσης των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων.³⁷

32. Κ. Στεφάνου, *Η θεσμική μεταρρύθμιση...*, ό.π., σ. 238.

33. Π. Καζάκος, *Θεσμικές μεταρρυθμίσεις...*, ό.π., κεφ. 4.

34. Π. Ήφαιστος, *Ευρωπαϊκή άμυνα...*, ό.π.

35. Στο ίδιο, σ. 36.

36. Η. Κουσουβέλης, *Διπλωματία και στρατηγική...*, ό.π., σ. 29.

37. Βλ.: Nicole Gnesotto, «Common European Defence and Transatlantic Relations», *Survival*, τόμ. 38, τχ. 1, Άνοιξη 1996· Philip H. Gordon, «Recasting the Atlantic Alliance», *Survival*, τόμ. 38, τχ. 1, Άνοιξη 1996· Philip Zelikov, «The Masque of Institutions», *Survival*, τόμ. 38, τχ. 1, Άνοιξη 1996· Charles L. Glaser, «Why NATO is Still Best. Future Security Arrangements for Europe», *International Security*, τόμ. 18, τχ. 1, Καλοκαίρι 1993· Beatrice Heuser, «European Defence Before and After the "Turn of the Tide"», *Review of International Studies*, τόμ. 19, τχ. 4, Οκτώβριος 1993.

Γενικότερα, πέρα από τα ζητήματα της τρέχουσας ευρωπαϊκής πολιτικής, το κύριο θεωρητικό πρόβλημα των διαφόρων προσεγγίσεων έγκειται, από τη μια μεριά, στην ευθύγραμμη αντίληψη της ιστορίας και, από την άλλη, στον περιορισμό της εφαρμογής των εννοιών της ασφάλειας και της στρατηγικής μόνο στο πεδίο της υψηλής πολιτικής. Αυτό είναι παράδοξο, αν αναλογιστεί κανείς ότι η ολοκλήρωση διέπεται από τη διαλεκτική της υπερεθνικότητας και του διακυβερνητισμού.³⁸ Η διαλεκτική αυτή υποδηλώνει ότι η διαδικασία της συσσωμάτωσης δεν αντιπροσωπεύει κατ' ανάγκη μια ευθύγραμμη προοδευτική κίνηση χωρίς οπισθοδρομήσεις, αμφιταλαντεύσεις και καθυστερήσεις. Επίσης, υποδηλώνει ότι η λογική της ολοκλήρωσης δε χαρακτηρίζει μόνο το πεδίο της χαμηλής πολιτικής, όπου φαινομενικά τα ζητήματα της ασφάλειας και της στρατηγικής δε συνιστούν αντικείμενο των διεργασιών συσσωμάτωσης. Αντίθετα, η διαλεκτική της υπερεθνικότητας και του διακυβερνητισμού υπαγορεύει ότι ολόκληρο το κοινοτικό οικοδόμημα διέπεται από αυτή και ότι οι επιταγές της ασφάλειας και της στρατηγικής διατρέχουν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, όλα τα πεδία δράσης της Ε.Ε. Από αυτή τη σκοπιά, η διάκριση μεταξύ χαμηλής και υψηλής πολιτικής, αν και χρήσιμη για λόγους ανάλυσης, είναι παραπλανητική στο βαθμό που, αφενός, τείνει να ταυτίζει την ολοκλήρωση με τη χαμηλή πολιτική και το διακυβερνητισμό με την υψηλή πολιτική, αφετέρου, παραβλέπει ότι στο πεδίο της οικονομίας και της κοινωνίας το στοιχείο της ασφάλειας και της στρατηγικής είναι διάχυτο και ζωτικής σημασίας. Παρομοίως, η αξιολόγηση του βαθμού υπερεθνικότητας με κριτήριο το δείκτη θεσμι-

38. Ο Π. Ήφαιστος τονίζει ότι «η διαδικασία ολοκλήρωσης αναπτύσσεται στο πλαίσιο δύο αντιθετικών και αντίρροπων λογικών. Πρώτον, τη “λογική της ολοκλήρωσης”, που θρέφεται από τη διαρκή ρητορική υπέρ ενός ευρωπαϊκού πολιτικού μορφώματος και που ενισχύεται από τις λειτουργικές ανάγκες του ενοποιητικού εγχειρήματος για περαιτέρω ενοποιητικά βήματα. Δεύτερον, τη “λογική της διαφοράς” που προκύπτει από την ύπαρξη ανομοιογενών εθνικών-κρατικών μονάδων» (Π. Ήφαιστος, *Ευρωπαϊκή άμυνα...*, ό.π., σ. 10). Ο Π. Καζάκος, επίσης, αναγνωρίζει ότι «το πρόβλημα που συνόδευσε εξαρχής την ευρωπαϊκή ενοποιητική διαδικασία [...] συνίσταται στην “κατάλληλη” ισορροπία ανάμεσα στην αρχή της υπερεθνικότητας και στην αρχή της διακυβερνητικής συνεργασίας [...] ο συγκερασμός των δύο αρχών παραμένει το ιδιαίτερο θεσμικό χαρακτηριστικό της Ένωσης (της Ευρώπης των Συνθηκών) και ουσιαστικά συνιστά την κύρια συνεισφορά της στη διαμόρφωση του καθεστώτος περιφερειακής ολοκλήρωσης και συνεργασίας στην Ευρώπη». Π. Καζάκος, «Η Διακυβερνητική Συνδιάσχεση...», ό.π., σ. 32.

κής ολοκλήρωσης μπορεί να είναι παραπειστική, στο μέτρο που παραγνωρίζει ότι οι παράμετροι του διακυβερνητισμού παραμένουν ενεργοί και δρώντες της διαδικασίας ενοποίησης μέσα από τη διαλεκτική τους σχέση με τις αντίστοιχες της υπερεθνικότητας. Με άλλα λόγια, αν η διαλεκτική της υπερεθνικότητας και του διακυβερνητισμού συνιστά την κινητήρια δύναμη ολόκληρου του κοινοτικού οικοδομήματος, τότε τα στοιχεία της ασφάλειας και της στρατηγικής δεν μπορεί παρά να διέπουν τόσο το πεδίο της «χαμηλής» πολιτικής όσο και εκείνο της «υψηλής» πολιτικής.

Υπό το πρίσμα της προβληματικής αυτής, το επιχείρημα που μπορεί να διατυπωθεί είναι το εξής: αν η ΚΕΠΠΑ, ως θεσμικό μόρφωμα, μπορεί να αποτελέσει εν δυνάμει το τελευταίο στάδιο της διαδικασίας πολιτικής ενοποίησης και τον ακρογωνιαίο λίθο της οργανωτικής ολοκλήρωσης της Ε.Ε. ως ξεχωριστής, ενιαίας, κυρίαρχης οντότητας στο διεθνές περιβάλλον, εντούτοις, ως πολιτική λογική και περιεχόμενο, που αντανάκλα και αναπαράγει τη διαλεκτική της υπερεθνικότητας και του διακυβερνητισμού, διέπει όλες τις πολιτικές και τους τομείς δραστηριότητας της Ε.Ε. Τα ζητήματα της ασφάλειας και της στρατηγικής δεν περιορίζονται μόνο στον τομέα της άμυνας και της εξωτερικής πολιτικής, αλλά επεκτείνονται στους τομείς της οικονομίας και της κοινωνίας. Για παράδειγμα, αν η αγορά αγροτικών προϊόντων και η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) αποτελούν την πρώτη και πιο ολοκληρωμένη αγορά και πολιτική της Ε.Ε., όπου η πλήρη δικαιοδοσία έχει μεταβιβαστεί σε υπερεθνικά όργανα, τότε γιατί ο προσδιορισμός των τιμών, για να μη γίνει αναφορά στις περιπτώσεις αναθεώρησης της ΚΑΠ, απαιτεί την τελική έγκριση και απόφαση του διακυβερνητικού Συμβουλίου των Υπουργών Γεωργίας; Γιατί ζητήματα που υποτίθεται ότι ανήκουν στη σφαίρα της «χαμηλής» πολιτικής δημιουργούν εντάσεις και τριβές στο πεδίο της «υψηλής» πολιτικής, τόσο μεταξύ των κρατών-μελών της Ε.Ε. όσο και μεταξύ της Ε.Ε. και των ΗΠΑ; Χαρακτηριστική είναι η εμπειρία των έντονων ζυμώσεων σχετικά με την ισοτιμία Ευρώ-Δολαρίου και τη μείωση των επιτοκίων από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, καθώς και με την επιβολή μονομερών δασμολογικών κυρώσεων σε μια σειρά προϊόντων από τις ΗΠΑ σε βάρος της Ε.Ε., στο πλαίσιο του γνωστού εμπορικού «πολέμου της μπανάνας».

Μήπως τα γεγονότα αυτά συμβαίνουν γιατί διακυβεύονται, μεταξύ άλλων, ζητήματα ζωτικής σπουδαιότητας που συνδέονται με

την ευρύτερη ασφάλεια του κράτους, τη σταθερότητα του πολιτικού συστήματος, τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, την επιβίωση ομάδων συμφερόντων και πίεσης, καθώς και την κατανομή και κινητοποίηση πόρων στο επίπεδο των εθνικών κοινωνιών; Αν το επιχείρημα αυτό είναι έγκυρο, τότε η διαλεκτική υπερεθνικότητας και διακυβερνητισμού αντιπροσωπεύει και ενσωματώνει στο εσωτερικό της τη διαλεκτική της στρατηγικής και της ασφάλειας. Η θέση αυτή θεμελιώνεται σε επιχειρήματα που εκπηγάζουν από τη νέα θεωρητική σκέψη για την ασφάλεια και τη στρατηγική.³⁹

Η νέα σκέψη επεκτείνει τις έννοιες της ασφάλειας και της στρατηγικής προκειμένου να συμπεριλάβουν μια ευρεία σειρά μη στρατιωτικών μεταβλητών.⁴⁰ Δεν αποδέχεται την παραδοσιακή άποψη ότι η ασφάλεια και η στρατηγική είναι συνώνυμα της στρατιωτικής δύναμης. Επίσης, εμβαθύνει τις έννοιες της ασφάλειας και της στρατηγικής, ώστε να συμπεριλάβουν μη κρατικούς δρώντες, όπως

39. Βλ.: Ken Booth (επιμ.), *New Thinking About Strategy and International Security*, Harper Collins Academic, Λονδίνο 1991· Barry Buzan, *People, States and Fear. An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, δεύτερη έκδοση, Harvester Wheatsheaf, Νέα Υόρκη 1991. Βλ. επίσης: Ken Booth, «Security and Emancipation», *Review of International Studies*, τόμ. 17, τχ. 4, Οκτώβριος 1991· Ken Booth - Nicholas Wheeler, «Contending Philosophies About Security in Europe», στο McInnes (επιμ.), *Security and Strategy in the New Europe*, Routledge, Λονδίνο 1992.

40. Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου έχει οδηγήσει σε αναθεώρηση των υποθέσεων σχετικά με την ασφάλεια. Οι περισσότεροι συμφωνούν ότι τα ερωτήματα και κάποιες από τις απαντήσεις έχουν αλλάξει, αλλά διαφωνούν ποια είναι τα ερωτήματα και ποιες οι αντίστοιχες απαντήσεις. Τα θέματα που έχουν προκύψει αφορούν:

- Πρώτον, με το αν έχει μειωθεί η σημασία της στρατιωτικής δύναμης στη διεθνή πολιτική. Για ορισμένους αυτό σημαίνει ότι οι στρατιωτικές απειλές είναι λιγότερες, ενώ για άλλους ότι η στρατιωτική δύναμη είναι εργαλείο πολιτικής, η αποτελεσματικότητας του οποίου στην πράξη δεν είναι πάντα δεδομένη.
- Δεύτερον, με το αν είναι απαραίτητο να ξανασκεφτούμε τις διεθνείς σχέσεις και την εθνική ασφάλεια. Για μερικούς αυτό προκύπτει από τις συνθήκες του μετα-ψυχροπολεμικού κόσμου, ενώ για άλλους από την αποτυχία της ακαδημαϊκής κοινότητας των διεθνολόγων να προβλέψει τη χρονική στιγμή και τη μορφή του τέλους του Ψυχρού Πολέμου.
- Τρίτον, με το αν υπάρχει η ανάγκη να διευρυνθεί η αντίληψη για την εθνική ασφάλεια. Για ορισμένους αυτό σημαίνει να συμπεριληφθούν στην έννοια τα εσωτερικά προβλήματα εθνικής ασφάλειας, ενώ για άλλους τη θεώρηση των μη στρατιωτικών απειλών κατά της εθνικής ευημερίας ως ζητήματα εθνικής ασφάλειας. Βλ. David A. Baldwin, «Security Studies and the End of the Cold War», *World Politics*, τόμ. 48, τχ. 1, Οκτώβριος 1995.

το άτομο, τις ομάδες, τους διεθνείς οργανισμούς, καθώς και γενικότερα το διεθνές σύστημα.⁴¹

Πώς, όμως, είναι δυνατό να οριστούν οι έννοιες της ασφάλειας και της στρατηγικής υπό το φως της νέας σκέψης; Ας ξεκινήσουμε με το πώς ορισμένοι αναλυτές αντιλαμβάνονται την ασφάλεια. Σύμφωνα με τον Robert McNamara, η ουσία της ασφάλειας είναι η ανάπτυξη που περιλαμβάνει όχι μόνο τη στρατιωτική ικανότητα ενός κράτους να επιβιώσει ως ανεξάρτητη ύπαρξη, αλλά και την ελευθερία να αναπτύξει και να βελτιώσει τη θέση του μακροπρόθεσμα.⁴² Ο John Garnett υποστηρίζει ότι η ασφάλεια έχει να κάνει με την αίσθηση της εμπιστοσύνης ότι το κράτος, οι θεσμοί του, η ευημερία του και ο τρόπος ζωής του έχουν την ικανότητα να συνεχίσουν να υπάρχουν ανεμπόδιστα.⁴³ Ο Robert McKinlay θεωρεί ότι η ασφάλεια είναι η σχετική απουσία απειλών και η ικανότητα αντίδρασης στις τελευταίες. Το κράτος απολαμβάνει υψηλό βαθμό ασφάλειας όταν έχει την ικανότητα να προωθεί και να προστατεύει τα ζωτικά του συμφέροντα στο περιβάλλον μέσα στο οποίο βρίσκεται.⁴⁴ Τέλος, ο Barry Buzan τονίζει ότι η ασφάλεια είναι η επιδίωξη της ελευθερίας από τις απειλές και η ικανότητα των κρατών και των κοινωνιών να διατηρήσουν την ανεξαρτησία και την ακεραιότητά τους απέναντι σε δυνάμεις που θεωρούν εχθρικές. Η καλύτερη γραμμή της ασφάλειας είναι η επιβίωση, που περιλαμβάνει μια σειρά επιδιώξεων σχετικά με τις συνθήκες της.⁴⁵

Συνθέτοντας τις απόψεις αυτές, ορίζουμε την ασφάλεια τόσο ως την ελευθερία από απειλές όσο και ως την ικανότητα του κρά-

41. Υποστηρίζεται ότι η επέκταση και εμβάθυνση του περιεχομένου της ασφάλειας και της στρατηγικής παραλείπει την κοινωνική διάσταση, με την έννοια ότι δεν εξηγεί τη σχέση μεταξύ κράτους και ατόμου, οικονομίας και πολιτικής με όρους κοινωνικών σχέσεων, που τοποθετούνται μεταξύ και γύρω από αυτά και που συνιστούν το θεμελιώδες πλαίσιο της ανθρώπινης δραστηριότητας. Βλ. Martin Shaw, «There is no Such Thing as Society: Beyond Individualism and Statism in International Security Studies», *Review of International Studies*, τόμ. 19, τχ. 2, Απρίλιος 1993.

42. Robert S. McNamara, *The Essence of Security*, Hodder and Stoughton, Λονδίνο 1968.

43. John Garnett, «Introduction», στο John Garnett (επιμ.), *Theories of Peace and Security*, Macmillan, Λονδίνο 1970, σ. 31.

44. Robert McKinlay, *Third World Military Expenditure. Determinants and Implications*, Pinter, Λονδίνο 1989, σ. 110.

45. Barry Buzan, «New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century», *International Affairs*, τόμ. 67, τχ. 3, Ιούλιος 1991, σ. 432-433.

τους να χρησιμοποιεί τα μέσα που έχει στη διάθεσή του κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να θωρακίζει, να αναπτύσσει και να εκμεταλλεύεται όλες τις εθνικές και διεθνείς συνθήκες που συμβάλλουν στην προστασία και προώθηση των ζωτικών του συμφερόντων απέναντι σε πραγματικούς ή εν δυνάμει συμμάχους και εχθρούς. Έτσι, η ασφάλεια εξαρτάται πρωτίστως από τις πολιτικές, στρατιωτικές, οικονομικές και διπλωματικές συνθήκες του διεθνούς και εσωτερικού περιβάλλοντος, δηλαδή εξαρτάται από το βαθμό ελευθερίας από απειλές. Ταυτόχρονα, εξίσου πρωτίστως, εξαρτάται από τη στρατιωτική, οικονομική και διπλωματική συμπεριφορά του κράτους, δηλαδή εξαρτάται από την ικανότητα του κράτους να αντιδρά στις απειλές και να προστατεύει τα συμφέροντά του. Συνεπώς, αν και η ασφάλεια θεωρείται γενικά προϊόν του διεθνούς συστήματος, εντούτοις δεν είναι ανεξάρτητη και αποκομμένη από τη συμπεριφορά των κρατών.

Υπό το πρίσμα αυτό, εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η προσπάθεια ανάλυσης της εθνικής πολιτικής ασφάλειας του κράτους μέσα από τη σύνθεση του συστημικού επιπέδου με το επίπεδο του κράτους. Η σύνθεση αυτή επιτυγχάνεται παίρνοντας την ασφάλεια ως δισυπόστατη, ότι αφορά, δηλαδή, τόσο στη διαμόρφωση πολιτικών απέναντι στις εξωτερικές πολιτικές άλλων κρατών όσο και στη διαμόρφωση πολιτικών για την κινητοποίηση των κοινωνικών πόρων. Η πολιτική διάσταση της τελευταίας, που αντανακλά τις σχέσεις κράτους και κοινωνίας, δε λαμβάνεται συχνά υπόψη, γιατί οι διάφορες προσεγγίσεις δίνουν έμφαση είτε στη στρατιωτική δύναμη των κρατών είτε στα οικονομικά θεμέλια της τελευταίας. Ο ρεαλισμός, για παράδειγμα, ενώ θεωρεί ότι οι πλουτοπαραγωγικοί πόροι είναι πολύ σημαντικοί και ότι οι κοινωνικές δυνάμεις προσδιορίζουν τη στρατιωτική δυναμική των κρατών, εντούτοις υποθέτει ότι οι πόροι και οι κοινωνικές δυνάμεις κινητοποιούνται χωρίς τριβές. Ο μερκαντιλισμός, επίσης, ενώ δίνει έμφαση στη σχέση πολιτικής οικονομίας και εθνικής ασφάλειας, αποδέχεται το κράτος ως αυτόνομη οντότητα που δεν επηρεάζεται από την κοινωνία. Γενικά, το κεντρικό επιχείρημα είναι ότι οι κοινωνικοί περιορισμοί στην πολιτική κινητοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πόρων είναι καθοριστικοί στην εθνική στρατηγική ασφάλειας, γιατί η προβολή της στρατιωτικής δύναμης των κρατών εξαρτάται από την ικανότητά τους να κινητοποιούν τους απαραίτητους πόρους για την προετοιμασία ή τη διεξαγωγή του πολέμου. Η ικανό-

τητα αυτή αφορά: α) τη διασφάλιση οικονομικών πόρων για την κατανάλωση στρατιωτικού υλικού (πολιτική άντλησης πόρων)· β) τη διασφάλιση στρατιωτικού υλικού (πολιτική παραγωγής), και γ) τη διασφάλιση του έμψυχου δυναμικού (πολιτική κινητοποίησης). Η πρωταρχική θέση είναι ότι το κράτος σε μια διεθνή σύγκρουση εμπλέκεται σε δύο κείριας σημασίας δραστηριότητες: πρώτον, στην άμυνα των συνόρων και, δεύτερον, στον αγώνα με την κοινωνία για την κινητοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πηγών.⁴⁶

Η διάσταση αυτή της ασφάλειας παραπέμπει ουσιαστικά στη στρατηγική. Γενικά, η στρατηγική αφορά το συνδυασμό των μέσων με τους σκοπούς πολιτικής που το κράτος θέτει. Συνήθως, στη διεθνή βιβλιογραφία έχει επικρατήσει να διαχωρίζεται η στρατηγική σε διάφορα επίπεδα, όπου το χαμηλότερο επίπεδο αποκαλείται στρατηγική και το υψηλότερο υψηλή στρατηγική. Από αυτή την οπτική γωνία, η στρατηγική ορίζεται κλασικά ως «η τέχνη της διανομής και εφαρμογής στρατιωτικών μέσων για την εκπλήρωση των σκοπών της πολιτικής», ενώ η υψηλή στρατηγική ως «ο συντονισμός και προσανατολισμός των πηγών του έθνους ή ομάδας εθνών για την επίτευξη του πολιτικού σκοπού του πολέμου».⁴⁷

Υπό το φως τη νέας σκέψης για τη στρατηγική, πιστεύουμε ότι ο καλύτερος ορισμός της στρατηγικής δίνεται από τον Andre Beaufre, σύμφωνα με τον οποίο στρατηγική είναι «η τέχνη της διαλεκτικής της δύναμης ή, ακριβέστερα, η τέχνη της διαλεκτικής δύο αντίθετων απόψεων που χρησιμοποιούν δύναμη για να επιλύσουν τη διαφορά τους».⁴⁸ Από την άλλη, η υψηλή στρατηγική έχει ήδη οριστεί με πολύ πιο ευρύ και σύνθετο περιεχόμενο. Ο Barry Posen υποστηρίζει ότι η υψηλή στρατηγική είναι μια αλυσίδα πολιτικών και στρατιωτικών μέσων και σκοπών, αντιπροσωπεύει τον τρόπο με τον οποίο το κράτος κατοχυρώνει την ασφάλειά του.⁴⁹ Ο Paul Kennedy υπογραμμίζει ότι η ουσία της υψηλής στρατηγικής βρί-

46. Michael Barnett, *Confronting the Costs of War. Military Power, State, and Society in Egypt and Israel*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1992· του ίδιου, «High Politics is Low Politics. The Domestic and Systemic Sources of Israel Security Policy, 1967-1977», *World Politics*, τόμ. XLII, τχ. 4, Ιούλιος 1990.

47. B.H. Liddell Hart, *Strategy. The Indirect Approach*, δεύτερη και βελτιωμένη έκδοση, Faber and Faber, Λονδίνο 1967, σ. 335-336.

48. Andre Beaufre, *An Introduction to Strategy*, Faber and Faber, Λονδίνο 1965, σ. 22.

49. Barry P. Posen, *The Sources of Military Doctrine*, Cornell University Press, Ithaca 1984, σ. 13.

σχεται στην πολιτική, που είναι η ικανότητα του κράτους να συνδυάζει στρατιωτικές και μη στρατιωτικές μεταβλητές, προκειμένου να προστατεύσει τα συμφέροντά του.⁵⁰ Στο πλαίσιο αυτό, ορίζουμε την υψηλή στρατηγική ως το σύνολο των πολιτικών που χρησιμοποιεί το κράτος για να κατοχυρώσει την ασφάλειά του σε δυναμική αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση με τις πολιτικές πραγματικών ή εν δυνάμει συμμάχων και εχθρών.

Η ασφάλεια και η στρατηγική, συνεπώς, βρίσκονται σε αμοιβαία διάδραση, σε διαλεκτική σχέση μεταξύ τους. Η ελευθερία από απειλές και η ικανότητα αντίδρασης σε αυτές συνδέονται διαλεκτικά με την ικανότητα κινητοποίησης πλουτοπαραγωγικών πόρων και εφαρμογής αντίστοιχων πολιτικών. Κατ' επέκταση, η πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η διαλεκτική μεταξύ υπερεθνικότητας και διακυβερνητισμού, προσδιορίζεται από την ικανότητα της Ε.Ε. να διαμορφώνει και να εφαρμόζει πολιτικές κινητοποίησης πόρων (στρατηγική) με σκοπό την κατανομή τους κατά τρόπο που να παραμένει ελεύθερη από απειλές και να διαθέτει την ικανότητα να προωθεί τα συμφέροντά της (ασφάλεια). Εξαρτάται, δηλαδή, από τη διαλεκτική της στρατηγικής και της ασφάλειας, τη διαλεκτική των πολιτικών των κρατών-μελών και της δομής των διαδράσεων τους.

Η θεωρητική αυτή σύλληψη της ευρωπαϊκής ασφάλειας και στρατηγικής επιτρέπει να ανιχνεύσουμε τις «υπόγειες», κινήτριες πολιτικές δυνάμεις που επηρεάζουν την εξέλιξη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης κάτω από ποικίλες εσωτερικές και εξωτερικές συνθήκες. Ουσιαστικά, επιτρέπει να εξηγήσουμε τις διεργασίες συσσωμάτωσης από μια διαφορετική οπτική γωνία. Με άλλα λόγια, αν χρησιμοποιούσαμε όρους επιπέδου ανάλυσης, η ευρωπαϊκή ασφάλεια θα μπορούσε να γίνει αντιληπτή ως αντανάκλαση του συστήματος των κρατών-μελών της ολοκλήρωσης, του όλου της ευρωπαϊκής πολιτικής, ενώ η ευρωπαϊκή στρατηγική ως αντανάκλαση του κρατικού-εθνικού επιπέδου, των επιμέρους πολιτικών των κρατών-μελών.

Συνοπτικά, η Ε.Ε. ως ενιαία οντότητα αποτελείται από το όλο (σύστημα) και από τις μονάδες (κράτη-μέλη), που προϋποθέτουν το ένα το άλλο και διαλεκτικά παράγουν τη δυναμική της ευρωπαϊ-

50. Paul Kennedy, «Grand Strategy in War and Peace: Towards a Broader Definition», στο Paul Kennedy (επιμ.), *Grand Strategies in War and Peace*, Yale University Press, New Haven 1991, σ. 5.

κής ολοκλήρωσης. Στη διαλεκτική αυτή σύνθεση, ο συστημικός παράγοντας της ευρωπαϊκής ασφάλειας συνιστά την απαραίτητη, αλλά όχι επαρκή συνθήκη, ενώ ο εθνικός-κρατικός παράγοντας της ευρωπαϊκής στρατηγικής αποτελεί την απαραίτητη και σε συνδυασμό επαρκή συνθήκη των διεργασιών και εξελίξεων που συνδέονται με τη συνολική παρουσία και συμπεριφορά της Ε.Ε. Το σύστημα της ευρωπαϊκής ασφάλειας αποτελεί τον προωθητικό μηχανισμό ή την περιοριστική δύναμη που διαμορφώνει το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα εκδηλωθεί η εκάστοτε έκβαση ή στάδιο της ολοκλήρωσης. Τα κράτη-μέλη της ευρωπαϊκής στρατηγικής αποτελούν τη δύναμη εκείνη που πυροδοτεί τις διεργασίες και διαδικασίες που βρίσκονται πίσω από την εκάστοτε έκβαση ή στάδιο της ολοκλήρωσης. Μέσα από τη διαλεκτική αυτή σύνθεση ασφάλειας και στρατηγικής, η Ε.Ε. παρουσιάζει συγκεκριμένη πολιτική μορφή και εκδηλώνει συγκεκριμένη πολιτική συμπεριφορά.

5. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Δύο είναι τα κύρια ερωτήματα σχετικά με την αιτιοκρατία της διαδικασίας ενοποίησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση που ο ακαδημαϊκός κλάδος των διεθνών σπουδών προσπαθεί να απαντήσει: πρώτον, ποιες είναι οι πρωταρχικές κινητήριες δυνάμεις πίσω από τις διεργασίες της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης και, δεύτερον, πώς θεμελιώνεται οργανωτικά το κοινοτικό οικοδόμημα, πώς θα επιτευχθεί η καλύτερη συγκρότησή του, καθώς και ποια θα είναι η τελική μορφή που θα προσλάβει. Η διεθνής βιβλιογραφία παρουσιάζει, πλέον, ευρεία γκάμα προτάσεων και ιδεών, που απαντούν με ώριμο και δημιουργικό προβληματισμό τα δύο αυτά ερωτήματα. Αντίθετα, η ελληνική βιβλιογραφία επικεντρώνει την προσοχή της με γόνιμες συνεισφορές κυρίως στο δεύτερο ερώτημα.

Με την ευκαιρία της συνοπτικής παρουσίασης δύο πρόσφατων εκδόσεων στη διεθνή βιβλιογραφία για την ΚΕΠΠΑ, το βιβλιογραφικό αυτό άρθρο επιδίωξε να αναλύσει τη διαφοροποίηση αυτή και να τονίσει την ανάγκη για τη διεύρυνση της ερευνητικής προσπάθειας προς το πεδίο προβληματισμού που συνδέεται και με το πρώτο ερώτημα. Ταυτόχρονα, επιχείρησε να προτείνει μια συγκεκριμένη προσέγγιση στη βάση μιας συνθετικής αντίληψης των εννοιών της ασφάλειας και της στρατηγικής, ώστε τα πιο πάνω δύο

ερωτήματα να αντιμετωπιστούν σε μεταγενέστερες ερευνητικές προτάσεις ως ένα ενιαίο σύνολο.

Το άρθρο πρότεινε τις έννοιες της ασφάλειας και της στρατηγικής, που δε γίνονται αντιληπτές μόνο στη στρατιωτική τους διάσταση, ως μεθοδολογικά εργαλεία για τη διαμόρφωση ενός διαφορετικού πλαισίου ανάλυσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ο βασικός άξονας του πλαισίου αυτού βασίζεται στη διαλεκτική σύνθεση της ασφάλειας και της στρατηγικής. Το θεωρητικό επιχείρημα που αρθρώνεται γύρω από το προτεινόμενο πλαίσιο ανάλυσης είναι ότι η διαλεκτική της ασφάλειας και της στρατηγικής διέπει και συνθέτει ολόκληρο το κοινοτικό οικοδόμημα, δηλαδή τόσο τα πεδία της «χαμηλής» πολιτικής όσο και εκείνα της «υψηλής» πολιτικής.

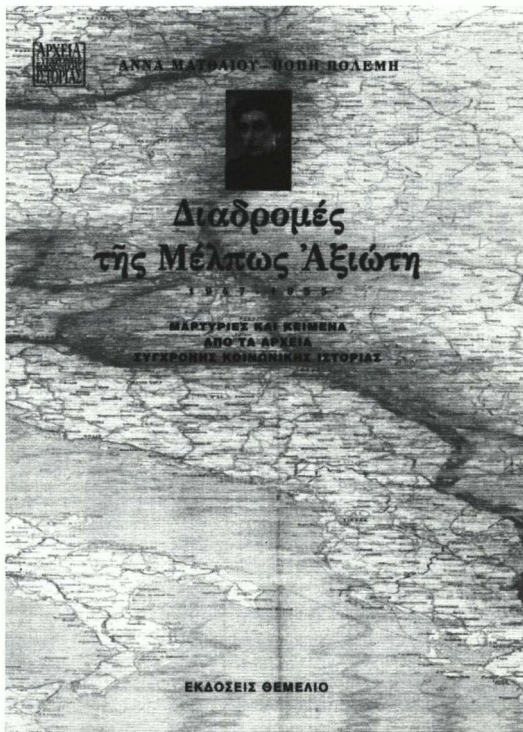
Βέβαια, η καταγραφή της πρότασης έγινε με τη μορφή συνοπτικού σχεδίου και όχι με τη μορφή εμπειριστατωμένης παρουσίας. Η τελευταία αυτή επιδίωξη ξεπερνά το στόχο του βιβλιογραφικού αυτού άρθρου. Εξάλλου, το κίνητρο του άρθρου και η εγγενής φιλοδοξία της πρότασης είναι να αρχίσει να στρέφεται η ελληνική βιβλιογραφία προς την έρευνα και την ανάλυση των «υπόγειων», κινήτριων πολιτικών δυνάμεων των διεργασιών συσσωμάτωσης.

Σίγουρα, το προτεινόμενο πλαίσιο ανάλυσης δε διεκδικεί τη μοναδικότητα ή το αλάνθαστο της έμπνευσης, πολύ δε περισσότερο να επιλύσει το πρόβλημα ή να επιφέρει «το τέλος της ιστορίας» στον θεωρητικό διάλογο. Ούτε οι έννοιες της ασφάλειας και της στρατηγικής αποτελούν τα μοναδικά μέσα για την ανίχνευση της πολιτικής λογικής της συσσωμάτωσης. Ωστόσο, οι σκέψεις που διατυπώθηκαν καταλήγουν στο γενικότερο συμπέρασμα ότι η αξιολόγηση της υπάρχουσας, συσσωρευμένης εμπειρίας και θεωρητικής γνώσης μπορεί να οδηγήσει σε πολλαπλά κανάλια προβληματισμού και σε νέες δημιουργικές συνθέσεις. Αλλά ακόμη και αν οι προσπάθειες προς την κατεύθυνση αυτή αυξηθούν, θα αναδυθούν προβλήματα που συνδέονται με μεθοδολογικά, οντολογικά, και επιστημολογικά ζητήματα συγκρότησης νέων θεωριών και προσεγγίσεων. Συνεπώς, η θεωρητική συζήτηση είναι προορισμένη να ανοίξει παρά να κλείσει.

* Ο Ευστάθιος Τ. Φακιολάς είναι διεθνολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ στο King's College του Λονδίνου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Μόλις κυκλοφόρησε
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1999

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646, FAX 36 12 092

<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

SUSAN WOODWARD, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War*, The Brookings Institution, Washington DC 1995, ix+536 σελ.

Με την προοπτική του χρόνου που μας χωρίζει πια από τα γεγονότα του πρώτου Γιουγκοσλαβικού διαμελισμού και τη μεγάλη βιβλιογραφία που συγκεντρώθηκε έκτοτε,¹ είναι δυνατό να διακρίνουμε το έργο της τέως ερευνήτριας στο Brookings Institution της Washington και νυν μέλος του τμήματος War Studies του Πανεπιστημίου του Λονδίνου-Kings College ως το εγκυρότερο του είδους. Η συγγραφέας αντλεί στοιχεία από την πείρα της θητείας της ως επικεφαλής του κέντρου ανάλυσης της Γιουγκοσλαβικής κρίσης που συγκρότησε ο ΟΗΕ στο Ζάγκρεμπ.

Αντίθετα από τα περισσότερα έργα που θέλουν τη Γιουγκοσλαβική καταστροφή να είναι το αποτέλεσμα σύγκρουσης ανταγωνιστικών αλυτρωτισμών, ή προϊόν της επεκτατικής πολιτικής των Σέρβων εις βάρος των άλλων Γιουγκοσλάβων, η Woodward εκκινεί από μία οικονομική μάλλον παρά πολιτική θεώρηση του φαινομένου. Πιστεύει δηλαδή ότι η αδυναμία οικονομικής σύγκλισης ανάμεσα στις εξελιγμένες Ομόσπονδες Δημοκρατίες, από τη μια, και της Σερβίας, Βοσνίας, ΣΔΜ και των αυτόνομων επαρχιών του Κοσσυφοπεδίου και της Βοϊβοδίνας, από την άλλη, προκάλεσαν την τελική ανάφλεξη που έκτοτε ακολούθησε τη δική της λογική βίας.

Κατά τη συγγραφέα, η διαδικασία διάλυσης του ομοσπονδιακού κράτους άρχισε δέκα χρόνια πριν από την πτώση του Τείχους του

1. Περιεκτική βιβλιοκριτική μελέτη για τα σημαντικότερα έργα περί Γιουγκοσλαβίας της τελευταίας πενταετίας επιχειρεί ο James Gow, «Review Articles. After the Flood: Literature on the Context, Causes and Course of the Yugoslav War-Reflections and Refractions», *The Slavonic and East European Review*, τόμ. 75, τχ. 3, Ιούλιος 1997, σ. 446-484. Ο Gow δεν συμφωνεί με την οικονομική προσέγγιση της Woodward και υποστηρίζει μάλλον τις πολιτικές ερμηνείες της κρίσης.

Βερολίνου, όταν στη Γιουγκοσλαβία συνέτρεχαν λόγοι οικονομικής μεταρρύθμισης που θα της επέτρεπε να τιμήσει τις οικονομικές της υποχρεώσεις προς τους δυτικούς της πιστωτές. Αντίθετα από τις άλλες κομμουνιστικές χώρες, η Γιουγκοσλαβία διέθετε λόγω της ιδιοτυπίας της μεγάλη δανειοληπτική ευχέρεια από τις δυτικές αγορές κεφαλαίου. Κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '60 και το πρώτο του '70, ο Τίτο έκανε πραγματική κατάχρηση της δυνατότητας αυτής. Η οικονομική αναστάτωση της δεύτερης πετρελαϊκής κρίσης που συνέπεσε με την ύφεση στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης ενέτεινε τις δυτικές πιέσεις προς τη Γιουγκοσλαβία για την αποπληρωμή των χρεών της.

Προκειμένου να διατηρήσει ακέραια τη δανειοληπτική ικανότητα της χώρας, η ομοσπονδιακή κυβέρνηση όφειλε να προβεί σε δημοσιοοικονομικά μέτρα τα οποία υπαγόρευε το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Τα μέτρα αυτά, για να πραγματοποιηθούν, απαιτούσαν σημαντική μεταρρύθμιση του ομοσπονδιακού συστήματος προκειμένου να ενισχυθεί η κεντρική εξουσία έναντι των περιφερειακών, και προϋπέθεταν την ομοψυχία των ομόσπονδων Δημοκρατιών.

Η Ένωση Γιουγκοσλάβων Κομμουνιστών (ΕΓΚ) συμφώνησε το 1983 να εξουσιοδοτήσει μια κομματική επιτροπή για να μελετήσει την κατάσταση. Οι προτάσεις της επιτροπής για τη μεταρρύθμιση του συντάγματος του 1974, ωστόσο, προκάλεσαν σοβαρές αντιθέσεις μέσα στους κόλπους της ΕΓΚ, που πρόδιδαν την εχθρότητα ορισμένων Δημοκρατιών κατά του Ομοσπονδιακού κράτους.

Την ίδια ακριβώς εποχή, πολλές δυτικές χώρες ασκούσαν πιέσεις στους Γιουγκοσλάβους να φιλελευθεροποιήσουν την οικονομία τους και να μειώσουν τις εξουσίες της κεντρικής κυβέρνησης υπέρ των ομόσπονδων τμημάτων. Έτσι η Γιουγκοσλαβία βρέθηκε μετά τον Τίτο σε ένα προκρούστειο κρεβάτι, καθώς οι ίδιες δυνάμεις της ζητούσαν ταυτόχρονα τη συγκέντρωση και αποκέντρωση των εξουσιών της.

Η παρατεταμένη εξάλλου οικονομική κρίση μεγάλωνε τις διαφορές ανάμεσα στις Ομόσπονδες Δημοκρατίες και υπονόμευε τη συλλογική Γιουγκοσλαβική ταυτότητα των κατοίκων τους. Ο διαχωρισμός ανάμεσά τους που επιχειρήσαν τα δυτικά ΜΜΕ, σε φιλελεύθερες μεταρρυθμιστικές, αφενός, και συντηρητικές κομμουνιστικές, αφετέρου, δεν αποδίδουν κατά την Woodward, την πραγματικότητα. Δεδομένης της αποκέντρωσης την οποία επέβαλε το σύ-

νταγμα του 1974, «δεν ήταν η κεντρική ομοσπονδιακή κυβέρνηση που προστάτευε τα κεκτημένα, αλλά οι πολιτικοί ηγέτες των περισσότερων ευνοημένων Ομόσπονδων Δημοκρατιών. Αυτών των οποίων οι απόψεις φαίνονταν στους Δυτικούς φιλελεύθερες, στην πραγματικότητα ήταν οι πιο συντηρητικές ως προς τις μεταρρυθμίσεις και οι πιο εθνικιστικές (με το εθνικό περιεχόμενο του όρου)». Η Σλοβενία και η Κροατία, που εμφανίζονται στη Δύση ως οι πλέον φιλελεύθερες, αντιστάθηκαν ως το τέλος στις μεταρρυθμίσεις του ομοσπονδιακού συστήματος οι οποίες ήταν αναγκαίες για την επιβίωση της Γιουγκοσλαβίας. Οι δύο αυτές Δημοκρατίες απέδιδαν πάντοτε τις υψηλότερες συνεισφορές στο ομοσπονδιακό ταμείο για την ανακατανομή του Γιουγκοσλαβικού πλούτου. Τον Ιούνιο του 1985 τα κοινοβούλιά τους καταψήφισαν τρία νομοσχέδια τα οποία σκοπό είχαν τη βελτίωση των εξωτερικών οικονομικών σχέσεων της χώρας.

Η ανάλυση της Woodward καταδεικνύει τις κατοπινές πολιτικές και στρατιωτικές ανωμαλίες ως παρεπόμενα των οικονομικών αντιθέσεων που περιγράψαμε. Η πληθώρα των βιβλίων που κυκλοφόρησαν πριν και μετά το έργο της Woodward, με λίγες εξαιρέσεις, προσωποποιούν τα δεινά της Γιουγκοσλαβικής διάλυσης αποδίδοντάς τα κυρίως στον Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς. Οι προσεγγίσεις αυτές δεν εξηγούν το σημερινό παράδοξο του πολλαπλασιασμού των δυτικών προτεκτοράτων σε περιοχές που έχουν πλέον υποστεί εθνική κάθαρση ούτε την επιδείνωση της οικονομικής δυσπραγίας σε ολόκληρα τα Βαλκάνια μετά τους πρόσφατους βομβαρδισμούς.

ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ

KENTPO ΓΥΝΑΙΚΕΙΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΩΝ ΔΙΟΤΙΜΑ, *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, 565 σελ.

Αν κάποιος με εγκύκλιες σπουδές πολιτικής επιστήμης που έχει εντρυφήσει στην προβληματική του κυρίως ρεύματος των κοινωνικών επιστημών έριχνε μια επιπόλαιη ματιά στον τίτλο του παραπάνω τόμου δε θα πειθόταν για τη σχετικότητα του περιεχομένου

του με τα γνωστικά αντικείμενα που απασχολούν την πολιτική επιστήμη. Έτσι ίσως εξηγείται και η επιφύλαξή μου όταν από απλή περιέργεια πρωτόπιασα *Το φύλο των δικαιωμάτων* στα χέρια μου. Πολύ σύντομα όμως η αρνητική μου προδιάθεση μετατράπηκε σε ενδιαφέρον και η επιφυλακτικότητα σε ενθουσιασμό. Γρήγορα κατάλαβα ότι πρόκειται για ένα σημαντικό βιβλίο, μια σημαντική έκδοση για την ελληνική πολιτική επιστήμη ή, καλύτερα, και για την ελληνική πολιτική επιστήμη. Και τούτο γιατί *Το φύλο των δικαιωμάτων* ανταποκρίνεται με τρόπο ανυποψίαστα θαυμαστό στις προκλήσεις που ο κλάδος αντιμετωπίζει, και συμβάλλει θετικά στο επίπεδο ανάπτυξης και ωρίμανσής του στον τόπο μας. Οι συμβολές λοιπόν αυτές αξίζει να υπογραμμιστούν και αυτό θα επιχειρήσω να κάνω πολύ σύντομα στη συνέχεια.

Χωρίς λοιπόν να αναφερθώ σε λεπτομέρειες των άρθρων του τόμου –άλλωστε ο όγκος της έκδοσης και η συνθετότητα των θεμάτων που πραγματεύεται δε μας επιτρέπει τέτοιες φιλοδοξίες–, θα προσπαθήσω πολύ επιγραμματικά να αναφερθώ στις σημαντικότερες, κατά τη γνώμη μου, συμβολές της έκδοσης για την αντιμετώπιση των προκλήσεων που αντιμετωπίζει η πολιτική επιστήμη. Προκλήσεις στις οποίες θα πρέπει να πούμε πως, αν και η ελληνική πολιτική επιστήμη τα τελευταία χρόνια ανταποκρίνεται με ωριμότητα και δυναμισμό, αυτή θα πρέπει επίσης να καλωσορίζει προσπάθειες σαν *Το φύλο των δικαιωμάτων* ως θετικές και προωθητικές στη γενικότερη στρατηγική ανάπτυξή της. Μια τέτοια στρατηγική βέβαια είναι όμοια και παράλληλη με τις εξελίξεις στους άλλους κλάδους κοινωνικών επιστημών και, με αυτή την έννοια, οι παρατηρήσεις που θα ακολουθήσουν αφορούν και τις τελευταίες. Άλλωστε ο ορισμός της πολιτικής επιστήμης, όπως τον χρησιμοποιώ αλλά και όπως τον προσδιορίζει η πλειονότητα των πολιτικών επιστημόνων, είναι ένας ορισμός με περιεχόμενο διεπιστημονικό που δεν κατανοεί τη μελέτη του «πολιτικού φαινομένου» ως αποκλειστική αρμοδιότητα μιας *stricto sensu* οριζόμενης πολιτικής επιστήμης.

Μια πρώτη παρατήρηση, λοιπόν, είναι πως *Το φύλο των δικαιωμάτων* συμβάλλει αποφασιστικά στο ξεπέραςμα ενός ιδιότυπου επαρχιωτισμού που χαρακτήριζε τον κλάδο, αλλά νομίζω και όλες τις κοινωνικές επιστήμες τουλάχιστον μέχρι τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Αυτός ο «επαρχιωτισμός», παρόλο που σε ένα βαθμό ήταν δικαιολογημένος, αφού οι ατροφικές λόγω των αντιδημοκρατικών ή/και αυταρχικών ιστορικών συνθηκών κοινωνικές

επιστήμες δεν ήταν δυνατόν να χαράξουν απερίσπαστα τη δική τους στρατηγική, εκφράστηκε κυρίως από πληθώρα μελετών, που αν και δεν αγνοούσαν τον διεθνή προβληματισμό, θεωρούσαν την «ελληνική περίπτωση» ως κάτι το εξαιρετικό. Πολλές αναλύσεις, για μερικές από αυτές ούτε και ο υπογράφων δεν είναι ίσως αθώος, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα φαινόμενα της ελληνικής κοινωνίας αποτελούν εξαιρέσεις των όποιων ιδεοτύπων, και απλά δεν μπορούσαν να ερμηνευτούν στο πλαίσιο του σύγχρονου επιστημονικού διαλόγου. Οι συνέπειες ήταν προφανείς. Το «ελληνικό υπόδειγμα» μόνο ως μοναδικό και εξαιρετικό μπορούσε να αναλυθεί και, το σημαντικότερο, τα όποια θεωρητικά συμπεράσματα δεν μπορούσαν να είναι συμβατά με τον διεθνή προβληματισμό. Έτσι, από τη μια, ο διεθνής διάλογος γινόταν αντιληπτός ως αναλυτική ή θεωρητική προσέγγιση ιστορικών κανονικοτήτων και από την άλλη, η «εξαιρετικότητα» της ελληνικής περίπτωσης απέκλειε κάθε ουσιαστική και με διάρκεια συμμετοχή σ' αυτόν.

Είναι περιττό, φαντάζομαι, να πω ότι η κατάσταση αυτή έχει αρχίσει να ανατρέπεται. Όμως θα πρέπει να υπογραμμίσω ότι ο παραπάνω συλλογικός τόμος συμβάλει σημαντικά σε αυτή την κατεύθυνση. Το συνέδριο από το οποίο προέκυψε αλλά και οι συμβολές σε αυτόν είναι χαρακτηριστικά. Τα άρθρα του τόμου, ακόμη και εκείνα που αναφέρονται σε αμιγώς ελληνικά θέματα κινούνται σε τροχιά αντίθετη από αυτή του ιδιότυπου επαρχιωτισμού που ανέφερα. Προσπαθούν να κατανοήσουν την «ελληνική εμπειρία» όχι σαν εξαίρεση αλλά ως περίπτωση των γενικότερων εξελίξεων που σημειώνονται διεθνώς. Ενδεικτικά αυτής της προσφοράς της έκδοσης είναι τα άρθρα των Ψαρρά, Αγαλλοπούλου, Παπαζήση, Κογκίδου, Παντελαίου, Χρονάκη και Καλτσόγια-Τουρναβίτη.

Σε στενή συνάφεια με την τελευταία παρατήρηση είναι η ανάγκη για συγκριτικές μελέτες που θα εντάξουν τις ελληνικές εξελίξεις στις αντίστοιχες διεθνείς. Προσπάθεια που δε βοηθά μόνον στη σχετικοποίηση της αναγκαιότητας, καμιά φορά, ομφαλοσκοπησης, συμβάλλοντας μάλιστα στον καλύτερο έλεγχο των όποιων συμπερασμάτων, αλλά δημιουργεί και τις βάσεις επιστημονικής αλληλεγγύης: Μιας αξίας απαραίτητης στους ερευνητές που αντιμετωπίζουν την κατανόηση του κόσμου όχι ως μια ουδέτερη και αποστειρωμένη διαδικασία αλλά ως διάσταση της υπαρξιακής μας συγκρότησης, των ατομικών και συλλογικών αγωνιών και οραμάτων. Μάλιστα, θα έλεγα ότι οι επιμέρους συγκριτικές μελέτες που περιλαμβάνει ο

τόμος εξυπηρετούν την αναγκαιότητα συγκριτικών αναλύσεων με τρόπο ώριμο και ολοκληρωμένο, αφού δεν επικεντρώνονται, όπως γίνεται συνήθως, στις «συνήθειες ύποπτες» περιπτώσεις (Μ. Βρετανία, Γαλλία, Γερμανία) ούτε προδίδουν έναν ευρωκεντρισμό (βλέπε λ.χ. τα άρθρα για το Μαρόκο και την Αλγερία).

Η συγκριτική διάσταση της μελέτης του θέματος που πραγματεύεται *Το φύλο των δικαιωμάτων* εξασφαλίζει κάτι που επίσης αποτελεί ένα σημαντικό ζητούμενο της φάσης στην οποία βρισκείται η ελληνική πολιτική επιστήμη: της συμμετοχής στον διεθνή διάλογο και στον επιστημονικό προβληματισμό. Τα άρθρα των Μισίου, Κόντου, Βαρίκα, Παντελίδου-Μαλούτα είναι χαρακτηριστικά στο σημείο αυτό.

Αν η έκδοση που συζητάμε συμβάλλει με τους τρόπους που ανέφερα στην έτσι κι αλλιώς ραγδαία ωρίμανση της πολιτικής επιστήμης και των κοινωνικών επιστημών γενικότερα, η ουσιαστικότερη συμβολή της, η συμβολή-τομή, έχει να κάνει με ένα σημαντικό ποιοτικό κενό που παρουσιάζει η ελληνική πολιτική επιστήμη. Ένα κενό που, αν και δεν είναι ίσως εθνική μας αποκλειστικότητα, κάθε άλλο παρά κολακευτικό είναι για μας που θεραπεύουμε τον κλάδο και αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για την παραπέρα ανάπτυξη του τελευταίου.

Η ελληνική πολιτική επιστήμη ήταν πάντα και παραμένει ουσιαστικά «άφυλη». Πράγματι, η γυναικεία πολιτικότητα δεν έχει τύχει συστηματικής και σοβαρής αντιμετώπισης από το κυρίως ρεύμα της φιλολογίας της πολιτικής επιστήμης. Αν και έχει περάσει πάνω από μια δεκαετία από τότε που η συνάδελφος Μ. Παντελίδου-Μαλούτα με υποδειγματική ψυχραιμία και διεισδυτικότητα είχε επισημάνει ότι η πολιτική επιστήμη θεωρεί τις διαφορές μεταξύ των φύλων είτε ως πολύ μικρές για να είναι αξιοσημείωτες είτε, ακόμα χειρότερα, καταλήγει σε συγκυριακά αυθαίρετα συμπεράσματα που κάθε άλλο παρά κολακευτικά είναι για τις γυναίκες,¹ ο κλάδος, με κάποιες ίσως εξαιρέσεις, δε φαίνεται να έχει κινηθεί για την κάλυψη αυτού του κενού. Επιτρέψτε μου να πω πως τα αποτελέσματα αυτών των όχι και τόσο αθώων παραλείψεων είναι οδυνηρά για τον κλάδο. Και τούτο γιατί δεν οδηγούν μόνον στην ανικανότητα για συστηματική κατανόηση της γυναικείας πολιτικό-

1. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Γυναίκες και πολιτική/γυναίκες και Πολιτική Επιστήμη: Η ανάπτυξη μιας φεμινιστικής πολιτολογικής θεώρησης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 65, 1987.

τητας, αλλά και σε πλημμελή κατανόηση του πολιτικού συστήματος, των ορίων και του περιεχομένου της δημοκρατίας και του πολιτικού γενικότερα.

Χωρίς επιφυλάξεις και με τη μεγαλύτερη δυνατή έμφαση θα υποστήριζα ότι *Το φύλο των δικαιωμάτων* συμπληρώνει με τον αποφασιστικότερο τρόπο το κενό αυτό. Θα έλεγα μάλιστα ότι με αυτή τη έννοια, αν δηλαδή η πολιτική επιστήμη θέλει να διατηρήσει και να οξύνει την κριτική της διάσταση, που άλλωστε της εξασφαλίζει, όπως και σε κάθε κλάδο, την «επιστημονικότητά» της, ο τόμος θα πρέπει να αποτελέσει μέρος της υποχρεωτικής προπαίδειας όσων φιλοδοξούν να την υπηρετούν.

Στο κατάφλι του 21ου αιώνα, και μάλιστα σε περίοδο που εορτάζουμε την επέτειο της διακήρυξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, μας υπενθυμίζεται καθημερινά, με τον πλέον δραματικό φοβούμεναι τρόπο, ότι η ιδέα της παγκοσμιότητας των δικαιωμάτων δεν είναι παγκοσμιοποιημένη. Αντίθετα η προσχηματική, επιλεκτική και εργαλειακή επίκληση των δικαιωμάτων από κάθε λογής ισχυρούς για την εξυπηρέτηση των δόλων επιδιώξεών τους, από τη μια, και η ανορθολογική έμπρακτη απόρριψή τους από έναν αστερισμό πολιτικών, κοινωνικών, θρησκευτικών, εθνικιστικών και πολιτισμικών αυταρχικών δυνάμεων, από την άλλη, αποδεικνύουν καθημερινά την ανάγκη αγώνων για τον απρόσκοπτο σεβασμό τους και την ποιοτική τους αναβάθμιση. Μόνον τότε θα μπορούσαμε να καταστήσουμε τα δικαιώματα πραγματικό «δείκτη κοινωνικής προόδου και καθρέφτη της δημοκρατίας» (Ρεπούση, σ. 22). Σε αντίθετη περίπτωση, θα παρακολουθούμε παθητικά τον εκσυγχρονισμό του ανθρώπινου πόνου. Πόνος που θα προκαλείται είτε από «ανθρωπιστικούς βομβαρδισμούς» με τεχνική χειρουργείου είτε από τα ιατρικά νυστέρια που νομιμοποιημένα από έναν μεταμοντέρνο και ανδροκρατικά προσημειωμένο πολυπολιτισμό συνεχίζουν την καταπίεση εκατομμυρίων γυναικών. Με την έννοια αυτή μάλιστα, ίσως ακόμη και ανεξάρτητα και από τις προβλέψεις των εμπνευστών του τόμου, η έκδοση, πέρα από τις ακαδημαϊκές της συμβολές, είναι ιδιαίτερα επίκαιρη και σημαντική. *Το Φύλο των δικαιωμάτων* μάς θυμίζει, από κριτική φεμινιστική σκοπιά, την ανάγκη της υλοποίησης της παγκοσμιότητας των δικαιωμάτων. Και τούτο δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί με τη συνέχιση του αποκλεισμού της γυναίκας από τον προσδιορισμό του «οικουμενικού».

Τελειώνοντας, θα προσθέσω δύο κριτικές παρατηρήσεις. Όχι

για να επιβεβαιώσω και εγώ τις συνήθεις κακίες του «κριτικού» αλλά, κυρίως, για να μοιραστώ κάποιες σκέψεις και ιδέες για μελλοντική έρευνα που αναμφίβολά μπορούν να ανθίσουν στο εύφορο έδαφος που έχει δημιουργήσει η καταπληκτική αυτή δουλειά. Η πρώτη έχει να κάνει με μια παράλειψη. Το *Φύλο των Δικαιωμάτων* θα ήταν πιο ολοκληρωμένο εάν μεγαλύτερο μέρος του ήταν αφιερωμένο σε ζητήματα πολιτικής οικονομίας των εργασιακών δικαιωμάτων και σχέσεων. Τομέας στον οποίο, ως γνωστόν, οι ανδροκρατικές προσημειώσεις των δικαιωμάτων τα τελευταία χρόνια παίρνουν ιδιαίτερα επιθετικές μορφές. Η δεύτερη παρατήρηση μπορεί να διατυπωθεί και ως υπόθεση εργασίας. Αποτελεί μάλιστα έναν προσωπικό μου προβληματισμό που, τελευταίως, με διάφορες ευκαιρίες, γίνεται όλο και πιο έντονος. Ο προβληματισμός αυτός έχει να κάνει με την, κατά τη γνώμη μου, δραματική συρρίκνωση του δημόσιου χώρου. Για να γίνω πιο συγκεκριμένος: Αξίζει νομίζω να διερευνήσει κανείς κατά πόσο το περίφημο «το προσωπικό είναι πολιτικό», πέρα φυσικά από τη σημαντική κριτική που άσκησε στον κατεστημένο ορισμό του πολιτικού, έχει συμβάλει στη διεύρυνση της δημόσιας σφαίρας σε τέτοιο βαθμό ώστε να έχουμε οδηγηθεί σήμερα σε έναν χωρίς όρια μεταμοντέρνο ορισμό της. Έναν ορισμό που το περιεχόμενό του δεν επιτρέπει διαβαθμίσεις και ακυρώνει κάθε δυνατότητα αντικειμενικής συγκρότησης των υποκειμένων. Ένα πολιτικό πλαίσιο στο οποίο όλα παίζονται, οι μερικότητες διεκδικούν την «καθολικότητα» τους και οι ατομικότητες ικανοποιούνται από έναν κατ' επίφαση πλουραλισμό, αλλά στο οποίο, σε τελευταία ανάλυση, τα πάντα βρίσκονται κάτω από τη διακριτική ευχέρεια των λογιστών.

Σε κάθε περίπτωση, οι παρατηρήσεις αυτές και πρόχειρες είναι και προκλητικές, κι έτσι δεν μπορεί παρά να αποτελούν αντικείμενο περαιτέρω συζήτησης. Εκείνο όμως που νομίζω ότι είναι πέρα από κάθε αμφισβήτηση είναι η ακαδημαϊκή σημασία και η θεματική επικαιρότητα του τόμου. Γι' αυτό πολλά συγχαρητήρια και ευχαριστίες αρμολίζουν σε όλους τους συντελεστές του: τις επιμελήτριες, τις συγγραφείς αλλά και στον εκδότη που ανταποκρίθηκε σε μια τόσο μεγάλη, βαριά έκδοση-πρόκληση. Η υποχρέωση των πολιτικών επιστημόνων, η δική μας υποχρέωση, είναι απλώς να τον διαβάσουμε. Αξίζει τον κόπο.

BIBΛΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

BIBΛΙΑ

Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Τα παιδιά της σιωπής. Οικογένεια, συγγένεια και γάμος στους Αρβανίτες της ΝΑ. Αττικής-Λαυρεωτικής (1850-1940)*, Παρουσία, Αθήνα 1996.

Max Weber, *Κοινωνιολογία του Κράτους: Κοινωνιολογία της ορθολογικής οργάνωσης του κράτους και των σύγχρονων πολιτικών κομμάτων και κοινοβουλίων* (Εισαγωγή-Μετάφραση: Μιχ. Γ. Κυπραίος), Κένταυρος, Αθήνα 1996.

Γιώργος Β. Δερτιλής, *Αεί παίδες απαιδευτοί*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1996.

Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ειρωνεία και σάτιρα: Δύο δοκίμια και επτά δείγματα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1998.

Γιώργος Β. Δερτιλής, *Παιδεία και Ιστορία*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999.

Πάνος Καζάκος, *Η νέα Agenda της αριστεράς και άλλα δοκίμια πολιτικής κριτικής*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1998.

Όσκαρ Λαφονταίν - Κρίστα Μύλλερ, *Μη φοβάστε την παγκοσμιοποίηση: Ευημερία και δουλειά για όλους* (Μετάφραση: Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Εισαγωγή: Τάσος Γιαννίτσας), Πόλις, Αθήνα 1999.

Αναστάσιος-Ιωάννης Δ. Μεταξάς, *Προεισαγωγικά για τον πολιτικό λόγο*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2η έκδοση, Αθήνα 1997.

Ιγνάσιο Ραμονέ, *Η τυραννία των ΜΜΕ* (Μετάφραση: Φωτεινή Μουρκούση), Πόλις, Αθήνα 1999.

Αντρέ Σιφρίν, *Εκδόσεις χωρίς εκδότες* (Μετάφραση: Κίττυ Ξενάκη), Πόλις, Αθήνα 1999.

Γιώργος Χ. Σωτηρέλης, *Νομικοπολιτικά: Κριτικές παρεμβάσεις στη συνταγματική επικαιρότητα*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1998.

Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, *Η ελληνική τοπική αυτοδιοίκηση (Κοινότητα βίου - Κράτος - Πολιτική)*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1999.

- Χαράλαμπος Χρυσανθάκης**, *Η θεσμική μεταρρύθμιση της πρωτοβάθμιας τοπικής αυτοδιοίκησης: Το σχέδιο «Ιωάννης Καποδίστριας»*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1998.
- Χαράλαμπος Χρυσανθάκης**, *Υπαλληλικός Κώδικας*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1999.
- Χαράλαμπος Χρυσανθάκης** (επιμ.), *Παραμεθόρια ακίνητα και αλλοδαποί*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1999.
- Theodoros A. Couloumbis - Thanos M. Veremis - Dimitrios C. Triantaphyllou** (επιμ.), *The Southeast European Yearbook, 1989-99*, Hellenic Foundation for European and Foreign Policy (ELIAMEP), Αθήνα 1999.
- Dimitris N. Chrysochoou**, *Democracy in the European Union*, I.B. Tauris, Λονδίνο 1998.
- Vassilis Fouskas**, *Italy, Europe, the Left. The transformation of Italian communism and the European imperative*, Ashgate, Aldershot 1998.

Δελτία Τύπου βιβλίων που λάβαμε

- Murray Edelman**, *Η κατασκευή του πολιτικού θεάματος* (Μετάφραση: Αρχοντή Κόρκα, Πρόλογος: Νίκος Δεμερτζής), Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1999.

Αντικείμενο του βιβλίου είναι ο τρόπος με τον οποίο η γλώσσα και η εικόνα διαπλέκονται με την πολιτική, έτσι ώστε να αναπαράγονται οι σχέσεις εξουσίας. Ο συγγραφέας τονίζει ιδιαίτερα το ρόλο των ειδήσεων και των μέσων ενημέρωσης στην κατασκευή της εικόνας των πολιτικών και στον ορισμό και την επιλογή των κοινωνικών προβλημάτων. Επίσης, αναλύει τις ιδεολογικές στρατηγικές των ελίτ εξουσίας, καθόσον αυτές ανταγωνίζονται για τον έλεγχο της δημοσιότητας.

- Αντώνης Μακροδημήτρης**, *Διοίκηση και κοινωνία. Η δημόσια διοίκηση στην Ελλάδα* (Πρόλογος: Νίκος Μουζέλης), Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Τα κείμενα που περιλαμβάνονται στο βιβλίο εμφανίστηκαν για πρώτη φορά, στο διάστημα μιας δεκαετίας, σε περιοδικά ή σε άλλα σχετικά βιβλία. Όπως τονίζει ο συγγραφέας: αν, από τη μια μεριά, το κράτος και η πολιτική αναπτύχθηκαν και διογκώθηκαν στην Ελλάδα εντελώς δυσανάλογα έναντι της κοινωνίας και της πολιτικής, από την άλλη, ο πολιτικός συγκεντρωτισμός και η κυριαρχία των καθαρά πολιτικών κριτηρίων και συντεταγμένων έναντι των λοιπών δημόσιων θεσμών (λ.χ. διοίκηση, Δικαιοσύνη, αυτοδιοίκηση, κ.λπ.) παρέμεναν πάντα αδιαμφισβήτητες.

Νικόλαος Σιταρόπουλος, *Judicial Interpretation of Refugee Status. In search of a principled methodology, based on a critical comparative analysis, with special reference to contemporary British, French and German jurisprudence*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Nomos Verlagsgesellschaft, Σειρά Ανθρώπινα Δικαιώματα, τόμος 2, Αθήνα - Baden-Baden 1999.

Το βιβλίο εστιάζεται στην πιο κρίσιμη και περίπλοκη πλευρά του ασύλου που θα αντιμετωπίσει μια μέλλουσα συντονισμένη σχετική πολιτική των κρατών-μελών της Ε.Ε., και ειδικά η εσωτερική δικαστική πράξη: την εφαρμογή/ερμηνεία των ουσιαστικών νομικών όρων αναγνώρισης της προσφυγικής ιδιότητας.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Αγορά Χωρίς Σύνορα-Ινστιτούτο Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων, τόμ. 4, τχ. 2, Σεπτ.-Νοεμβρ. 1998, και τχ. 4, Μάρτ.-Μάιος 1999.

Το τεύχος 2 του 4ου τόμου περιλαμβάνει αφιέρωμα στην παγκοσμιοποίηση με άρθρα των Μ. Νικολινάκου, Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη και Κ. Κουβελιώτη. Επίσης γράφουν οι Άγγ. Κότιος και Β. Κεφαλά. Το τεύχος 4 περιλαμβάνει αφιέρωμα στην Αλβανία με άρθρα των Ελ. Μαντά-Παπαδοπούλου και Ηλ. Φλέγκα. Επίσης γράφουν οι Ηλ. Κατσάκας, Ι. Παπουτσής και Γ. Χέλμης.

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών-Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, τχ. 95 (Α' 1998), 96-97 (Β'-Γ' 1998) και 98-99 (Α'-Β' 1999).

Στο τεύχος 95 γράφουν οι Μ. Αχειμαστος, Χ. Ναξάκης, Γ. Σιδηρόπουλος, Γ. Πλειός, Απ. Γ. Παπαδόπουλος, Ν.Π. Πετρόπουλος και Λ. Μαράτου-Αλιπράντη. Το τεύχος 96-97 περιλαμβάνει αφιέρωμα με τίτλο «Σύγχρονες όψεις του αστικού και αγροτικού χώρου. Κοινωνική μορφολογία, κινητικότητα και κοινωνικότητα», και άρθρα των Αλ. Δέφνερ, Θ. Μαλούτα, Α.Γ. Παπαδόπουλου-Δ.Β. Σερεμέτη και Π. Τσάρτα. Γράφουν ακόμη οι Σ. Παπαϊωάννου-Ν. Σερντεδάκις-Γ. Τσιώλης, Κ. Μαυρέας, Σ. Θεοδωρόπουλος, Γ. Θάνος, Ελ. Κυριαζή-Άλλισον και Δ. Χαραλάμπης. Το τεύχος 98-99 περιλαμβάνει αφιέρωμα με τίτλο «Σύγχρονη οικογένεια: διεπιστημονικές προσεγγίσεις» και άρθρα των Λ.Μ. Μουσσούρου, Δ. Γεώργα, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Αν. Τσαμπαρλή-Κιτσαρά, Ηλ. Μπεζεβέγκη-Β. Παυλόπουλου, Ι. Τσίγκανου, Δ. Μπαλουρδου-Γ. Υφαντόπουλου, Μ. Τομαρά-Σιδέρη, Ό. Ιακωβίδου-Αν. Βόλτσου-Β. Χριστοφόρου και Α. Τεπέρογλου.

Κοινωνία Πολιτών, τχ. 2, άνοιξη 1999.

Το τεύχος περιλαμβάνει άρθρα των: J. Habermas, N. Μουζέλη, J. Schmidt, Α. Τσοúκαλη, Θ. Βερέμη, Ν. Διαμαντούρου, Αντ. Μακρουδημήτρη, Δ. Α. Σωτηρόπουλου, Αντ. Παπαγιαννίδη, κ.ά.

Conceptos. Boletín de la Universidad del Museo Social Argentino, έτος 74, τχ. 3, Μάιος-Ιούν. 1999 και τχ. 4, Ιούλ.-Αύγ. 1999.

The European Legacy: Toward New Paradigms-Journal of the International Society for the Study of European Ideas, τόμ. 3, τχ. 1, Φεβρ. 1998.

Το τεύχος περιλαμβάνει αφιέρωμα με θέμα «On Social Darwinism». Γράφουν οι P. Crook, R. Weikart, P.B. Rich, H. Frendo, J. Grumley, A. Zimmerman και S. Talmor.

Foro Económico, Universidad del Museo Social Argentino, έτος V, τχ. 8, Μάιος 1999.

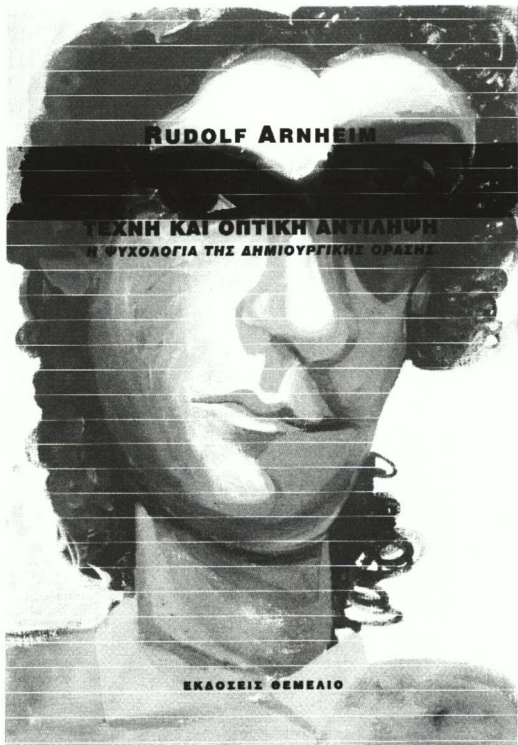
Foro Político. Revista del Instituto de Ciencias Políticas, Universidad del Museo Social Argentino, τόμ. XXVI, Αύγ. 1999.

International Political Science Review-International Political Science Association, τόμ. 20, τχ. 2, Απρίλιος 1999, και τχ. 3, Ιούλιος 1999.

Το 2ο τεύχος του 20ού τόμου περιλαμβάνει αφιέρωμα με θέμα «The pursuit of sustainable development: concepts, policies and arenas», και άρθρα των OI. Langhelle, M. Hisschemoeler-J. Gupta, H.Th.A. Bressers-D. Huitema, M. Shamsul Haque και J. Meadowcroft. Το 3ο τεύχος περιλαμβάνει αφιέρωμα με θέμα «States and markets: essays in trespassing», και άρθρα των B. Eichengreen, R. Roett-R. Crandall, S. Lautard και J. Santiso.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Μόλις κυκλοφόρησε

RUDOLF ARNHEIM

ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΟΠΤΙΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ
Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗΣ ΟΡΑΣΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646, FAX 36 12 092

<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΠΑΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο, δεν έχουν δημοσιευτεί σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο και ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν το δημοσιεύουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα, ένα από τα οποία είναι το πρωτότυπο, και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο διευκολύνει την έκδοση. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή για Dos, ή σε μορφή Dos Text (ASCII) ή RTF. Το κείμενο δεν πρέπει να υπερβαίνει τις 12.000 λέξεις.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες.

Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτήν της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα.

Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται (α) από περίληψη έως 150 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά, (β) από βιογραφικό/βιβλιογραφικό σημείωμα 5-6 γραμμών στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει το χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής.

Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Demertzis, N. Diamandouros, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloumbis, C. Lyrintzis, El. Nikolakopoulos, A. Rigos, C. Spanou, M. Spourdalakis

Executive Board P. Valianos, Y. Voulgaris, N. Demertzis, G. Moschonas, D. Sotiropoulos

Scientific Board N. Alivizatos, Th. Veremis, P. Getimis, D. Gravaris, G. Dertilis, P. Kazakos, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, C. Rozakis, P. Sourlas, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis, K. Psychopedis

Address Hellenic Political Science Association, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr

Copyright. Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually, Price 1800 Dr. Subscriptions: Individuals 3500, Foreign 5000, Institutions 7000, Students 3000. Subscriptions should be sent to the editorial secretary Ms M. Mystakidou, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece, Tel. & Fax +30-1-3614298.

ULRICH VON ALEMANN

EUROPEAN SOCIAL DEMOCRACY AND THE KOSOVO WAR

The war in Kosovo consisted of nineteen NATO states trying to bomb some sense into the divided remnant of what was Yugoslavia. Social Democrats participated in the government of almost all states of Europe who took part in the air warfare against Serbia. These governments differ according to their political traditions, national customs and party coalitions; they also differed on the question of war. Only two extreme positions can be clearly defined: At the one end, there was the British Labour Party and at the other, PASOK. According to Blair, Milosevic's politics had to be completely defeated; peace would only come as a result of victory in war; therefore NATO should not refrain from sending in ground troops. In contrast, other voices demanded an immediate end to the bombings and the start of negotiations. In all of Europe the NATO intervention was most unpopular in Greece. German Social Democracy is representative of what might be called the middle-of-the-road position. On the whole, Social Democracy in Europe presents a contradictory picture. It wants peace and participates in air warfare. However, European

Social Democrats seemed at least to be unanimous in demanding the inclusion of the UN Security Council and Russia and thus of China and the community of nations in general. Unanimity should also rule in the aftermath of the Kosovo conflict; Social Democratic ideas should find their way into plans for reconstruction.

**COSTAS ZAFIROPOULOS
NIKOS MARANTZIDIS**

**ELECTORAL CHANGES IN THE SOCIAL BASE OF NEW PASOK:
*EXPANSION OF THE ELECTORATE AND LOYALTY BREACHES***

Compared to previous elections, the latest Greek national elections (1996) presented quite a different voting pattern for the Socialist Party (PASOK), in terms of the social origin of the vote. Recent research suggests that middle class voters tend to offer PASOK larger support in the capital area. In this article, we expand the research to the nine biggest Greek urban centres. We perform a quantitative analysis, using contingency tables and log-linear models. The biggest cities, Athens and Thessaloniki, exhibit a somewhat different electoral behaviour compared to the rest.

DIMITRIS A. PAPADOPOULOS

**SIGNS, CAPITALS, NETWORKS.
*AN ANALYTICAL APPROACH OF LAW-ABIDING CORRUPTION***

The concept of corruption as the "utilisation of public office aiming at the appropriation of personal benefit" has always been closely linked to the illegal and immoral sphere of interaction between the public and the private domains. Depicted as a legal and moral issue par excellence, however, especially during the last decade, corruption has kept on penetrating the interface between these two domains more intensely.

In the present study, it is initially argued that the person-centred image of corruption is considered as a crucial factor hindering our efforts to limit the spread of corruption, especially in its law-abiding form. Next, an analytical framework for the study of law-abiding corruption is developed through the articulation of specific institutional, financial and organisational elements. This framework can be deployed as an additional means for the documentation and monitoring of law-abiding corruption networks, especially in institutionally developed countries. Finally, on the basis of certain working hypotheses referring to the Greek experience, an example of the deployment of the proposed analytical framework is given, based on the case of public services related to the administration of the public works.

THEODOSSIS NIKOLAIDIS

INNOCENT GENTILLET:
AN EARLY «NATIONALIST» IN THE XVI CENTURY

This paper attempts to interpret Innocent Gentillet's well known treatise *Discours contre Machiavel* (1576) not as the product of the moral indignation of a pious christian against the provocative writings of Machiavelli, but as a piece of political propaganda which must be understood within the context of the French religious wars. The *Discours* is tainted with nationalism. Nationalism –the idea, as Gentillet puts it, that the king's subjects were linked, above all, by a common language and a common, customary way of life– was, in 1576, a political platform promoted by the protestants in order to obtain a legal status as an autonomous minority religious group within the kingdom. In other words, protestant nationalism, aggressive against the “strangers”-counsellors of Catherine of Medicis, was introducing the idea of religious tolerance. This platform was challenged by the catholic “ultras” in the 1580s and the early 1590s, but it finally prevailed after the ascension of Henry IV to the French throne and served as the ideological basis of the Edict of Nantes (1598).

MICHALIS STELAKATOS-LOVERDOS

THE «GREEK CASE» BEFORE THE COUNCIL OF EUROPE.
*THE INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS PROTECTION
IN GREECE AFTER THE 21ST OF APRIL 1967
AS AN OBJECT OF INTERNATIONAL DISPUTE*

The «Greek case» is typical of human rights protection through state application. The course of the procedure before the political organs of the Council of Europe drove Greece to withdraw from the organisation. However, the military regime had already advanced before the European Commission of Human Rights its legal arguments about the protection of human rights in Greece since the April 1967 coup. The opinion of the Commission on numerous violations of human rights provided the legal basis for the relations between Greece, the Council of Europe and the EEC. Moreover, a number of provisions in the present Greek constitution concerning the protection of human rights, as well as those related to the prosecution of the ringleaders of the military coup may be seen as a distant echo of the «Greek case» in the domestic legal order.

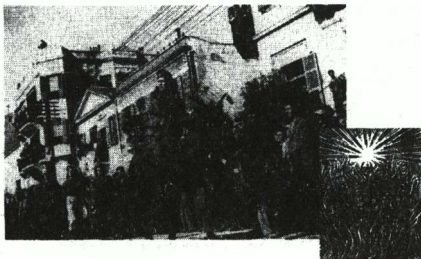
ΕΝΑ ΝΕΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ
ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ
ΚΑΙ ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

1

ΑΡΧΕΙΟΤΑΞΙΟ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΙΟΥΝΙΟΣ 1999

Άνοιχτά Αρχεία Έκθεσις Ανδρέα Τζήμα Αρχείο Ραδιοφωνικού Σταθμού Τρία Γράμματα της Μέλλης
Αξιοτή Έφημερίδες τοίχου τών φυλακών Μαρτυρίες πολιτικών κλειτούμενων Τομέας Λογοτεχνιών της
ΕΔΑ Αρχείο Ένωσης Τεχνικών Έλληνικού Κινηματογράφου «Εξωκοινοβουλευτική Αριστερά» και
άρχειακά τεκμήρια Αρχείο ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος Από την ιστορία του Αρχείου του ΚΚΕ Φωτογραφικό
Αρχείο Τεκμήρια της Έλληνακής Αντίστασης Τα αρχεία της Κομιντέρν Διεθνής Ίνστιτούτο Κοινωνικής
Ιστορίας (Άμστερνταμ) Πολιτικοί πρόσφυγες στην Ουγγαρία Τών Μερών Σύνανθησις Χρονικό

ΑΡΧΕΙΑ
ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΘΕΜΕΛΙΟ

ΑΝΟΙΧΤΑ ΑΡΧΕΙΑ * ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΑΝΔΡΕΑ ΤΖΗΜΑ * ΑΡΧΕΙΟ ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΚΟΥ
ΣΤΑΘΜΟΥ * ΤΡΙΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΗΣ ΜΕΛΠΩΣ ΑΞΙΩΤΗ * ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΤΟΙΧΟΥ
ΤΩΝ ΦΥΛΑΚΩΝ * ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΩΝ * ΤΟΜΕΑΣ ΛΟΓΟ-
ΤΕΧΝΩΝ ΤΗΣ ΕΔΑ * ΑΡΧΕΙΟ ΕΝΩΣΗΣ ΤΕΧΝΙΚΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟ-
ΓΡΑΦΟΥ * «ΕΞΩΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΑΡΙΣΤΕΡΑ» ΚΑΙ ΑΡΧΕΙΑΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ *
ΑΡΧΕΙΟ ΕΚΟΝ ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ * ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΟΥ ΚΚΕ *
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ * ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ * ΤΑ ΑΡ-
ΧΕΙΑ ΤΗΣ ΚΟΜΙΝΤΕΡΝ * ΔΙΕΘΝΕΣ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ (ΑΜ-
ΣΤΕΡΝΤΑΜ) * ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗΝ ΟΥΓΓΑΡΙΑ * ΤΩΝ ΑΦΑΝΩΝ *
ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙΣ * ΧΡΟΝΙΚΟ

Τεύχος 1 — Ιούνιος 1999

Δρχ. 2000

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

Βιβλιοπωλείο Σαββάλα

Ράφια γεμάτα βιβλία, μυρωδιά ζεστού καφέ, μελωδικές νότες, χώρος φιλόξενος, ειδικά διαμορφωμένος σε δυο ορόφους για ευχάριστη και προσηλη αναγνώση. Το ειδικά καταρτισμένο προσωπικό είναι πρόθυμο να σας ενημερώσει και να σας βοηθήσει να διαλέξετε το βιβλίο που επιθυμείτε. Στο βιβλιοπωλείο ΣΑΒΒΑΛΑ θα βρείτε όλες τις παλιές και νέες εκδόσεις όλων των εκδοτικών οίκων για όλα τα θέματα που μπορούν να ενδιαφέρουν το βιβλιόφιλο κοινό: παιδικά, λογοτεχνία, ιστορία, ψυχολογία, κοινωνιολογία, εκπαίδευση, μεταφυσική, φιλοσοφία, διδακτική, οικολογία, δοκίμια, ποίηση κ.ά.

 Σαββάλας

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ

Σ. Πηγής 18, 106 81 Αθήνα, Τηλ. 33 00 00

MD0006025876

ISSN 1105 0000